

իր քարոզը այնքան խրթին էր եւ նուրբ որ լսողները բան մը չէին հասկնար: Սարգիս դպիր կը պարտաւէ նաեւ Զաքարիա Պատրիարքը քանի մը գիւմաստիկ վարդապետներու, ինչպէս վերոյիշեալ Սահակ Ահագինի եւ Թրակացի Յարութիւնի հեռացման պատճառ ըլլալուն: Սակայն պէտք է ըսել թէ Կաղզուանցին Կ. Պոլսոյ Հայոց ԺԸ. դարու բարոյական զարգացմանը մէջ կարեւոր դեր մը կատարեց: Հմուտ աստուածաբան, իր գլխաւոր արժանիքը եղաւ քիչ շատ ուսեալ հայ եկեղեցականներ նուիրել ազգին: Յակօր Նալեանի հաստատած Կ. Պոլսոյ Մայր-Գաբատունը կը շարունակուէր իր օրով եւ հոն վարժապետ էր ինք ալ՝ Նալեանի պէս. իրմէ զատ, իր օրով Մայր-Գաբատան մէջ դասախօսած է նաեւ Տիվրիկցի Պօղոս վարժապետը: Այդ գաբատան աշակերտած են ԺԹ. դարու առաջին կէսին մէջ նշանաւոր հանգիսացող Հայ եկեղեցականներէն շատեր՝ Յովհաննէս Զամաչըրճեան, ետքը Պատրիարք Կ. Պոլսոյ, Բարթօւղիմէոս Կապուտիկեան եւ Պօղոս Ղարախօջեան, երկուքն ալ նշանաւոր՝ իրր առաջնորդ Նիկոմիդիոյ եւ Արմաշու, Թագէոս Մարտիւքեան († 1801) որ հզօր աջակից մը պիտի ըլլար Յովսէփ եպիսկոպոս Արղութեանցի նոր Նախիջեանի մէջ, եւ ուրիշներ⁽¹⁾: Մայր-Գաբատան մէջ Շնորհք Մկրտիչ ամիրայի ծախքով 1790ին տպարան մըն ալ⁽²⁾ հաստատուեցաւ եւ անոր անօրէնութիւնը յանձնուեցաւ Մաթթէոս դպիրին: Շնորհք ամիրա նոյն տարին

(1) Կաղզուանցի տապանաքարին վրայ արձանագրուած է Թէ ունեցած է տանըմէկ աշակերտ, 7ը եպիսկոպոս և 4ը վարդապետ:

(2) Ատկէ զատ կար այդ միջոցին Կ. Պոլսոյ մէջ Աստուածատուրի, Ստեփաննոսի, Յովհաննէսի և Պօղոսի, և Մատթէոս դպրի տպարանները: 1790ին վիկիէ լատին բահանան ալ նոր տպարան մը հիմնեց Ղալամիոյ Ս. Բենետիկոսոս լատին եկեղեցւոյն մօտ և նոյն տարին միայն քանի մը հայերէն գիրք հրատարակեց:

խակ կը հիմնէր Կ. Պոլսոյ անդրանիկ թաղային հայ վարժարանը՝ Ֆրչըճի փողոցը . մինչեւ այն ատեն սոյաք ընդհանրապէս փերեզակի խանութներու , խաներու , առաներու մէջ կարգալ գրեւ կը սորվէին եւ եկեղեցիներու պահարաններուն մէջ՝ դպրութիւն . Պալաթու մէջ կար « Սրբոյն Յակոբայ Մժրնայ Հայրապետին մանկատունը » , ուր մանկավարժ էր Սարգիս դպիր Յովհաննէսեան 1773ին եւ թերեւս աւելի առաջ ալ . Մտաթէոս դպիր ալ ինքզինք « մանկավարժ » կը կոչէ 1799ին իր տպած զիրքերէն մէկուն յիշատակարանին մէջ , եւ կ'աւանդուի թէ ինք ալ մանկատուն ունէր Պալաթ(1) . Տէր Գարբիէլ իր Ծաղկաբաղին մէջ կը պատմէ թէ Պաղտասար դպրին աշակերաններէն մէկը , անուանի Թագւոր վարժապետ Ապանեան , Բերա դպրոց մը ունի եզեր , որուն աշակերտած է մինչեւ 1782 Սերովրէ Մինասիպեան եւ ուր ուսում առած է նաեւ Աշտարակեցի Ներսէս , 1783էն մինչեւ 1787 : Սակայն Մկրտիչ ամիրայի 1790ին հիմնած Ֆրչըճի փողոցի դպրոցը առաջին հանրային կրթարանն է , որուն ծախքերը կը հոգացուին թոշակներով եւ թաղային անտուկի հասոյթներով . հետըզհետէ կը բացուին թաղային նոր վարժարաններ Պալաթ , Օրթագեղ , Գուրուչէձմէ , եւ Սամաթիա , ուր վարժապետ կարգուած էր նշանաւոր Խաչատուր պատուելին , որ Քերականութիւն ալ կը դասախօսէր (2) : Սկիւտար Ս. Խաչ եկեղեցւոյն կից ալ 1797ին թաղային դպրոց մը կը հաստատուի , ուր մանկավարժութիւն կ'ընէ եկեղեցւոյն լուսարարը՝ սարկաւազ տիրացու Մարտիրոս

(1) Շար հայ կենսագրութեանց Արքանաճ Այվազեանի, Ա հատոր, էջ 74:

(2) Կենսագրութիւն Գեորգ Միւնկենիսի, ձեռագիր:

1745–1815) (1) : Շնորհք ամիրա օգնեց նաեւ Բերայի Ս. Յարութիւն եկեղեցւոյն կից Հիւանդանոցին հիմնարկութեան , որ տեղի ունեցած է 1794ին , ճիշդ այն տարին , ուր հիմէն կը նորոգուէր Նարլը Գափուի հիւանդանոցը(2) : Այսպէս, Շնորհք Մկրտիչ ամիրան , որ մեռած է 1801ին , 1790էն սկսեալ կարեւոր դեր մը ունեցած է Կ. Պոլսոյ Հայոց կրթական զարգացման տեսակէտով : Զաքարիա Պատրիարքի օրով , Կ. Պոլսոյ մէջ գիտնականի համրաւ ունէին Պալաթցի Գէորգ զպիր (1737–1812) , լեզուագէտ եւ բանասէր , որ թողած է թարգմանութիւններ պարսկերէնէ , յունարէնէ եւ երբայեցերէնէ , մեծ մասը ձեռագիր , Պարսկահայ քառագիրք մը 1826ին տպուած , եւ պատմական անախպ զրուածներ : Մասթէոս զպիր (1740–1825) Պալաթու բնակիչներէն , մանկավարժ (3) , տպագրիչ եւ հեղինակ , որ

---

(1) Այս Մարտիրոս զպիրն է որ 1779էն 1789 շատ մը ձեռագիր հատորներ, մանաւանդ Գէորգ Պալաթեցւոյն գործերն, անձամբ ընդօրինակելով նուիրած է Ս. Խաչ զպրոցին» , (Հանդէս Ամսօրեայ 1893, էջ 280-3) : Մարտիրոս զպիր ձեռքով բռնուած մկրտութեանց արձանագրութեան (1791էն սկսեալ) տեսրակ մըն ալ կայ Սկիւտարի Ս. Խաչ եկեղեցւոյն զանձարանը պահուած : Վահան Զարգարեանի քով Մարտիրոս զպիր տապա-նաբարին արձանագրութիւնը ընդօրինակուած տեսած ենք, որուն համեմատ մեռած է 1815ին, 70 տարեկան :

(2) Սարգիս զպիր և Ինճիճեան զրած են Քէ Հայերը 1751ին «ստացան» կամ «շինեցին» Նարլը Գափուի Հիւանդանոցը, Գրեթէ նոյնը կը հաստատէ Բիւզանդ Քէշեան իր Հիւանդանոցի պատմութեան մէջ, ուր կ'ըսէ Քէ տեսած է Հիւանդանոցին վերաբերեալ կայսերական երկու հրովարտակներ, մէկը 1755 թուականը կրող (որ կը հաստատէ 1748ի ուրիշ հրովարտակ մը) և միւսը 1792ին տրուած :

(3) Մատթէոս զպիր քոյրն էր Բրարիոն նուար (1750–1835), որ աշակիցն էր իր եղբոր իբր մանկավարժ, և օրինակած է բազմաթիւ կրօնական ձեռագիրներ, որոնցմէ մէկը տեսած ենք Պալաթու Ս. Հրեշտակապետ եկեղեցին :

1776ին սկսած է Օրացոյց հրատարակել առաջնորդութեամբ Ապէնտալ Իսաք Հրեային, շարադրած եւ հրատարակած է նախակրթարաններու յատուկ դասագիրքեր, եւ սպազրած է շատ մը կրօնական գիրքեր իր սեպհական տպարանին մէջ «Ընդ հովանեաւ Ս. Հրեշտակապետի, ի թագն Այվլաշէր» (1) : Սարգիս գպիր Յովհաննէսեան, որ ծնած է 1750ին առեհները եւ մեռած է ԺԹ. դարուն սկիզբները, մանկավարժ Պալաթու մէջ, հմուտ թուրքերէնի եւ յունարէնի, գրած է Տեղագրութիւն մը Կ. Պոլսոյ, եւ իր ժամանակին գէպքերուն վրայ զանազան շահեկան տեղեկութիւններ, կոկիկ գրաբարով մը : Զաքարիայի օրով, տարիներ անցուցած են Կ. Պոլսոյ մէջ Պետրոս Ղափանցի բանաստեղծ եպիսկոպոսը, որ 1772ին հրատարակած էր իր տաղերը, եւ Պետրոս եպիսկոպոս Բերդումեան, որ իր ժամանակին եկեղեցականներուն մէջ ամէնէն բեղմնաւոր գրիչը եղած է եւ որուն տասնէ աւելի մեծ մասամբ անտիպ երկասիրութիւնները կը յիշատակէ Մսեր Մսերեանց իր Պատմութիւն Կաթողիկոսաց Էջմիածնի գործին մէջ : 1785ին առեհները Կ. Պոլիս եկած է նաեւ բնիկ Երեւանցի Մարգար Զաքարիա Գեղամեան, որ Ֆենեղունի Արկածքը թարգմանած է հայերէնի (1794ին Նախիջեւան տպուած), գրած է Համառոտ որպիսութիւն եկեղեցւոյ (1799) եւ Կտակագիր հոգեշահ քանից (1853ին Երուսաղէմ տպուած) : Աւետարանը թարգմանած է թուրքերէնի եւ սպազրել տուած Ս. Բեգերսպուրկ 1819ին : Մարգար Գեղամեան Անգլիոյ հիւպատոսին թարգման եղած է Իզմիրի մէջ (2) : Կ'արժէ՛ յիշատակել նաեւ Կաղզումանցի Պօղոս քահանան, Զաքարիա Պատրիարքին եղբորորդին ու կենսագիրը, որ

(1) Հ. Յ. Տաշեանի Յուցակը, էջ 832 :

(2) Սիօն, 1866 :

աշխատասիրած է ծուղ ֆահանայից 1792ին ապուած ,
 եւ գրած է քերթուածներ՝ 1805ին ապուած : Զաքա-
 րիայի օրով կը յիշուի նաեւ Կեսարացի Գրիգոր զպիր
 Քաղատագալեան . այս երածիշար՝ 1794ին հրատարակած
 է Նուագարան գիրքը , թուրք երածշտութեան եւ հայ
 ու յոյն երածշտական խազերու վրայ . թէեւ Քաղատա-
 գալեանէ առաջ կը յիշուին ուրիշ երածիշաներ ալ՝ ինչ-
 պէս Պաղատացի Յովհաննէս , Պարկեշտ Տէր Աբրահամ ,
 սակայն Նուագարան առաջին հրատարակութիւնն է մեր
 եկեղեցական երածշտութեան վրայ . Քաղատագալեանի
 աշակերտներն են Մասխալաճի Յարութիւն , նշանաւոր
 երածիշտ , եւ արացու Փոկաս , յետոյ Տ. Պետրոս Մինա-
 սիական աւագերէց Ղալաթիոյ . այդ միջոցին՝ իրր երա-
 ժիշտ արգէն համբաւ ունէին Պապա Համարձում (1768-
 1839) , որ երածշտական խազեր հնարած է (1) , Զէննէ
 Պօղոս վարժապետ (1746-1826) , Վարժապետեան Ներ-
 սէս Պատրիարքի պապը , որ Զինճիլլի խանի մէջ կը
 դասախօսէ եղեր եկեղեցական երածշտութիւն (2) , Տէր
 Աբրահամեան Տիրացու Յովհաննէս (1755-1845) , որ
 զուակն է Պարկեշտ Տէր Աբրահամին (3) , եւ ուրիշներ :
 Կազդուանցիի օրով , իրենց հմտութեամբ Պուլտոյ մէջ նշա-
 նաւոր հանդիսացող բժիշկներէն յիշենք Տոքթոր Պօղոս
 Շաշիեան , — ծնած 1744ին եւ մեռած 1814ին կամ
 1815ին , — որ 1766ին ասենները Հոռոմի բժշկական հա-
 մալսարանէն ընթացաւարտ կ'ըլլայ եւ Պոլիս հաստատ-
 ուելով կ'արժանանայ արքունի բժշկապետի արագոսին ,
 եւ Տոքթոր Յովակիմ Օղուլուխեան , Վիէնայի Համա-
 լսարանէն վկայուած , որ 1783ին գրած է լատիներէն

(1) Է. Եղուարդ Հիւրմիզեանի յօդուածը , Բագնավիկ , 1873 :

(2) Շար հայ Կենսագրութեանց , Ա. Հատոր , էջ 118 :

(3) Ե. Մ. Տնտեսեան , Եկարագիր Երզնց Հայ. Եկեղեցւոյ , էջ 121 :

Materia medica (Նիւք քժշկական) եւ 1785ին Pathologia (Ախտաբանութիւն), որոնց ձեռագիրները պահուած են Վենետիկի վանքը, եւ որոնց առաջինը ընտիր աշխարհարարի վերածուած է նոյն ինքն հեղինակին կողմէ եւ 1806ին Վենետիկ հրատարակուած (1) : Ժամանակին եւրոպական կրթութիւն ստացած կամ եւրոպականացած Հայերէն պէտք է յիշել Իզմիրի Շուէտական հիւպատոսին զաւակը, հայազգի Մուրատճա ա'Օսոն (Mouradja d'Ohsson), 1740ին Կ. Պոլլիս ծնած եւ 1807ին Բարիզ մեռած, նշանաւոր արեւելագէտ եւ հեղինակ, որ Կ. Պոլլոյ Շուէտական դեսպան եղած է 1795ին եւ որուն Ֆրանսերէն գրուած մէկ բազմահատոր գործը Թուրքիոյ բարքերուն, օրէնքներուն եւ հաստատութեանց վրայ՝ յիշակերտ մըն է խորունկ հմտութեան. Կողմաս Բէօմիւրճեան (Cosma de Carbognano), Բէօմիւրճեան Տէր Կոմիտասի թոռը, Թարգման Կ. Պոլլոյ Սպանիական դեսպանատան, որ գրած է իտալերէն Կ. Պոլլոյ տեղագրութիւնը եւ հրատարակած 1794ին. նոյնպէս Մարքէզէ Ծօվաննի տէ Սէրբօզ, Հայ մը առ ալ, Յովհաննէս Սեղրոսեան, (հաւանօրէն այն Յովհաննէս Չէլէպի Սեղրոսեանը որ 1752ին Խորենացին երկրորդ անգամ սպազրել տուած է Վենետիկ), որ հրատարակած է իտալերէն ընդարձակ երկասիրութիւն մը վեց գիրքի բաժնուած եւ Վենետիկ տպուած 1786ին (2), ուր ջանացած է ուղղել Հոմի աստուածաբաններուն Հայ. Եկեղեցւոյ մասին ունեցած կարգ մը կարծիքները : — Այս էր ահա Կ. Պոլլոյ Հայոց բարոյական դարգացման աստիճանը ԺԸ.

(1) Տորթոր Յովակիմ Օղուլլուխեանի եղբայրն է Գէորգ Օղուլլուխեան, որ գրած է 1807-1809ի Կ. Պոլլոյ անցքերը, ձեռագիր Վիէնայի Միխիթարեանց Մատենադարանին :

(2) Ուսումնասիրութիւնք հայ շեզուի եւ մասեմագրութեան յԱրեւմոսս (ԺԳ-ԺԹ. դար), էջ 362 :

գարուն վերջերը : Գալով անոնց անտեսական վիճակին, Կ. Պոլսոյ Հայերը 66 էսնաֆութեան բաժնուած էին, եւ ունէին արդէն նշանաւոր ամիրաներու խումբ մը : Տատ Առաքել ամիրա, շնորհիւ իր արուեստական հմտութեան եւ տաղանդին, յաջողած էր արդէն վառօղակա կարգուիլ : Տիւղեանները արդէն շատ կարեւոր դիրք գրաւած էին . Միքայէլ Չէլէպի Տիւղ (1724—1783) փողերանոցի վերատեսուչ կարգուած էր⁽¹⁾, եւ իր զաւակը, Յովհաննէս Չէլէպի Տիւղ, կը շարունակէր հօրը յանձնուած կարեւոր պաշտօնը : Կաղզուանցիի երկրորդ պատրիարքութեան առաջին տարին, 1782ին, Կ. Պոլսոյ ամիրաներուն մէջ նշանաւոր էին, արդէն յիշուածներէն զատ, Սարաֆլար քէհեասը Մարգար ամիրա, Պալզափանցի մահտեսի Յարութիւն ամիրա Խասգիւղցի, Հովուեան Պօղոս եւ Յարութիւն ամիրաները, Սախայեան Մարտիրոս ամիրա, Մուրատեան Յակոբ ամիրա՝ միւրքիւղի էջմիածնայ վագֆներուն, Մինաս ամիրա որ տպագրել տուած է Գաղասաղախեանի Նուագարանը, Մուրատ ամիրա, որ տպագրել տուած է Ճաշոց մը 1793ին Կ. Պոլսոյ մէջ⁽²⁾, եւայլն : 1799ին առաջնակարգ դիրք ունեցող Հայերէն են նաեւ Փափագեան Սիմոն, Հովուեան, Ազնաւորեան Գասպար, Տազէսեան Յովհաննէս, Լիմոնճեան Յովհաննէս եւ Կիւլլապեան Յակոբ ամիրաները, որոնց առաջինը միւրքիւղի եւ միւսները նազըր կարգուած են Չաքարիա Պատրիարքի կաակագրին մէջ⁽³⁾ : Կ. Պոլսոյ Պատրիարքարանին բարոյական հեղինակութիւնը հետզհետէ աճած էր : Պատ-

(1) Հ. Գարրիէլ Մէնէվիշեանի Ազգարանութիւն Տիւղեանց, էջ 15 :

(2) Հայ Մասնագիտութիւն, էջ 385 :

(3) Տէր Պօղոս Կաղզուանցի, Կենսագրութիւն Չաքարիա Պատրիարքի, ձեռագիր :

բիարքին գլխումովն էր որ պաշտօնապէս կը հաստատուէին Առաջնորդները . ԺԸ. դարուն վերջերը գրուած ցուցակէ մը (1) կը տեղեկանանք թէ առաջնորդութիւններն էին՝ այդ ցուցակին ուղղագրութեամբ՝ «Էտրէնէ, Թէքիրտաղ, Էնկիւրի, Ղայսէրի, Ամասիա, Պուրսա, Թօխաթ, Սերաստիա, Ակն, Շէպէն Ղարահիսար, Թոմարզա, Տրապիզոն, Եզնկա, Տիարպէքիր, Ուռֆա, Էրզըրում, Ղարս, Ախըլցղա, Ուռումէլու մուխաթայն եւ Արմաշու մուխաթայն» : Ինչպէս կ'երեւայ այս ցուցակէն, Իզմիրի Առաջնորդը Կ. Պոլսոյ Պատրիարքին իրաւասութեան տակ չէր : Արդարեւ, Իզմիր տեղումնի վիճակ էր, այսինքն ուղղակի Էջմիածնայ իրաւասութեան տակ, եւ Կ. Պոլիս եկած նուիրակները Իզմիր կ'երթային միշտ մնալ երեք տարի իբր առաջնորդ . Կ. Պոլսէն եւ Իզմիրէն զատ, Էջմիածին Թուրքիոյ մէջ հինգ մեծ նուիրակութիւններ ունէր՝ ըստ վերոյիշեալ ցուցակին՝ «Ուռումէլի, Էնկիւրի, Թօխաթ, Էրզըրում, Տիարպէքիր», եւ չորս փոքր նուիրակութիւն «Ղարս, Ախըլցղա, Վան, Պայազիա» : Պազտատ ալ տէրունի վիճակ էր, ինչպէս կը տեսնենք Աղանեան Տէր Գիւտ քահանայի հրատարակած մէկ ցուցակին մէջ (2) :

53. ԴԱՆԻԷԼ ՍՈՒՐՄԱՌԵՑԻ (1799—1800) մարտ 17ին յաջորդեց Չաքարիա Կաղզուանցիին : Դանիէլ եպիսկոպոս 1796ին Կ. Պոլիս եկած էր իբր նուիրակ Էջմիածնայ, եւ ըստ սովորութեան, առաջնորդ զացած էր Իզմիրը : Հոն հակառակորդներ ունեցած էր, եւ Ղուկաս Կաթողիկոս իր տեղը նոր նուիրակ մը զրկած էր Իզմիրը, Կեսարացի Մարտիրոս եպիսկոպոսը, մինչդեռ Դանիէլ կարգուած էր Ռումէլիի նուիրակ եւ 1799ին սկիզբները

(1) Ձեռագիր տետրակ Սարգիս դպիր Յովհաննէսեանի :

(2) Դիւան, Հատոր Գ., էջ 801 :

դարձած էր Պոլիս , ուրիշ կը պատրաստուէր երթալ Էջմիածին , երբ Պատրիարք ընտրուեցաւ : Իր առաջին գործերէն մէկը եղաւ արածնել Սիմէոն Կաթողիկոսի Տօնացոյցը , որ երկրորդ անգամ տպուեցաւ Պոլիս՝ իր հրամանով : Ապա ձեռնարկեց վերաշինել Ղալաթիոյ Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցին , որ գրեթէ 29 տարի առաջ այրած էր : Սարգիս զպիր Յովհաննէսեան կը պատմէ թէ եկեղեցականներուն զեղծումները պատճառ եղած են այդքան երկար ատեն եկեղեցւոյն աւերած մնալուն : Սեպտեմբեր 12ին շինութիւնը սկսաւ , եւ եկեղեցին օծուեցաւ նոյեմբեր 13ին : 1800 մարտ 26ին ալ Զաքարիա Պատրիարքի աշակերտ Յովհաննէս եպիսկոպոս Զամաչըրճեան օծեց Էյուպի Ս. Եղլիա եկեղեցին , որ նոյն ատենները վերաշինուած էր : — 1799 զեկտեմբեր 28ին Ղուկաս Կարնեցի Կաթողիկոսը վախճանած ըլլալով , անոր յաջորդին ընտրութիւնը տեղի տուաւ կարգ մը միջադէպներու , որոնց պատմութիւնը մանրամասն կերպով գրած է ժամանակակից Կիւմիւշխանեցի Մանուէլ վարդապետ (1) : Էջմիածնայ միաբանները երկու ընտրելի ներկայացուցին՝ Կ. Պոլսոյ Դանիէլ Պատրիարքը եւ Ռուսաստանի նուիրակ Եփրեմ եպիսկոպոս Զորագեղցին , ապա , հարկադրուեցան նաեւ իրր ընտրելի առաջարկել Ռուսաստանի առաջնորդ Յովսէփ եպիսկոպոս Արղութեանցը , որ սիրուած էր ռուս շրջանակներու մէջ , եւ որուն համբաւը ամէն կողմ տարածուած էր շնորհիւ այն տպարանին եւ ուսումնարանին , զորս հաստատած էր Նոր Նախիջեւանի Ս. Խաչ վանքին մէջ : Այս ընտրելիներուն մասին գրուած գիրերը բերելու պաշտօնով , այսինքն իրր «մահաարարեր» Կ. Պոլիս եկաւ Դաւիթ Էնէ-

(1) Հրատարակուած Թիֆլիսի Կռունկ եւ Արմաշու Յոյս հանդէսներուն մէջ :

զէթցի փառասէր եւ խորամանկ եպիսկոպոսը , 1800 մարտ 18ինն էջմիածնայ քսան միաբանները յատուկ գրով մը իմացուցած էին որ եթէ վերայիշեալ երեք եպիսկոպոսներուն ընտրութիւնը յարմար չնկատուի , Կեսարիոց Առաջնորդ Ստեփաննոս եպիսկոպոս ընտրուի Կաթողիկոս . ամիրաները ժողով գումարելով այս վերջինը յարմար դատեցին , սակայն Կեսարացիները ընդդիմացան : Մարտ 26ին , Պոլիս եկաւ էջմիածնայ նուիրակ Զուղայեցի Գալուստ եպիսկոպոսը , կաթողիկոսական ընտրութեան մասնակցեցու համար : Ապրիլ 11ին , ամիրաները Պատրիարքին նախագահութեան տակ գումարուեցան Մեծ Նոր խան , եւ իրր ընտրելի առաջարկեցին Նիկոմիդիոց եւ Արմաշու առաջնորդը՝ Կապուտիկեան Բարթուղիմէոս եպիսկոպոս († 1809) , որ Զաքարիա Կազղուանցիի աշակերտներէն էր եւ արգիւնաւոր պաշտօնավարութիւն ունեցած՝ առաջին անգամ 1797ին կանոնաւոր միաբանութիւն եւ ուսումնարան հաստատելով Արմաշու մէջ ⁽¹⁾ Է Հետեւեալ օրը , ապրիլ 12 , ժողով գումարուեցաւ Մայր եկեղեցին , ուր ներկայ էին Գալուստ եպիսկոպոս Զուղայեցի , «մահաբարեր» Դաւիթ եպիսկոպոս Էնէզէթցի , Յովհաննէս եպիսկոպոս Զամաչրճեան , Երուսաղէմի փոխանորդ Յակոբ եպիսկոպոս , Զաքարիա Պատրիարքի աշակերտներէն Պետրոս եպիսկոպոս , Շօլավէրցի Թաղէոս եպիսկոպոս , վարդապետներ , աւագերէցներ , աթոռակալներ , եկեղեցիներու միւրքեվիղիներ , եկեղեցապաններ , ամիրաներ , եւ լսողը էանաֆներու գլխաւոր վարպետները : Բարթուղիմէոս Կապուտիկեան Կաթողիկոս ընտրուեցաւ , սակայն Գալուստ եպիսկոպոս , Դաւիթէն զրդուած , հետեւեալ օրն իսկ , Մայր եկեղեցւոյն մէջ քարոզ մը խօսեցաւ Բարթուղիմէոսի ընտրու-

(1) Ընդարձակ Օրացոյց 1900ի , էջ 176-177 :

թեան դէմ, եւ գուշակելով որ իր քարոզը անհետեւանք
չպիտի մնայ, նախ գնաց Օրթագեղ Թարապխանաճի Մինաս
ամիրայի տունը, եւ անկէ անցաւ Պէյլէրպէյի՝ Յակոբ
Խալֆայի տունը, ուր թաքչեցաւ քանի մը օր : Բար-
թուղիմէոս կախկոպոս Կապուտիկեան, տեսնելով որ իր
ընտրութիւնը տեղի կու տայ աղմուկի, հրաժարեցաւ,
եւ հարկ եղաւ կաթողիկոսական նոր ընտրութիւն կա-
տարել : Ապրիլ 26ին ամիրաները եւ էսնաֆներու գլխա-
ւորները հաւաքուեցան Վէզիր խան Հովուեան ամիրայի
սենեակը, եւ հոն որոշեցին Կաթողիկոս ընտրել Դանիէլ
Պատրիարքը՝ որ առաջին ընտրելին էր Էջմիածնայ միա-
բաններուն, իսկ յարմար դատեցին անոր տեղ Կ. Պոլսոյ
Պատրիարք կարգել Դաւիթ Էնէգէթցին : Ապրիլ 28ին,
Մայր-Եկեղեցին ժողով գումարուելով, Դանիէլ Սուրմա-
ռեցի ընտրուեցաւ Կաթողիկոս ամինայն Հայոց եւ Դաւիթ
Էնէգէթցի Պատրիարք Կ. Պոլսոյ : Սակայն այս երկու ընտ-
րութիւններն ալ արգելւնքի մը չյանգեցան : Սահաթճի
Նուսուֆի որդի Բարթուղիմէոս Չէլէպի, ազդեցիկ էս-
նաֆ մը որ արքունի ժամագործապետ էր, կ'ուզէր Պատ-
րիարք ընտրել ապա Չամաչըրճեան Յովհաննէս կախկո-
պոսը : Ասկէ զատ Դրիմցի Աղայեկեան Նաղճի Գէորգ,
թարգման Ռուսիոյ դեսպանատան, կ'աշխատէր Կաթո-
ղիկոս ընտրել ապա Յովսէփ կախկոպոս Արղութեանցը :
Պարագաները այնպէս բերին որ Գալուստ կախկոպոս
Ջուղայեցի, որ կը փափաքէր Կ. Պոլսոյ Պատրիարք
ընտրուի, ստիպուեցաւ իր անխոհեմ վարմունքին հե-
տեւանքով, հեռանալ Պոլսէն եւ երթալ Իլիմիա, իսկ
Դանիէլ Պողչա առառի : Մայիս 19ին ամիրաներէն եւ
էսնաֆներէն ոմանք, որոնց գլխաւորներն էին Բարթու-
ղիմէոս Չէլէպի եւ Կիւլլապեան Յակոբ ամիրա, Կ. Պոլ-
սոյ Պատրիարք կ'ընտրեն Պալաթու քարոզիչ Յովհաննէս
կախկոպոս Չամաչըրճեանը, որուն գործիքը եղած էր

անդիտակցարար Էջմիածնայ միամիտ նուիրակը , Գալուստ եպիսկոպոս Զուղայեցի :

58. ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ԶԱՄԱՇՐՃԵԱՆ ԲԱԲԵՐԻՑԻ (1800-1801) , որ Միլիիբ կը կոչուէր , մայիս 19ին զգեցաւ պատրիարքական կապան : Առաջին գործը եղաւ մայիս 31ին ժողով գումարել Պատրիարքարան , ուր Կաթողիկոս ընտրուեցաւ Յովսէփ Արղութեանց եւ այս ընտրութիւնը հաստատուեցաւ կայս. ֆէրմանով : Դաւիթ Էնէգէթցի օգոստոս 2ին Կ. Պոլսէն ճամբայ ելաւ այդ ֆէրմանը Էջմիածին տանելու : Դանիէլ Սուրմառեցի ալ , որուն հետ կը զանուէր ժամանակազիր Մանուէլ վարդապետ Կիւմիւշխանեցի , ճամբայ ելաւ Պողչա Ատասիէն եւ եկաւ Պանարմա , Միխալըճ եւ հուսկ ուրեմն Թօքատ , 1801 յունուար 22ին . նոյն ատենները Զուղայեցի Գալուստ եպիսկոպոսն ալ Իլիմիա կղզիէն կրցաւ երթալ Նիկոմիդիա եւ շարունակել իր նուիրակի պաշտօնը : — 1801 մարտ 10ին Յովսէփ եպիսկոպոս Արղութեանց , որ Էջմիածին կ'երթար Կաթողիկոս օծուելու , կը վախճանի Թրֆիլիզի մէջ , եւ Էջմիածնայ միարանները մարտ 16ին ժողով գումարելով , Դանիէլը կ'ընտրեն նորէն : Սակայն Դաւիթ Էնէգէթցի , Երեւանի Պարսիկ խանին պաշտպանութեամբ , ապրիլ 28ին բռնի կերպով Կաթողիկոս կ'օծուի Էջմիածնայ մէջ եւ Դանիէլ , որ ճամբայ ելած էր Թօքատէն Էջմիածին երթալու , լսելով Դաւիթի օծումը , կը ստիպուի կանգ առնել Պայազիա մայիս 14ին : Դանիէլ , մայիս 21ին , Պոլիս կը զրկէ Մանուէլ վարդապետ Կիւմիւշխանեցին ի նպաստ իրեն աշխատելու . սակայն Դանիէլի հակառակ է Յովհաննէս Պատրիարք , որ ապրիլ 20ին ժողով գումարած էր Պատրիարքարան եւ ընդունել սուսած Դաւիթի կաթողիկոսութիւնը . իր դիմումին վրայ այս ընտրութիւնը կը վաւերանայ Կայս. հրովարտակով , յունիս 14ին : Յուլիս 19ին , Դանիէլի

կողմէ նոր ներկայացուցիչ մը կու գայ Պոլիս, Ներսէս Աշտարակեցի, որ Մանուէլի հետ կը բնակի Սիւլէյման փաշա խանը. երկուքն ալ լաւ ընդունելութիւն չեն գտներ Յովհաննէս Պատրիարքէն, որ Յուլիս 30ին Դաւիթ Կաթողիկոսի մէկ կոնդակը կարգացնել կու տայ Մայր Եկեղեցին, եւ կը հրամայէ անոր անունը յիշատակել եկեղեցիներուն մէջ իբր Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց: Սակայն Ներսէս եւ Մանուէլ կ'աշխատին ի նպաստ Դանիէլի, որուն կողմն են Փափազեան (Տէր Մարկոսեան) Մահաեսի Սիմոն ամիրա, Սուրհենեան Մուրատ ամիրա, եւ ուրիշներ: Ի նպաստ Դանիէլի կ'աշխատին նաեւ՝ Ռուսաստանի մէջ՝ նուիրակ Եփրեմ եպիսկոպոս, եւ շատ ազդեցիկ Հայ մը՝ Աղա Յովհաննէս Լազարեան: Եփրեմ եպիսկոպոս գիր կը գրէ Պուլսոյ Պատրիարքին եւ երեւելիներուն որ չընդունին Դաւիթի կաթողիկոսութիւնը: Ասկէ զատ Էջմիածնայ միաբանները բողոքագիր կը ղրկեն՝ Դաւիթի բարբարոս վարմունքը նկարագրելով: Այսպէս, Դանիէլի կուսակիցները կը զօրանան. Յովհաննէս Պատրիարք կը հարկադրուի հրատարիլ եւ քաշուիլ Թօքատ հոկտեմբեր 19ին:

59. ԳՐԻԳՈՐ ԽԱՄՍԵՅԻ (1801-1802) հոկտեմբեր 31ին ընտրուեցաւ: Նորընտիր Պատրիարքը Թօքատի նուիրակն էր եւ այն կողմերը կը գտնուէր, ուստի պատրիարքական փոխանորդ կարգուեցաւ Երուսաղէմի վեֆիջ Յակոբոս եպիսկոպոս, որուն մատուցած խնդիրքին վրայ նոր հրովարտակ մը Դաւիթ Էնէպէթցիի պաշտօնանկութիւնը եւ Դանիէլ Կաթողիկոսի ընտրութիւնը հաստատեց նոյեմբեր 23ին. իսկ Գրիգոր Խամսեցի Պոլիս հասաւ դեկտեմբերի մէջ եւ նոյն ամսուան 19ին զգեցաւ պատրիարքական խիլան: Իսկոյն կոնդակ գրեց ամէն կողմ Դաւիթ անդ Դանիէլի անունը յիշատակել տալու համար եկեղեցիներուն մէջ: Ներսէս Աշտարակեցի 1802

յունուար 16ին մեկնեցաւ Պոլսէն Դանիէլի հրովարտակը տանելու եւ փետրուար 21ին հասաւ Էրզրում : Դանիէլ Սուրմառեցի Կաթողիկոս օծուեցաւ Բագրեւանդի Իւչ Քիլիսէ վանքին մէջ մայիս 25ին . իր օծման ներկայ գտնուեցան, Ալթամարայ Կարապետ Կաթողիկոսէն զատ, 15 եպիսկոպոս , 28 վարդապետ եւ բազմաթիւ քահանաներ : Բոլոր այդ կրօնաւորները եկեղեցական ժողով կազմելով բանադրեցին Դաւիթ Էնէզէթցին եւ իրմէ ձեռնադրուած Գրիգոր Զաքարեան ու Կարապետ եպիսկոպոսները : Իրենց որոշումը հաղորդուեցաւ ամէն կողմ . այս այն որոշումն է որ ապա հրատարակուեցաւ Վճիռ Սիւնհոդոսի տեսրակով ⁽¹⁾ . Դանիէլ Կաթողիկոս՝ այդ վճիռին հետ՝ Գաղատացի Գրիգոր եպիսկոպոսին ձեռքով Կ. Պոլիս զրկեց իր առաջին կոնդակը որ կարգացուեցաւ բոլոր եկեղեցիներուն մէջ , ի բաց առեալ Ղալաթիոյ Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցին , որուն աւագերէցը՝ Տ. Պետրոս Մինասիպեան , Դաւիթի կողմն էր ⁽²⁾ : Դաւիթ Էնէզէթցի , լսելով Դանիէլի օծումը եւ Սիւնհոդոսի վճիռը , Էջմիածնայ մէջ ժողով գումարեց իրեն կողմնակից եղող եկեղեցականներէ , որոնց մէջ կը գտնուէր Աբրահամ եպիսկոպոս Գօլեան , որ յետոյ Պատրիարք պիտի ըլլար Կ. Պոլսոյ . այդ ժողովին որոշմամբ ալ Դանիէլ բանադրուեցաւ , եւ Դաւիթ Կ. Պոլիս զրկեց Քուչուրեան Ստեփաննոս եպիսկոպոսը եւ Վեցիկեանց Ղազար վարդապետը : Հոկտեմբեր 21ին , Դաւթեանները յաջողեցան հարկադրել Գրիգոր Խամսեցին որ թողու պատրիարքութիւնը Յով-

(1) Այս տեսրակները քիչ ետքը Դաւթեաններու ձեռքով հաւաքուած եւ գրեթէ ամէնքն ալ այրուած են :

(2) Տէր Պետրոս՝ հայրն է բժիշկ Բէտտէնի , եւ Մինասիպեան Քերովբէի ու Սերովբէի . միջոց մը Հռոմէական եղած եւ ապա վերադարձած է հայ եկեղեցւոյ գիրկը Մեռած է 1817ին :

հաննէս Չամաչբըճեան, որ Թօքատ էր, ընտրուեցաւ նորէն՝ եւ պատրիարքական փոխանորդ եղաւ Չաքարիայի աշակերտ Աթանաս եպիսկոպոս : Կիւմիւշխանեցի Մանուէլ վարդապետ ալ հետացաւ Պոլսէն նոյեմբեր 2ին, եւ դնաց Խրիմ, իր հետ տանելով Դանիէլի կաթողիկոսութեան մահաբարը : Իսկ Գրիգոր Խամսեցի քիչ ետքը դնաց Երեւան եւ անկէ Թիֆլիզ, ուր մեռաւ :

ՃՅ.Վ. ՅՈՎՀԱՆՆԵՒՍ ՉԱՄԱՇԸՐՃԵԱՆ ԲԱՔԵՐԴՅԻ
(1802—1813) Դեկտեմբեր 3ին նորէն զգեցաւ պատրիարքական կապան : Իսկոյն հրամայեց Դաւթի անունը յիշատակել իբր կաթողիկոս : Դանիէլ Սուրմաուեցի տարուեցաւ Էջմիածին եւ անկէ Մարաղա, ուր մնաց մինչեւ 1807 մայիս, որովհետեւ այդ ամսուան 14ին Դաւիթ ստիպուեցաւ տեղի տալ Դանիէլին : Անմիջապէս ետքը Գայլակեր Յովհաննէս եպիսկոպոս Կ. Պոլիս եկաւ իբր մահաբարեր եւ Յովհաննէս Պատրիարք ժողով գումարեց, ուր Դանիէլ ընդունուեցաւ իբր կաթողիկոս : Կայսերական նոր հրովարտակը Էջմիածին զրկուեցաւ, եւ քիչ ետքը Դանիէլի օրհնութեան կոնդակը կարդացուեցաւ Պոլսոյ բոլոր եկեղեցիներուն մէջ : Այսպէս վերջ գտաւ Դաւիթ-Դանիէլեան վէճը, որ տարիներով զրազեցուց Կ. Պոլսոյ Հայերն ալ : Դանիէլ կաթողիկոս վախճանեցաւ 1808 հոկտեմբեր 9ին եւ իրեն յաջորդեց Եփրեմ Զորագեղցի, որ օծուեցաւ Էջմիածնայ մէջ 1810 նոյեմբեր 6ին : — Յովհաննէս Պատրիարքի օրով յուզուած ամէնէն կարեւոր խնդիրներէն մէկն էր Երուսաղէմի Ս. Յակոբայ վանքին Յունացմէ գրաւուելու փորձը, որ այս անգամ ալ անյաջող ելաւ, ինչպէս եղած էր Շղթայակրին օրով : Երուսաղէմի Պատրիարքն էր Թէոդորոս Վանեցի, որ ընտրուած էր 1802ին : 1803ին Յոյները հրովարտակ մը ստացան որ իրենց կը սեփականէր Ս. Տեղեաց ամէն մասերը . Երուսաղէմի Անթիմոս Պատ-

րիարքը 1806ին արձանագրել տուաւ այդ հրովարտակը Երուսաղէմի դատարանին մէջ, զայն գործադրել տալու համար: Թէոդորոս Պատրիարք, լսելով զայս, իսկոյն Պոլիս զրկեց Երուսաղէմի միաբան Անդրիանուպոլսեցի Գրիգորեան Պօղոս վարդապետը՝ անոր յանձնելով Հայոց հին հրովարտակներուն պատճէնները: Երուսաղէմի փոխանորդ Յակոբ Կախկոպոս եւ Անդրիանուպոլսեցի Պօղոս վարդապետ զիմումներ կ'ընէին ամէն կողմ. Ազնաւուրեան Կարապետ, Զէրէզեան Գրիգոր, Կիւլլապեան Յակոբ ամիրաները եւ Պաշ Պագիրկեան Յովհաննէս աղա կ'օգնէին անոնց: Սակայն չկրցան արդիւնքի մը հասնիլ, որովհետեւ հրովարտակներուն պատճէնները միայն ունէին եւ ընագիրները իրենց քով չէր: Երուսաղէմի փոխանորդ Յակոբ Կախկոպոս հրաժարեցաւ իր պաշտօնէն եւ քաշուեցաւ Սկիւտարի վանքը, ուր մեռաւ 1809ի սկիզբները, իսկ Պօղոս վրդ. Անդրիանուպոլսեցի, որ նուիրակ գացած էր Իզմիր, Յակոբ Կախկոպոսի տեղ փոխանորդ կարգուեցաւ եւ դարձաւ Պոլիս: Պրուսայի առաջնորդ Ղարախօջեան Պօղոս Կախկոպոս, որ այն միջոցին Կ. Պոլիս կը գտնուէր, աջակցեցաւ Պօղոս վարդապետին եւ իրենց զիմումներուն վրայ հրամայուեցաւ որ Հայոց եւ Յունաց Երուսաղէմի խնդիրը քննուի Փաշա Գափուսին: Առաջին դատավարութիւնները, որոնք տեղի ունեցան 1809 օգոստոսին, Հայոց աննպաստ եղան, սակայն երբ Երուսաղէմէն Պոլիս զրկուեցան հին հրովարտակներուն ընագիրները, նոր դատավարութիւններ տեղի ունեցան՝ ապրիլին եւ մայիսին (1) . եւ հուսկ ուրեմն 1812

(1) Այդ դատավարութեանց մէջ, Պօղոս վարդապետէն զատ, ներկայ գտնուեցան Հայոց կողմէ Սարաշլար քէնեսար Ազնաւուրեան Կարապետ ամիրա, որ այդ միջոցին շատ ազդեցիկ էր, Տատեան Առաքել, Յովհաննէս Երկանեան, Փափաղեան ձանիկ, Զէրէզեան Գրիգոր ամիրաները, Ենորճը-

գեկտեմբեր 13ին կայս. հրովարտակ մը նորէն նուիրա-
գործեց Հայոց հնամեայ իրաւունքները Երուսաղէմի մէջ :
Այս խնդրոյն աշխատեցան նաեւ Հոռոմէական Հայերը :
Այս առթիւ երկու կողմերու միջեւ աւելի մտերմութիւն
եւ սէր առաջ գալով, Հոռոմէականները հինգ կրօնական
խնդիր կը ներկայացնեն Պատրիարքարանին՝ յայտնելով
որ եթէ այս մասին Հայ. եկեղեցին համաձայն է, իրենք
պատրաստ են միութեան : Այս կէտերը քննելու համար
հինգ անգամ ժողով կը գումարուի Մայր եկեղեցին,
1810ի սկիզբները. այդ ժողովներուն կը մասնակցին, Յով-
վաննէս Պատրիարքէն զատ, Իզմիրի առաջնորդ Մար-
տիրոս արքեպիսկոպոս՝ Ստեփան վարդապետի հետ,
Պրուսայի առաջնորդ Ղարախօջեան Պօղոս արքեպիսկո-
պոս իր երկու ձեռնասուններով (2), Թոքատի առաջ-
նորդ Երեմիա եպիսկոպոս, Անդրիանուպօլսեցի Պօ-
ղոս վարդապետ, Մշոյ Ս. Կարապետի փոխանորդ Վար-
դան վարդապետ, Տէր Մեսրոպ քահանայ՝ հայկարան
ուսուցիչ Մայր-Գայրատան : Աշխարհականներէն կը մար-
նակցէին Տատեան Առաքել, Չէրէզեան Գրիգոր եւ Սա-
խայեան ամիրանները՝ որոնք քիչ շատ հմուտ էին Հայ.
եկեղեցւոյ կանոններուն, ինչպէս նաեւ Պալատցի Գէորդ
դպիրը, Սամաթիոյ Խաչատուր վարժապետը, Գում Գա-
փուի Յարութիւն վարժապետը՝ աներ վերոյիշեալ Տէր
Մեսրոպի, եւ ուրիշներ : Այս ժողովներուն իրր արդիւնք,
Հ. Պօղոս Թժնկըրեան, Հ. Միքայէլ Չամչեանի աշակերտ
Մխիթարեան մը, որ մասնակցած էր անոնց, զրած է

եան Մանուէլ աղա, և Հայ Հոռոմէականներ ալ՝ Թժնկըրեան Մինաս աղա
և Գըլճեան Անտօն աղա :

(2) Ստեփաննոս Աղանի եւ Պետրոս Երեւոնեան վարդապետները,
որոնք կը թուած էին 1790էն առաջ Ղարախօջեանի ձեռքով Պրուսա հաս-
տատուած վարժարանին մէջ :

Յայտարարութիւն ողջամիտ դաւանութեան Հայ Ս. Եկեղեցւոյ, ուր այդ հինգ խնդիրներուն մասին կը խօսի : Սակայն այդ միջոցին Հոռոմէականներուն հետ միութեան խնդիրը չի յաջողիր, որովհետեւ եկեղեցականներէն ու մանք կ'ընդդիմանան այն երկու առաջարկութեանց, որով կ'ուզուէր չյիշել պատարազին մէջ Յովհաննէս Որտանեցին, Գրիգոր Տաթեւացին եւ Մովսէս Տաթեւացին, եւ ձեռնադրութեանց պահուն շարտասանել Լեւոնի եւ Քաղկեդոնի ժողովին նշովքը : Յովհաննէս Պատրիարք հրամայեց սակայն չերդել եկեղեցիներուն մէջ՝ երեք Ս. ժողովներու տօներուն՝ Ո՛վ Հրաշալի Մանկունք շարականին յետամուտ երեք տուները, որոնց երգեցումը Կոլոտ Պատրիարքն ալ արդիլած էր արդէն : — Յովհաննէս Զամաչըրճեան շատ խնամք տարած է եկեղեցիներու շինութեան . 1804ին նորէն շինուած է 1782ին այրած Սամաթիոյ Ս. Գէորգ եկեղեցին՝ վերակացութեամբ ճարտարապետ Կիւլապեան Յակոբ ամիրայի եւ Մինաս Սալֆայի . 1807ին Նարլը Գափուի Հիւանդանոցը նորոգուելով, անոր մօտ շինուած է Ս. Յովհաննէս Աւետարանիչ եկեղեցին « Ի ձեռն ջանից Ազնաւուրեան Կարապետ ամիրայի, Պաշպազիրկեան միութէվէլի մահտեսի Յովհաննէս աղայի, եւլն. » 1808ին Ղալաթիոյ Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցւոյն միութէվէլի Զէրէզեան Գրիգոր ամիրա շինեց Բերայի Ս. Երրորդութիւն եկեղեցին⁽¹⁾ . 1811ին շինուեցաւ Գասըմ Փաշայի Ս. Յակոբ եկեղեցին՝ վերակացութեամբ Տօնիկ ամիրայի : — Յովհաննէս Պատրիարք չափազանց գէր էր . 1757ին ծնած, շատ ծեր չէր տակաւին, սակայն իր գիրութիւնը հիւանդութիւն մը դարձած էր, եւ առանց օգնականի չէր կրնար շարժիլ . նոյն

(1) Զեռագիր յիշատակարան Բերայի Ս. Երրորդութիւն եկեղեցւոյն մէջ պահուած :

խակ սկսաւ նստուկ պատարագ ընել, ինչ որ գայթակղեցուց ժողովուրդը : Պատրիարքին հեղինակութիւնը սկըսած էր պակսիլ, եւ ամիրաններէն շատեր պաղած էին իրմէ : 1813 սեպտեմբեր 1ին ամիրանները հաւաքուեցան Պատրիարքարան՝ Երուսաղէմի հաշիւները քննելու համար . նոյն օրը Պատրիարքին ըսին որ պէտք է հրաժարի եւ խոստացան վճարել անոր պարտքերը , յատկացնելով ամսական 250 դրուշ , որպէս զի հանգիստ ընէ Սկիւտարի վանքը : Յովհաննէս Պատրիարքի յաջորդ ընտրուեցաւ Աբրահամ եպիսկոպոս Գօլեան , Էջմիածնի նուիրակը : Նախկին Պատրիարքը քաշուեցաւ Սկիւտար , ուր իր քով իբր փոքրաւոր ծառայութեան մտաւ Աւետիս Պէրպէրեան , որ այդ ժամանակի գէւղքերը գրի առած է նոյն իսկ իր աչքին տակ եւ իր թեղադրութեամբ : Յովհաննէս Չամաչըրճեան 1817 յուլիս 26ին վախճանեցաւ փայծեղնի հիւանդութենէ , վաթսուէն տարեկան , եւ թաղուեցաւ Սկիւտարի գերեզմանատունը , ուր կ'երեւայ գեռ իր շիրիմը—Յովհաննէս Պատրիարքի օրով, Պոլսոյ Հայերը գրեթէ ամէն թաղի մէջ ունէին վարժարաններ . Բերա Ս. Երրորդութեան եկեղեցւոյն կից Գրիգոր ամիրա Չէրէզեանի ջանքով դպրոց բացուած էր արդէն 1818էն առաջ (1) , նոյնպէս Սկիւտար Ս. Կարապետ եկեղեցւոյն մօտ , եւ Ղալաթիա ու Խարթալ . 1813ին Թուղլաճի Մարտիրոս աղա հիմնած էր Պէյքօղի դպրոցը (2) . ամէն կողմ ձրիարար կրթութիւն կը արուէր , ինչպէս կը վկայէ Էրզրումցի Տէր Մեսրոպ քահանայ , աւագերէց Մայր եկեղեցւոյ եւ Մայր դպրատան հայերէնի ուսուցիչ , 1808ին հրատարակած իր Բերականոքեան յիշա-

(1) Չեռագիր յիշատակարան Բերայի Ս. Երրորդութիւն եկեղեցւոյն մէջ պահուած :

(2) Մասիս, 1853 մարտ 18 :

տակարանին մէջ ւ ժամանակին ուսուցիչներուն մէջ ւ
Տէր Մեսրոպէ զատ, նշանաւորներէն էին Թաղաւոր վար-
ժապետ Ասլանեան, Սամաթիոյ Սաշատուր վարժապետը,
եւ Գրիգոր Փէշտիմալճեան, որ արդէն իսկ մեծ համ-
բաւ շինած էր իր կրօնագէտ եւ հայագէտ ւ Ասոնց մէջ
միշտ ամէնէն հմուտն ու յարգուածն էր սակայն Պալա-
թեցի Գէորգ դպիրը, որ Պալատ քաշուած կը զբաղէր
թարգմանութիւններով եւ բանասիրական աշխատու-
թիւններով. իր անունը վերջին անգամ կը յիշուի Հոս-
մէականներու հետ միութեան խորհրդակցութեանց առ-
թիւ եւ իր տապանաքարը կը վկայէ թէ 1812ին մեռած
է 75 տարեկան: Մատթէոս դպիր ԺԹ. դարուն սկիզբները
քանի մը զիրքեր հրատարակած էր իր տպարանէն, ինչ-
պէս նաեւ Օրացոյցներ (1). սակայն ամէնէն շատ գոր-
ծող տպարանները երկուք էին՝ Մայր եկեղեցւոյ Ս. Աստ-
ուածածնի տպարանը, եւ Յովհաննէսեան Պօղոսի տպա-
րանը: 1800էն 1813 Պոլսոյ մէջ նշանակութեան ար-
ժանի զիրքեր հրատարակուած չեն, սակայն Մխիթար-
եանց Վենետիկ եւ Թրիէստէ հրատարակած զիրքերը
յագուորդ կու տային մտաւոր պահանջումներուն եւ մե-
ծագոյն տպագրական գործունէութեան պէտք չէին թո-
ղուր: Պոլսոյ միակ գրաւաճառն էր այն ասեւ Գրիգորով
Մարգար որ 1805ին կոսկա հիմնած է առաջին հայ գրա-
վաճառանոցը (2): 1812ին Պոլսոյ մէջ կազմուեցաւ առա-
ջին հայ հրատարակչական ընկերութիւնը, որուն ծախ-
քով կը հրատարակուէր Վենետիկի մէջ Դիսակ Բիւզան-
դեան երկշարաթաթերթը 1812 օգոստոս 1էն սկսեալ.
այդ ընկերութիւնը հաստատած էր Յովհաննէս Չէլէպի

(1) Իր մեռած տարին ալ (1825) Մատթէոս դպրի Օրացոյցը հրա-
տարակուած է Պոլսոյ մէջ:

(2) Եւր հայ կենսագրութեանց, Բ. Հատոր, էջ 14:

Տիւզ (1749—1812), իր ժամանակին Պոլսոյ նշանաւոր դէմքերէն մէկը , որ հիմնած է Խարթալի դպրոցը, Պէզճեան Յարութիւն ամիրայի առաջարկութեամբ , նոյնպէս Ղաւթիոյ մէջ դպրոց մը , ուր երաժշտութիւն կը դասախօսէր Պասպա Համբարձում : Ուրիշ նշանաւոր Հայ մըն ալ , Տատ Առաքել ամիրա , որ իր ճարտարութեան շնորհիւ համբաւի եւ հարստութեան արացած էր , մեռաւ Յովհաննէս Պատրիարքի օրով , 1812ին . 1753ին ծնած Ակնայ Կամարակապ գիւղը , 1767ին Պոլիս հաստատուած , 1794ին Ազատլըի վառօղի մեքենան յօրինած , 1795ին վառօղապետ կարգուած եւ հետզհետէ բազմաթիւ մեքենաներ շինած էր՝ անուաւոր նաւ , նաւէն ջուր պարպելու ջրհան , սղինձ տափակցնելու զլաններ , շուխայ գործելու գործիքներ , եւլն. (1) . Տատ Առաքել ամիրայի յաջորդեց իրր վառօղապետ իր անդրանիկ զաւակը , Տատեան Սիմոն պէյ :

60. ԱՐԲԱՀԱՄ ԳՕԼԵԱՆ ՏԱԹԵՒԱՅԻ (1813—1815) պատրիարքական կապան զգեցաւ սեպտեմբեր 6ին : Եփրեմ Զորագեղցի Կաթողիկոսը Յովհաննէս եպիսկոպոս Կարբեցին կը զրկէր Պոլիս կարեւոր յանձնարարութիւններով, որոնք կը վերաբերէին գլխաւորաբար Էջմիածնայ Կ. Պոլսոյ նուիրակութեան , Եփրեմ Կաթողիկոսի հաստատութեան հրովարտակին եւ յանուն Էջմիածնայ Կ. Պոլսոյ մէջ վարժարանի մը հիմնարկութեան : Յովհաննէս եպիսկոպոս Թօքատ հասնելով իմացաւ Արբահամի Պատրիարք ըլլալը եւ անցաւ Կեսարիա : Արբահամ Գօլեան , լսելով թէ Յովհաննէս եպիսկոպոս Պոլիս կու գայ եւ իր ալ նուիրակութեան հաշիւները պիտի պահանջէ , գրեց անոր դառնալ Էջմիածին , սակայն Կարբեցին կարեւորութիւն չտուաւ , եկաւ Պոլիս , իջաւ Բերա՝ ուս-

(1) Բագմալեպ, 1849, էջ 7.

սական զեսպանատան առաջին թարգման Պ. Բիզանիի տունը , եւ հաշիւ պահանջեց Արրահամ Պատրիարքէն , որ հարկադրուեցաւ ամիրաներէն զրամ առնել , վճարել իր պարտքը , եւ Էջմիածին գարձնել Յովհաննէս Կարբեցին : — Արրահամ Պատրիարքի օրով Արապեան Պօղոսի նորահաստատ սպարանէն հրատարակուեցաւ Շաքականի մէկ նոր սպազրութիւնը , ուրկէ վերցուած էին Մվ Ղրաշապիի երեք յետամուտ տուները . այդ Շաքականը հինգ հարիւր տարուան զրչագրի մը հետեւողութեամբ սրբազրուած էր Փեշտիմալճեան Գրիգոր պատուելիին կողմէ եւ սպուած էր Արրահամ Պատրիարքի հրամանով : Սարաֆլար քէհեասը Ազնաւուրեան Կարաբապետ ամիրա , Յովհաննէս ամիրա Երկանեան եւ ուրիշներ բողոքեցին այս յապաւման դէմ . Արրահամ Պատրիարք ուրացաւ իր արածնած բլլալը , եւ Գրիգոր Փէշտիմալճեան պատուելին պիտի պատժուէր իրր պատասխանատու այդ հրատարակութեան եթէ չմիջամտէր Տիւղեան Գրիգոր Չէլէպին : — 1814 յուլիս 4ին Արրահամ Պատրիարք փառաւոր հանդէսով օծեց Գատըղիւղի Ս. Թազաւոր նորակառոյց եկեղեցին ⁽¹⁾ . այս արարողութեան ներկայ էին բազմաթիւ եպիսկոպոսներ , որոնց մէջ էին նախկին Պատրիարքը՝ Յովհաննէս Չամաչըրճեան , ինչպէս նաեւ Պօղոս Անգրիանուպոլսեցի , որ նոյն տարին Էջմիածին գացած եւ եպիսկոպոս ձեռնադրուած էր , Աստուածատուր եպիսկոպոս Կոստանդնուպոլսեցի , Յովհաննէս Պատրիարքի երկու աշակերանները՝ Յակոբ վրդ . Սեբրովբեան եւ Մատթէոս վրդ . Չուխաճեան , որոնց չորսն

---

(1) Սարգիս զպիր իր Տեղագրութեան մէջ ԺԹ. դարուն սկիզբները գրած է թէ Գատըղիւղ կը բնակին սակաւամիւ Հայեր , եւ ունին օր մէջ Պաղին փոքր եկեղեցի մի Հայոց հնացեալ յոյժ և խարխուլ՝ յանուն Ս. Աստուածածնիս :

ալ օր մը Պատրիարք պիտի ըլլային Կ. Պոլսոյ : Ս. Թա-
գաւոր եկեղեցւոյն շինութիւնը տեսնելով, Բերայի Հա-
յերը , որոնց եկեղեցին այրած էր , զիմում ըրին Արրա-
համ պատրիարքին՝ խնդրելով որ արածութիւն ստա-
նայ Ս. Երրորդութիւն եկեղեցին ալ վերաշինելու : Ար-
րահամ Պատրիարք զժուարութիւն յարոյց եւ տեղի տուաւ
նոր բողոքներու : Արդէն շատեր վիրաւորած էր իր բար-
կացոտ վարմունքով : Իրեն զէմ նեղացողներուն մէջ էր
նաեւ Յարութիւն Պէզճեան , որուն ծր մը Պատրիարքը
անարգական խօսքեր ըրած էր , երբ Պէզճեան կը բարե-
խօսէր ի նպաստ Երուսաղէմի միաբան կարգադուրկ եղած
Գրիգոր վարդապետին . Պէզճեան տակաւին այն ատեն
փողերանոցին մէջ պարզ պաշտօնեայ մըն էր թէեւ , սա-
կայն արդէն իսկ ազդեցիկ էր իր հասարակութեան մէջ :
Պատրիարքը 1815 նոյեմբեր 29ին ստիպուեցաւ հրաժա-
րիլ եւ քաշուիլ Գառզիւղ , ուրկէ զնաց Մարզուան իրր
առաջնորդ :

61. ՊՕՂՈՍ ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ ԱՆԴՐԻԱՆՈՒՊՈՒՍԵՅԻ
(1815-1823) զեկտեմբեր 1ին Կ. Պոլսոյ Պատրիարք ընա-
րուեցաւ ժողովի մը մէջ , ուր ներկայ էին նաեւ Տիւղ-
եան Գրիգոր եւ Սարգիս Չէլէպլիները , եւ երկու օր ետ-
քը , զեկտեմբեր 3ին , զգեցաւ պատրիարքական խիլանս
Պօղոս եպիսկոպոս ծնած էր 1763ին ատենները եւ կա-
նուխէն Երուսաղէմի միաբան եղած . երբ Երուսաղէմի
Պատրիարք Եւզոկիացի Պետրոս եպիսկոպոս մեռաւ (1800
յունիս 18) , Պօղոս ուրիշ երեք վարդապետներու հետ
զրկուեցաւ Պոլիս եւ ուրիշ քաղաքներ Երուսաղէմի վան-
քին պարտքերուն քարծման ի նպաստ հանգանակու-
թիւն ընելու : Յետոյ նուիրակ եղած էր Իզմիր , եւ
1809էն ի վեր Կ. Պոլիս փոխանորդն էր Երուսաղէմի :
Իր օրով Հռոմէականներու միութեան խնդիրը տեղի
տուաւ երկար խորհրդակցութեանց եւ պահ մը իրազոր-

ծուեցաւ ալ : Պօղոս Պատրիարք 1816 նոյեմբեր 9 ին խորհուրդի հրաւիրեց ամիրանները , եւ նոյեմբեր 23 ին Հոռոմէական Հայոց երեւելիները՝ որոնց մէջ էր նաեւ Տիւզեան Գրիգոր Զէլէպին , վերջ տալու համար Հայոց միջեւ եղած դաւանական բաժանմանց : 1817 ին ալ քահնիցա խորհրդակցութիւններ տեղի ունեցան եւ հոկտեմբեր 23 ին երկու կողմերու երեւելիները Գուրուչէշմէ հաւաքուեցան Պատրիարքին տունը ⁽¹⁾ եւ հոն որոշեցին վիճելի կէտերը քննելու համար կրօնադէտ անձեր ընտրել : Պատրիարքը Պոլիս գտնուող եկեղեցականները Պատրիարքարան հրաւիրեց , ուր ընտրուեցան Երուսաղէմի նուիրակ «ձերուճաղարդ» Մարկոս արքեպիսկոպոսը , Մշոյ Ս. Կարապետի փոխանորդ Կարապետ «նորասպակ» արքեպիսկոպոսը , «հանճարեղ» Պետրոս վար-

---

(1) Գաղափար մը տալու համար ժամանակին Պոլսոյ նշանաւոր Հայոց վրայ , կը դնենր հոս այդ ժողովին մասնակցողներուն անունները քաղելով Պատմութիւն Անցից տետրակէն , 1818 ին տպուած . «Սառաֆից քէհեայ Ազարեան Կարապետ ամիրայն , Յովհաննէս ամիրա Արխտազիսեան , մահտեսի Յովհաննէս Զէլէպի , մահտեսի Յակոբ ամիրա Լաթիֆեան , արքունի ճարտարապետ Դրիգոր ամիրա , Գասպար ամիրա մահտեսի Դէորգեան , Դրիգոր ամիրա Զրկիրեան , Մկրտիչ ամիրա Արիխարեան , Աղայ Պօղոս Մարգարեան , ձանիկ աղայ մահտեսի Սիմէօնեան , Սարգիս աղայ Արզմանեան , մահտեսի Պօղոս աղայ Կէլկէլեան , Դրիգոր աղայ Զերեզեան , Յակոբ աղայ Մանանեան , մահտեսի Աստուածատուր աղայ Խօնջեկիւղեան , Խաչատուր աղայ Մարտիրոսեան , Յարութիւն աղայ Նորատունկեան , Մկրտիչ աղայ Աշնանեան , մահտեսի Յարութիւն աղայ Բենկլի , մահտեսի Մարտիրոս աղայ Զրկիրեան , մահտեսի Աստուածատուր աղայ միւթէվէլի Մայր եկեղեցւոյս , Բարունակ աղայ , Շնորհեան Մանուէլ աղայ , Մանուէլ աղայ Քէրէտէճի , Մինաս աղայ Զարպհանացի , Յարութիւն Զէլէպի Կիւլլայեան , Անդրէաս Զէլէպի : » Իսկ Հոռոմէականներէն «Դրիգոր Զէլէպի Տիւզեան , Մատթէոս աղայ մահտեսի Աստուածատուրեան՝ Յակոբ աղայ Թընկըրեան , Անտօն աղայ Տափուտգատէ , Յովսէփ աղայ Թընկըրեան , Նազարէթ աղայ , Ամանաս աղայ , Յակոբ Զէլէպի , Մկրտիչ Զէլէպի , Շազըճի Դրիգոր աղայ , Յովսէփ աղայ Փուլճեան , Զէմպէրէկճի Օղլու : »

դասկեր, Պալատու Տէր Մելգոն « յարգի » ամբողջալը, Մայր Եկեղեցւոյ ամբողջալ « գլանական » Տէր Մերոպը, Սկիւտարի « պատուելի » ամբողջալ Տէր Բարթոլոմէոսը, Պատրիարքարանի « իմաստապերճ » տիրացութագւոր վարժապետը, եւ իբր նօտար Ղալաթիոյ Տէր Զաքարիան եւ Պատրիարքարանի տիրացու Գրիգորը, ինչպէս կը կարդանք 1818 նոյեմբեր 22 թուականով պատրիարքական կոնդակի մը մէջ ⁽¹⁾ : Սակայն այս անգամ ալ միութեան գործը ելք չունեցաւ : 1819ին վերջերը նորէն ջանքեր եղան այս մասին. Յարութիւն Պէզճեան, որ սեպտեմբեր 5ին Փողերանոցի տեսուչ կարգուած էր յաջորդելով Տիւզեանց, արքունի ճարտարապետ Գրիգոր ամիրա Պալեան, Ազնաւուրեան կարապետ ամիրա, Ճանիկ ամիրա, Յովհաննէս ամիրա Երկանեան եւ Յակոբ աղա Մանանեան մեծ եռանդով յարեցան գործին : Հ. Միքայէլ Զամչեան (†1823), Վահան հաւատոյ գիրքը գրած էր ջատագովելով Հայ. եկեղեցին, հիւանդ էր արդէն, եւ Կ. Պոլսոյ մէջ Մխիթարեանց զլխաւորն էր Հ. Մ. Աղաջրաղեան, որ կու գար յաճախ Գում Գափու Հոռմէական Եօնուղեան Յովհաննէս աղայի տունը, եւ որուն նախաձեռնութեամբ անհամաձայնութեան կէտերը քննելու համար յանձնաժողով մը կազմուեցաւ : Այդ յանձնաժողովին անդամներն էին Պատրիարքարանի կողմէ՝ Գում Գափուի Տէր Մերոպ, Սկիւտարի Տէր Բարթոլոմէոս քահանաները եւ Ասլանեան թագաւոր վարժապետ, եւ Հոռմէականներէն՝ Հ. Մերոպ Աղաջրաղեան, Հ. Թովմաս Մաքսէթեան եւ Հ. Սերովբէ Ճէվահիրճեան : Իրենց կը նախագահէր Ստեփան կալուկոպոս Աւգէրեան : Գումարումները, որոնք տեղի կ'ունենային երբեմն Յարութիւն Պէզճեանի տունը եւ եր-

(1) Պատմութիւն Անցից, էջ 26:

բեմն Գրիգոր Պալեանի տունը, տեւեցին 1820 յունուարի վերջերէն մինչեւ ապրիլի սկիզբները : Համաձայնութիւնը գոյացաւ եւ գրի առնուեցաւ : Ամիրաները ստորագրեցին զայն . ապա ներկայացուցին Պօղոս Պատրիարքին եւ ժողովի հրաւիրեցին Պոլիս գանուող եկեղեցականները , որոնց մէջ էր նաեւ Կիլիկիոյ Կիրակոս Կաթողիկոսը . այդ եկեղեցականներու ժողովը , թէեւ չունէր հարկ եղած ձեռնհասութիւնն ու կրօնական հեղինակութիւնը , որոշեց որ Հայ. Եկեղեցին Քաղկեդոնի ժողովը եւ Լեւոնը չնդովէ ձեռնադրութեանց ատեն , Յովհան Որոտնեցին , Գրիգոր Տաթեւացին եւ Մովսէս Տաթեւացին չյիշուին պատարադի մէջ , եւ ցանկացողներուն համար վերջին օժման իւզը կարենայ գործածուիլ : Ապրիլ 18ին Մայր Եկեղեցւոյ մէջ փառաւոր հանգէս եղաւ եւ Հայ. Եկեղեցւոյ գիրկը գարձան Հ. Մեսրոպ Ազաջրաղեան եւ ուրիշ վեց Հայ-Հոռմէական վարդապետ : Նոյն օրը Պօղոս Պատրիարք իր երկու սարկաւազները վարդապետ ձեռնադրեց , եւ այս ձեռնադրութեան մէջ Լեւոնի ու Քաղկեդոնի ժողովին նզովքը չկարգացուեցաւ , եւ չյիշատակուեցան Որոտնեցին ու Տաթեւացիները : Այս համաձայնութիւնը տեղի տուաւ երկու կողմերէ ալ կարգ մը դիտողութեանց , որոնց պատասխանեցին յատուկ գրուածներով Հ. Թովմաս Մաքսէթեան , Հ. Սերովբէ Ըէվահիրճեան Մխիթարեան վարդապետները, եւ Փեշախմալճեան Գրիգոր պատուելին : 1820 մայիս 17ին տպուեցաւ Բան Հրաւեր Սիրոյ տետրակը , որ այս համաձայնութիւնը կը հստակէր բոլոր ազգին : Պօղոս Պատրիարք յուլիս 12ին վերջին օժման իւզը օրհնելով զրկեց Կ. Պոլսոյ եկեղեցիները, որպէս զի օժուիլ ուզող մահամերձ հիւանդները օժուին : Սակայն օգոստոսի մէջ , այս միութեան խնդիրը , որ Հոռմէականաց մեծամասնութենէն ընդունուած չէր , տեղի տուաւ :

Հայ. Եկեղեցւոյ զաւակներէն ոմանց կողմէ՛ բուն
բողոքներու : Հոռոմէականաց հետ միութեան զլիաւոր
հակառակորդներն էին Սախայեան Մարտիրոս ամիրա ութ-
սունամեայ ծերունին , Ակնեցի Թերզեանց Աբրահամ
ամիրա , Կէլկէլեան Պօղոս ամիրա եւ Մարգարեան Պօ-
ղոս աղա : Իսկ բողոքողներու թելադրիչներն էին երկու
Կեսարացիներ , ապխտավաճառ Յակոբ եւ սարկաւազ
Կարապետ , նաւավար Տէլի Պաղտատար , եւ Սախայեան
Մարտիրոս ամիրայի ազգականներէն պատանի մը՝ Ազա-
րիա : Ասոնցմէ ոմանք խտտօրէն եւ ոմանք թեթեւօրէն
պատժուեցան : Գալով Հոռոմէականաց հետ միանալու զա-
զափարին զլիաւոր ջատագովներուն , անոնցմէ Ազնաուուր-
եան Կարապետ զրկուեցաւ Սաքքզ եւ Պէզճեան Յարու-
թիւն Իլխմիա . այս վերջինին յաջորդեց իբր փողերա-
նոցի սեսուչ Պիլէզիկճեան Պօղոս աղա : Իսկ հինգ Մխի-
թարեան վարդապետները , տեսնելով Հրաւեր Սիրոյի այս
արդիւնքը , Հոռոմէական եզան նորէն . անոնցմէ Գապա-
րաճեան Հ. Գրիգոր հրաժարեցաւ Մխիթարեան միաբա-
նութենէն , եւ Բարիզ գնաց ուր Ֆրանսերէնի թարգմա-
նեց եւ 1844ին հրատարակեց Եղիշէն : — Պօղոս Պատ-
րիարքի օրով 1816ին հիմնուեցաւ Խորէնեան վարժա-
րանը Պալաթու մէջ , ուր քսան տարիէ ի վեր թաղային
զպրոց մը կար արդէն : — 1818 օգոստոս 22ին վախճա-
նեցաւ Երուսաղէմի Թէոդորոս Պատրիարքը , եւ Երուսա-
ղէմի միաբանները , 8 եպիսկոպոս , 27 վարդապետ եւ
17 միաբան , զրով մը թախանձանօք խնդրեցին Պօղոս
Անդրիանուպոլսեցիէն ընդունիլ Երուսաղէմի պատրիար-
քութիւնը : Սեպտեմբեր 20ին ժողով գումարուեցաւ
Պատրիարքարան , ուր Երուսաղէմի պատրիարքութեան
խորհրդական որոշուեցան եօթը եպիսկոպոս , որոնց մէջ
էր փոխանորդ Գարրիէլ եպիսկոպոս , եւ այս ընտրու-
թիւնները ծանուցանելու համար զրկեցին Կոստանդնու-

պղսէն Յակոբ եպիսկոպոսը , որ 1819 յունուար 13ին հասաւ Երուսաղէմ : 1819ին , 663,000 զրուշի պարսք վճարեց միարանութիւնը : Նոյն տարին , յուլիս 12ին ժողով գումարուելով Պոլսոյ մէջ , Երուսաղէմի Պատրիարք ընտրուեցաւ Նիկումրիցիացի Գարրիէլ եպիսկոպոս : 1823 օգոստոս 11ին նոր ժողով գումարուելով Պատրիարքարան , Պօղոս Պատրիարքի նախագահութեան տակ , 16 կանոններ սահմանուեցան Երուսաղէմի վանքին վարչութիւնը ճշգող : — 1819ին Պատրիարքին եւ Կ. Պոլսոյ քահանաներուն միջեւ կարեւոր խնդիր մը յուղուեցաւ : Սովորութիւն էր Պոլսոյ մէջ որ երբ քահանայ մը մեռնի , անոր ծուխերը Պատրիարքին կողմէ ուրիշ քահանաներու կը յանձնուէին՝ զրամական փոխարինութեամբ . քահանային ժառանգորդները որ եւ է օգուս չէին քաղեր այդ փոխարինութենէն : Պօղոս Անդրիանուպոլսեցի իր եպիսկոպոսութեան ատեն խոստացած էր բանալ այս անիրաւ սովորութիւնը՝ եթէ Պատրիարք ընտրուէր , եւ ասոր վրայ քահանաներն ալ աշխատած էին ընտրել տալ զինքը : Ընտրութենէն չորս տարի ետքը , 1819ին , Պալաթու Տէր Գէորգ քահանան վախճանեցաւ եւ Պատրիարքը ուղեց հետեւիլ հին սովորութեան : Քահանաները բողոքեցին , եւ ջանացին հրաժարեցնել Պօղոս Պատրիարքը . սակայն ոչ միայն չյաջողեցան , այլ իրենց գլխաւորներէն մէկ քանին , որոնց մէջ էին Բերայի Տէր Զաքարիան եւ Պալաթու Տէր Պաղտասարը , երեսուն օր քահանայագործութենէ արգիլուեցան : Նոյն տարին Կ. Պոլսոյ մէջ 121 տարեկան վախճանեցաւ Թէքիրտաղի առաջնորդ Յակոբ եպիսկոպոս Եւզովիացի (1698—1819) , որ Նալեանի աշակերտներէն էր — 1820ին Պէզճեան ամիրա հիմնեց ազջկանց արհեստանոց մը Գում Գափու , գլխաւորաբար սիւզքնիի եւ ճիւղաղի համար . այս արհեստանոցին մէջ կը շինուէին

եկեղեցական զգեստներ : — Պօղոս Պատրիարք ուզելով արգիլել Ծոազատիկը , որ պիտի պատահէր 1824ին , առաջարկեց Յոյներուն՝ այս մասին համաձայնութիւն գոյացնել , և Եփրեմ Զորագեղցի Կաթողիկոսին հաւանութեամբ : 1820ին որոշուեցաւ աստարագէտներու յանձնաժողովի մը յանձնել գործին քննութիւնը , եւ Հայոց կողմէ ընտրուեցաւ չափագէտ եւ աստարագէտ Միւհէնատիս Գէորգ . այս գիտնական Հայուն զաւակը , սպազգրիչ Յովհաննէս Միւհէնտիսեան որ հօրը ընդարձակ Կենսագրութիւնը գրած է , կը պատմէ իր ձեռագրին մէջ թէ հայրն է որ այդ մասին համաձայնութիւն գոյացուցած է Հայոց եւ Յունաց միջեւ : — Պօղոս Անդրիանուպոլսեցիի պատրիարքութեան վերջընթեր տարին , 1822 սեպտեմբեր 10ին , վախճանեցաւ Կիլիկիոյ Կիրակոս Կաթողիկոսը , որ Մեծ կոշուեցաւ իր քսանամեայ օգտակար գործունէութեամբ եւ որ նորոգած է Սիսի Կաթողիկոսարանն ու եկեղեցին : — 1823 հոկտեմբեր 18ին , Պօղոս Պատրիարք Պատրիարքարանի մէջ ժողով գումարեց եւ հրատարեցաւ պատրիարքութենէ անձնական տկարութիւն առարկելով : Հոկտեմբեր 24ին իրեն յաջորդ ընտրուեցաւ Կարապետ եպիսկոպոս Կոստանդնուպոլսեցի , իսկ Պօղոս Անդրիանուպոլսեցի գնաց քաշուեցաւ Սկիւտարի վանքը : 1824ին Պատրիարքարանի ժողովը , տեսնելով որ Երուսաղէմի Գարրիէլ Պատրիարքին եւ իր խորհրդականներուն միջեւ համաձայնութիւն չկայ , որոշեց որ Գարրիէլ Պատրիարք Պոլիս գայ եւ Պօղոս Անդրիանուպոլսեցի երթայ Երուսաղէմ , իբր «ձայրագոյն կառավարիչ» Ս. Յակոբայ վանքին : Կայսերական հրովարտակ մը վաւերացուց այս որոշումը եւ մինչ Գարրիէլ Պատրիարք ճամբայ կ'ելլէր Պոլիս գալու , Պօղոս եպիսկոպոս ալ ճամբայ ելաւ եւ գնաց Երուսաղէմ ուրկէ անցաւ Եգիպտոս 1825ին Աղեքսանդրիա էր եւ հոնկէ եկաւ դարձեալ Պոլիս . քանի

մը տարի մնաց հոն , եւ նորէն դարձաւ Երուսաղէմ , ուր հասաւ 1828 զեկտեմբեր 3ին : Պօղոս եպիսկոպոս վանքին 800,000 դրուշի պարտքին մեծագոյն մասը վճարեց : Գարրիէլ Պատրիարք Երուսաղէմի , որ կը նստէր Իզմիր իբր առաջնորդ , 1834ին դարձաւ Երուսաղէմ , ուր մեռաւ 1840ին , իր խուցը քաշուած , առանց պատրիարքութիւն ընելու , որովհետեւ ամէն բան անօրինոզն էր «ճայրագոյն կառավարիչ»՝ Պօղոս Անդրիանուպոլսեցի : Գարրիէլի յաջորդեց Ջաքարիա , որուն օրով Անդրիանուպոլսեցին իր աչքերուն լոյսը կորսնցուց , թէեւ իր խորհուրդով կը անօրինուէր տակաւին ամէն բան . Ջաքարիայի յաջորդեց Կիրակոս Պատրիարք (1847) եւ այս վերջինին Յովհաննէս Պատրիարք (1850) , որոնց օրով Պօղոս եպիսկոպոս ա'լ բոլորովին տկար , անկողին ինկած էր : Պօղոս Անդրիանուպոլսեցի մեռաւ 1853 մայիս 4ին , 90 տարեկան , եւ թաղուեցաւ Ս. Փրկչի եկեղեցւոյն մէջ , Երուսաղէմի Պատրիարքներուն կարգը : Պօղոս Պատրիարք խելացի , անսեսագէտ , ժիր եւ զործունեայ եկեղեցական մըն էր . քաջ հմուտ էր թուրքերէնի , զոր կը խօսէր պերճախօս կերպով : Գրած է՝ թուրքերէն՝ Պասմուքիւն Հիւն եւ Նոր Կտակարանի : Ունի նաեւ զրարար կրօնական գրուածքներ , Թանգարան Խրատու եւ Զանազանութիւն հիւնգ դարուց , երկուքն ալ արդուած : Ըստ վկայութեան հոգելոյս Աստուածատուր Յովհաննէսեան եպիսկոպոսին՝ թողած է եղեր նաեւ ուրիշ ձեռագիրներ , որոնք անտիպ կը մնան Երուսաղէմի վանքին մատենադարանը :

62. ԿԱՐԱՊԵՏ ՊԱՂԱԹՅԻ (1823-1831) , միաբան Երուսաղէմի եւ Մարզուան-Ամասիոյ առաջնորդ , հոկտեմբեր 27ին զգեցաւ պատրիարքական խիլանո Կարապետ Պատրիարքի օրով տեղի ունեցած կարեւորագոյն դէպքն է՝ Բաթուլիկ միլլէթի անունով նոր հա-

սարակութեան մը հաստատութիւնը : Թէեւ Հայ Կաթու-
լիկները ունէին 1742 զեկանմբեր 8ին Հոսմէն Կոնզա-
կով եւ պաղլիոսմով հաստատուած Կիլիկիոյ Պատրիարք
մը⁽¹⁾, սակայն անիկա հարկադրուած էր քաշուիլ նախ Լի-
բանան Անտոնեանց վանքը եւ յետոյ իրեն սեփական վանք
մը . այս Պատրիարքը լոկ հոգեւորական հեղինակութիւն
մը ունէր⁽²⁾, եւ կառավարութենէն ճանչցուած չէր իբր
Ազգապետ . Հայ-Հոսմէականները կը յաճախէին լատին ե-
կեղեցիներ, պատարագի, խոստովանանքի եւ հաղորդու-
թեան համար , սակայն իրենց ամուսնութիւնը Հայոց
Պատրիարքարանէն կ'արտօնուէր , եւ մկրտութիւնն ու
թաղումը սեղի կ'ունենային Հայոց եկեղեցիներուն մէջ :
Կառավարութիւնը զիրենք կը ճանչնար իբր Հայոց Պատ-
րիարքարանի ժողովուրդ : Լիբանան նստող Միքայէլ
Պետրոս Գ-ի օրով (1753-1780) , Կ. Պոլսոյ եւ շրջակա-
ներուն Հայ-Հոսմէականները Հոսմայ կողմէն լատին վի-
խարին հոգեւոր հեղինակութեան ենթարկուեցան , եւ
1758էն սկսեալ ունեցան իրենց յատուկ հայ վարդապետ
կամ եպիսկոպոս մը իբր փոխանորդ վիխարին . այսպէս
յաջորդաբար ունեցած էին Սերասեան Աթանաս ե-
պիսկոպոս (1758) , Մըսրըեան Անտոն վարդապետ
(1779) , Սօֆեալեան Սահակ վարդապետ (1784) , յետոյ
Աւզէրեան Ստեփաննոս , եւ 1806 ին նորէն Մըսրըեան
Անտոն , եպիսկոպոս ձեռնադրուած : Այս վերջինը 1824ին
վախճանած էր , եւ Հայ-Հոսմէականները Աստուածա-
տուրեան Մանուկ ամիրայի տունը հաւաքուելով ընտ-

(1) Եկեղեցական պատմութիւն Հ. Ըստկարեանի, էջ 408:

(2) Արրահամ Պետրոս Ա. նստաւ 1740ին, իրեն յաջորդեցին Յակոբ
Պետրոս Բ. (1749) , Միքայէլ Պետրոս Գ. (1753), Բարսեղ Պետրոս Դ.
(1780) , Գրիգոր Պետրոս Ե. (1788) : Իսկ 1830 ին Գրիգոր Պետրոս Զ-ն
էր, որ պաշտօնավարեց 1812էն 1841:

բած էին , իբր անոր յաջորդ , Անտօն վարդապետ Նու-
րիճանը , սակայն լատին վիճարը , Գօրէսսի արքեպիս-
կոպոս , փոխանորդ նշանակեց եւ եպիսկոպոս ձեռնադ-
րեց Գաղատացի Փափազեան Գէորդ վարդապետը (1) :
Յարութիւն Պէղճեան , որ 1823ին դարձած էր Իլիմ-
եայէն եւ դարձեալ Փողերանոցի վերատեսուչ կար-
գուած , այդ միջոցին շատ ազդեցիկ էր եւ Պատ-
րիարքարանի գործերուն մէջ ունէր զերակշիռ զեր :
1827ին , Կարապետ Պատրիարքի հետ համախօս , առա-
ջարկեց Հայ-Հոռմէականներուն իրենցմէ վարդապետ մը
փոխանորդ կարգել Հայոց Պատրիարքին , որպէս զի
նոսի Ղալաթիա կամ Բերա , եւ Պատրիարքը անոր մի-
ջոցաւ անօրինէ Հայ-Հոռմէականաց յարաբերական գոր-
ծերը (2) : Այս նպատակով Պէղճեան գնաց Բերա Պիլէ-
զիկճի Պօղոսի տունը , ուր կը գտնուէին նաեւ Տիւզեան
Յակոբ Չէլէպի , Եէլքէնճեան Պօղոս եւ ուրիշներ . հոն
որոշուեցաւ որ Նուրիճան Անտօն վարդապետի յանձ-
նուի փոխանորդի պաշտօնը , սակայն հետեւեալ օրը ,
Թընկըրեանները , Տափուսեանները , Գլճեանները եւ
ուրիշներ , ժողով կազմելով , այդ պաշտօնին կոչեցին Պօ-
ղոս Մարուշ վարդապետը : Ատիկէ ետքնէ որ նոր խնդիր-
ներ երեւան եկան Հայոց Պատրիարքարանին եւ Հայ-
Հոռմէականաց յարաբերութեանց վշատող , եւ 1827
հոկտեմբեր Յին Թընկըրեան Յակոբ ու Թընկըրեան Յով-
սէփ , որոնք կարեւոր դեր ունեցած էին այդ խնդիրնե-
րուն մէջ , հեռացան Պոլսէն . ատիկէ զատ 1827 զեկա .
27ին խիստ միջոցներ ձեռք առնուեցան Հայ-Հոռմէա-
կանաց զէմ : Քիչ ետքը պարագաները փոխուեցան , եւ
1830 Յունուար 6ին որոշուեցաւ ճանչնալ Հայ-Հոռմէա-

(1) Հասուեան Գաղափականութիւն , էջ 19 .

(2) Ստեփան Փափազեան , Կենսագրութիւն Յարութիւն Պէղճեանի :

կանները իբր որոշ հասարակութիւնս Նոյն տարին, Յու-
լիս 6ին, Պիոս Ը. Կ. Պոլսոյ Հայ-Հռոմէականաց մետրա-
պոլիտ արքեպիսկոպոսի կամ Նախագահի աթոռ մը
հաստատեց, եւ Նախագահ ընտրուած Նուրիճան Անտոն
վարդապետը արքեպիսկոպոս ձեռնադրեց, իրաւունք
տալով անոր մինչեւ 10 եպիսկոպոս ձեռնադրել իր նա-
խագահական շրջանակին համար: Այսպէս, Փափազեան
Գէորգ եպիսկոպոս Իզմիր քաջուեցաւ եւ Նուրիճան
Անտոն եկաւ Պոլիս բազմիչ նախագահական աթոռը:
Միայն թէ, աւստրիական հպատակ ըլլալուն, իր ընտ-
րութիւնը չվաւերացաւ օսմանեան կառավարութենէն,
եւ 1830 Դեկտեմբեր 22ին Ազգապետ ընտրուեցաւ
Վիէննայի Մխիթարեաններէն Յակոբոս Զուքուրեան
(կամ Մանուէլեան) վարդապետը, որուն տրուած Պէ-
րաթը՝ 21 րէճէպ 1246 (1831 Յունուար) թուականը կը
կրէ (1): Այսպէս, Հռոմէականները ունեցան Նախագահ
մը եւ Ազգապետ մը միանգամայն. ասկէ զատ հաս-
տատեցին կանոններ, կազմեցին իրենց Պատրիարքա-
րանի ժողովը, որուն նախագահն էր Տիւզեան Յակոբ
Զէլէպի, եւ անմիջապէս ձեռնարկեցին Ղալաթիոյ Յի-
սուս Փրկիչ եկեղեցւոյն շինութեան (15 Յուլիս 1831),
որ աւելց երկու տարի: — Կարապետ Պալաթցիի պատճ-
րիարքութեան երկրորդ տարին (1824), Սեւերեկցի Պետ-
րոս անուն արեղայ մը Երզնկայի մէջ 5 քահանայ ձեռ-
նադրեց եպիսկոպոս ձեւանալով. Կարապետ Պատրիարք
այդ արեղան կարգաւոյժ ընելէ ետքը, բարձրատիճան
եկեղեցականները ժողովի հրաւիրեց եւ քանի մը կա-
նոններ սահմանեց ձեռնադրութեանց մասին, որոնց
գլխաւորն էր սա թէ՛ ամէն ձեռնադրեալ պէտք է ունե-
նայ իր վկայագիրը եւ եպիսկոպոսները պէտք է

(1) M. A. Ubcini, *Lettres sur la Turquie*, II, էջ 451:

սկզբամբ ձեռնադրեն միայն իրենց վիճակին թեկնածու-
ները : Այս կանոնները հաղորդուեցան վիճակաւոր ա-
ռաջնորդներուն , 10 Յուլիս 1824 թուակիր կոնգակով
մը , ուր Պատրիարքը կը հրամայէր « հաստատել զպրոցս
ի կրթութիւն մանկանց եկեղեցւոյ : » — 1826 Օգոստոս
18ին Հօճափաշայի հրդեհը մոխիր դարձուց Գումգա-
փուի Մայր եկեղեցին եւ Պատրիարքարանը , եւ կա-
րեւոր « զիւան » մը՝ ուր արձանագրուած էին , ըստ Ա.
Պէրպէրեանի , Արրահամ Գօլեան , Պօղոս Անդրիանու-
սպոլսեցի եւ Կարապետ Պալաթցի Պատրիարքներուն օրով
պատահած գէպքերը , եւ ժողովներու որոշումները . այ-
րեցան նաեւ հին ձեռագիրներ որոնց մէջ էր 650 տար-
ուան Կանոնագիրք մը : Սակայն Պէլզեանի ջանքով
եկեղեցւոյն վերաշինութեան հրովարտակը արուեցաւ
1828 Փետրուար 3ին , եւ իսկոյն փառաւոր շէնքեր
բարձրացան այրած եկեղեցւոյն եւ Պատրիարքարանին
տեղ . երեք մեծ եւ երեք ալ փոքրագիր եկեղեցիներ
շինուեցան , բացի աւանդատուններէն եւ պահարաննե-
րէն . եկեղեցւոյն հիւսիսակողմը շինուեցաւ հայ լեզուի
դասախօսութեան համար ուսումնարան մը , եւ հասարակ
ընթերցանութեան եւ գրութեան վարժոց մը . ուսում-
նարանին քով մեծ տաղան մը , քովը ջրհաններով եւ
ջրհանկիրներու սենեակներով . իսկ եկեղեցւոյն զիմացը
շինուեցաւ Պատրիարքարանը : Եկեղեցւոյն հանդիսաւոր
օծումը տեղի ունեցաւ հոկտեմբեր 14ին : Կարապետ
Պատրիարքի օրով նորոգուեցաւ նաեւ Օրթագեղի Խընդ-
րակատար Ս. Աստուածածին եկեղեցին 1824ին . Տաու-
եան Սիմոն ամիրա 1826ին հիմնեց Այ Սթէֆանոյի Ս.
Ստեփաննոս եկեղեցին . հիմէն շինուեցաւ 1829ին Գա-
րակէօմրիւկի Ս. Յովհան Ոսկերեւրան եկեղեցին , Պալա-
թու Տ. Պաղտասար քահանային ջանքով . 1830ին ժո-
ղովրդային հանգանակութեամբ եւ Սէրվէրեան Յովհան-

նէս ամիրայի ճարտարապետութեամբ շինուեցաւ Սկիւտարի Ս. Խաչ եկեղեցին, զոր Կարապետ Պատրիարք օծեց նոյն տարուոյ դեկտեմբերին: Նոյնպէս հիմն քարաչէն կառուցուեցաւ Խասպիւզի Ս. Ստեփաննոս եկեղեցին, որուն փայտէ շէնքը խարխլած էր արգէն. այդ եկեղեցւոյն 1831ի շինութեան պատմութիւնը, զոր գրած է Պալաթու քարոզիչ Գրիգոր վարդապետ⁽¹⁾, կը պարունակէ շահեկան մանրամասնութիւններ: Շնորհիւ եկեղեցւոյն միւթէվէլլի Թերզեանց մահաեսի Աբրահամ ամիրայի՝ հօրեղբայր Քարաքէհեա Գէորգ պէյի՝ եկեղեցւոյն հողը որ վազֆ էր, խաթիպտալի գրութեամբ միւլլի վերածուեցաւ 1827ի սկիզբները եւ նոյն տարին, մայիս 30ին, մեռաւ Աբրահամ ամիրա այդ շինութեան համար մեծ գումար մը կտակելով: Իր եղբայրը, Երամ ամիրա, միւթէվէլլի ընտրուեցաւ. 1830 նոյեմբեր 9ին Կարապետ Պատրիարք անձամբ օծեց հիման Ձէ քարերը՝ որոնց լուրաքանչիւրը մէյ մէկ կնքահայր ունէր. կնքահայրերուն մէջ էին Պատրիարքը, ճարտարապետ Գրիգոր ամիրան, Երամ, Կէլկէլ Պօղոս, Նելվուզ եւ Բարունակ ամիրաները, նոյնպէս ամիրաներու մանկահասակ զաւակներ ու թոռներ. ատոնցմէ մէկը, միւթէվէլլի Երամ ամիրայի զաւակը՝ Քարաքէհեա Կարապետ պէյն էր, այսօր միակ կենդանի մնացողը կնքահայրերու այդ ազնուապետական խումբին մէջ: Շինութիւնը, որուն ճարտարապետն էր Յովհաննէս ամիրա Սէրվէրեան, աւարտեցաւ ութը ամիս ետքը եւ օծումը կատարուեցաւ 1831 յուլիս 4ին: Նոյն տարին մարտ 16ին Կաթողիկոս ընտ-

(1) Բնագրին ընդօրինակութիւնը գտած ենք Տրթ. Վահրամ Թորգոմեանի քով: Այս Գրիգոր վարդապետը, որ եղբայրն էր Կարապետ Պատրիարքին, Արմաշ անցուցած է իր կեանքին վերջին տարիները, վանքը մեռած է 1837ին և իր շիրմին արձանագրութեան հեղինակն է Յովսէփ Վարդանեան (Վարդան փաշա), որ այն տառերը Արմաշ կը գտնուէր:

բուած էր Յովհաննէս Ը. Կարբեցի, յաջորդելով Նփրեմ
Չորագեղցիի, որուն օրով Էջմիածին Պարսիկներէն ան-
ցած էր Ռուսերուն : — Կարապետ Պատրիարք հրածա-
րեցաւ 1831 սեպտեմբեր 4ին, եւ իրեն յաջորդեց Ստե-
փաննոս Ազաւնի, Արմաշու եւ Նիկոմիդիոյ առաջնորդը
Հրածարեալ Պատրիարքը քաշուեցաւ Սկիւտարի սեպ-
հական տունը «ընդ հովանեաւ Ս. Խաչի», ուր մեռաւ
1850 յուլիս 31ին. թաղուած է Սկիւտարի գերեզմա-
նատունը : Կարապետ Պատրիարք ծնած էր 1783ին ա-
տենները : Հմուտ էր գրարարի եւ գրած է կրօնական
հասար մը՝ Լապսէր հոգւոյ որ տպուած է Օրթագեղ Ա-
րապեան տպարանը 1826ին : Կարապետ Պատրիարքի
օրով, կրթական գործը նոր զարկ առաւ : Պէդճեան Յա-
րութիւն ամիրա 1828ին Մայր եկեղեցւոյն մօտ կառու-
ցանել տուած Ուսումնարանին մէջ հայերէնի ուսուցիչ
գրած էր Փէշաբազման Գրիգոր պատուելին, ժամա-
նակին նշանաւոր հայագէտը . Պէդճեան 1826ին ոսկերիչ
տիրացու Սերովբէի ներշնչմամբ Բերայի մէջ ալ աղջը-
կանց ասեղնագործութեան վարժոց մը հաստատեց .
1830ին Ճանիկ ամիրայի օգնութեամբ Բերայի Գոնա-
վուլա եւ Սքօրտէլա թաղերուն մէջ հաստատուեցան մէյ
մէկ աղջկանց վարժարան Ս. Հովսէփեանց եւ Ս. Գա-
լիանեանց, եւ մէյ մէկ վարժարան մանչերու համար,
Ս. Էջմիածնի եւ Ս. Լուսաւորչի (1) . այս չորս վարժա-
րաններուն մօտ շինուեցան նաեւ երկու ազբւրներ՝ օգ-
նութեամբ Յարութիւն ամիրա Պէդճեանի եւ ճարտարա-
պետ Գրիգոր ամիրա Պալեանի : Այդ վարժարաններուն

(1) Ասիէ առաջ Պոլսոյ մէջ աղջկանց մէկ վարժարան միայն կը յիշ-
ուի, այն զոր 1821ին Սամաթիա հաստատած է եղեր Ճանիկ ամիրայի բոյրը .
ըստ Ուպիչինի տրուած տեղեկութեանց, որոնք ընդհանրապէս ստոյգ ազ-
բւրներէ քաղուած են (տես Lettres sur la Turquie, II, էջ 305.)

եւ ազբիւրներուն հաստատութեան մէջ մեծ դեր ունի Բերայի բանիրուն եւ գործունեայ Տէր Զաքարիա աւագ քահանան, որուն ջանքով վագժներ ալ եզան ի նպաստ այդ հաստատութեանց եւ որոնց «բաւական դրամագլուխ եւ եկամուտ հայթայթեցին ամիրաներն ու էսնաֆները 1830ին»⁽¹⁾։ Ստեփան փաշա Ասլանեան, որ 1822ին զեկեմբեր 25ին ծնած է Բերա եւ այդ վարժարաններէն մէկուն մէջ առած է իր նախակրթութիւնը, կը պատմէ թէ այս չորս կրթական հաստատութեանց նիւթական հոգը մասնաւորապէս սարսփներու էսնաֆին յանձնուած էր։ Կարապետ Պատրիարքի օրով հաստատուած են նաեւ Թօփ Գափուի եւ Գարակէօմբիւկի վարժարանները։ Բոլոր այս նախակրթարաններուն մէջ դաս տրուած գլխաւոր առարկաներն էին ընթերցում, գիր, ռախաւ, Քրիստոնէական եւ ոմանց մէջ քերականութիւն։ Հայ լեզուն միայն կ'աւանդուէր, եւ օտար լեզուներու՝ մանաւանդ ֆրանսերէնի ուսուցումը սկսած չէր տակաւին։ այն ատենները ֆրանսերէնի քաջահմուտ միակ հայ վարժապետն էր Յովհաննէս Եզեկեան, որ Ղալաթիա կը բնակէր եւ որմէ մասնաւոր դասեր կ'առնէին Յակոբ Կըրճիկեան, Սերայրէ Վիչենեան (Սերվիչէն) եւ ուրիշներ։ Եզեկեան (+1843) Հոռմէական էր եւ Վենեսիկի Միթթարեանց վանքը ուսում առած ⁽²⁾։ Կարապետ Պատրիարքի օրով Կ. Պոլսոյ մէջ գործող գլխաւոր հայ տպարանն էր Ապուշեխյի Պօղոս Արապեանինը, ուր 1829ին Գրիգոր Փեշտիմալճեան տպագրել տուած էր իր Բերա

(1) Բիւզանդ Քէչեան, Պատմութիւն Ազգ. Հիւանդանոցի, էջ 2։

(2) Քաջ հայագէտ ալ էր Եզեկեան եւ մահարձաններու ոտանաւոր արձանագրութեանց մասնագէտ։ Խոալերէնէ հայերէն ոտանաւորի Թարգմանած էր Մերսուրասեւոյ ապուստանարան սիրոյ գործը, որ իր մահէն տասը տարի ետքը տպուած է Իզմիր։

կանուքիւնը՝ ժամանակին քերականութեանց մէջ ամէնէն տարածուածը ⁽¹⁾, նոյնպէս կրթութիւն Քաղաքապետութեանը, որ Կ. Պոլսոյ մէջ մաքուր աշխարհարարով գրութեամբ առաջին գիրքն է : Պօղոս Արապեանինէն զատ, երկու տպարան կը գտնենք այդ միջոցին Կ. Պոլիս, Մայր եկեղեցւոյ Ս. Աստուածածնի տպարանը, որուն հոգը յանձնուած էր շատ տարիներէ ի վեր Ակնցի Անդրէաս վարդապետ Նարինեանի, եւ Թերզեանց մահտեսի Աբրահամ ամիրայի տպարանը՝ Կ. Պոլիս Հասան փաշա խանը հաստատուած, ուր 1824էն 1826 տպուած են տասնի չափ գիրքեր, մեծ մասը կրօնական։ Այդ գիրքերուն յիշատակարաններէն կ'երեւայ թէ գրատէր ամիրան ծախք չէր խնայեր այդ հրատարակութեանց համար. մահը 1827 ին կասեցուց իր օգտակար ձեռնարկը, որ շատ կարճատեւ եղաւ : Կարապետ Պատրիարքի օրով, 1876ին վախճանեցաւ նաեւ Մայր եկեղեցւոյ աւագերէց Էրզրումցի Տէր Մեսրոպ քահանան, ծնած 1766 ին ⁽²⁾, որ նշանաւոր եղաւ Կ. Պոլսոյ մէջ ԺԹ. դարուն սկիզբները իր կրօնագէտ եւ հայագէտ ⁽³⁾, եւ Միւհէնախ Գէորգ (+1830), որ իր ժամանակին ամէնէն հմուտ հայ չափագէտն ու տօմարագէտն էր :

63. ԱՏԵՓԱՆՆՈՍ ԱՂԱԻՆԻ ԶԱՔԱՐԵԱՆ (1831-1839), որ սեպտեմբեր 4ին յաջորդեց Կարապետ Պատրիարքին, ծնած էր 1777ին Պրուսա : 1787ին, զեռ

---

(1) Կարապետ ԻՊԻՏԵԱՆ, Մանկուքիան յիշատակներ, 1893ի Մասիս, էջ 133:

(2) Իր տապանաքարին արձանագրութեան օրինակը կը գտնուի Վահան Զարդարեանի քով պահուած ձեռագիր տետրակի մը մէջ. մեռած է 1826 մարտ 22ին 60 տարեկան:

(3) Իր Բերականուքիւնը, որ աշխարհարար բացատրութիւններով է, տպուած է նախ 1808ին եւ յետոյ 1826ին:

տասնամեայ, աշակերտած էր Ղարախօջեան Պօղոս արքեպիսկոպոսի Պրուսայի մէջ հաստատած վարժարանին, ուր կը դասախօսէր Տէր Արրահամեան Յովհաննէս սարկաւազ. ձեռնադրուած էր սարկաւազ 1793ին եւ արեւոյ 1798ին. քիչ ետքն ալ ստացած էր վարդապետի աստիճան: Պօղոս Ղարախօջեան, որուն ամէնէն սիրուած աշակերտն էր, Աղաւնի կոչած էր զայն անոր բարեմիտ եւ հեղահամբոյր ընաւորութեանը համար⁽¹⁾: Ստեփաննոս վարդապետի աշակերտակիցն էր Պետրոս վարդապետ Մերոնեան: 1812ին երբ Պօղոս Ղարախօջեանի առաջնորդութեան տակ Պրուսայի եւ Նիկոմիդիոյ վիճակները միացան, Ստեփաննոս Զաքարեան Նիկոմիդիոյ փոխ-առաջնորդ կարգուեցաւ, եւ Պետրոս Մերոնեան Պրուսայի փոխ-առաջնորդ: 1816ին երկուքը միասին էջմիածին գացին եւ յունիս 25ին եպիսկոպոս ձեռնադրուեցան Զորագեղցի Եփրեմ Կաթողիկոսէն: 1820ին Ստեփաննոս եպիսկոպոս փոխանորդ եղաւ Արմաշու վանքին, 1821ին անօրէն եւ ուսուցիչ նորահաստատ վարժարանին մէջ, 1824ին Պանտրմայի առաջնորդ, 1825ին Իզմիրի մէջ պատրիարքական փոխանորդ: Ստեփաննոս 1825 մայիս 11ին հիմնարկէքը ըրաւ Իզմիրի Մետրոպոլիտան վարժարանին վերաշինութեան: Պօղոս Ղարախօջեանի մահէն ետքը, որ տեղի ունեցաւ 1825 օգոստոս 6ին, Նիկոմիդիոյ եւ Պրուսայի վիճակները բաժնուեցան նորէն, առաջինին առաջնորդ մնալով Ստեփաննոս Աղաւնի, եւ երկրորդին Պետրոս եպիսկոպոս Մերոնեան († 1836 յունուար 6): 1825էն 1831 Ստեփաննոս Աղաւնիի փոխանորդներն են՝ Արմաշու վանքին մէջ՝ Պօղոս վարդապետ Թաքթաքեան, որ ետքը Կ. Պոլսոյ Պատրիարք եղաւ, Ատարազարի մէջ՝ Յակոբ վարդապետ

(1) Ամեն. Օրմանեան Սրբազանի Պատմութիւն Արմաշու.

Մինանեան , եւ Նիկոմիդիոյ մէջ , ուր այդ միջոցին վերաշինուեցաւ Հայոց հոյակապ եկեղեցին , Կարապետ վարդապետ Բէքմէզեան : 1826ին Ստեփաննոս նորէն կաղմակերպեց Արմաշու դպրոցը . նոր աշակերտներ ընդունուեցան եւ դասախօս կարգուեցաւ Պրուսացի Չամուրճեան Տէրոյենց պատուելին , որ 26 տարու երիտասարդ մըն էր այն ատեն , եւ որ մինչեւ 1828 մնաց Արմաշ : 1828 մայիս 24ին Ստեփաննոս հիմնարկէքը կատարեց Արմաշու վանքին , որուն շինութիւնը 9 տարի տեւեց եւ աւարտեցաւ 1837ին : 1831ին Արմաշու վարժարանին տուաւ նոր դարկ՝ ուսուցիչ կարգելով հոն Պոյաճեանց Մուրատ Բերիացի վարժապետը (1801-1848) որ հմուտ էր հայերէնի , իտալերէնի եւ նկարչութեան , եւ որուն աշակերտեցան Ստեփաննոս Մաղաքեան (յետոյ Կ. Պոլսոյ պատրիարքական Տեղապահ) , Յովհաննէս Մալեան (յետոյ Տէր Յովհաննէս) , եւ ուրիշներ : Այդ միջոցին Աղաւնի 4-5 եկեղեցի նորոգել կամ շինել տուաւ իր Վիճակին մէջ . նոյնպէս հիմնեց 1827ին Նիկոմիդիոյ Լուսաւորչեան վարժարանը եւ Ատաբաղարի Հրեշտակապետաց վարժարանը ⁽¹⁾ : — Ստեփաննոս Աղաւնի Պատրիարքին իննամեայ պաշտօնավարութիւնը նշանաւոր շրջան մըն է Կ. Պոլսոյ Հայոց պատրիարքութեան մէջ : Պատրիարքութեան առաջին տարիները երիտասարդ խորհրդական մը ունեցաւ՝ Թաքթաքեան Պօղոս եպիսկոպոս , որ պատրիարքական փոխանորդ եղաւ : Պատրիարքարանի ժողովին գլուխն էր միշտ Պէզճեան Յարութիւն ամիրան : Այսպէս , այդ շրջանը տեսաւ

---

(1) Ստեփաննոս Աղաւնիի վրայ տրուած այս կենսագրական տեղեկութիւնները քաղած ենք Ամեն. Օրմանեան Սրբազանի Արմաշու Փաստաքննէն , որուն հեղինակը իր աչքին առչել ունեցած է Ստեփաննոս Աղաւնիի ինքնակենսագրութիւնը , ձեռագիր Արմաշու մատենադարանին :

փթթումը կարգ մը կարեւոր բարեփոխական եւ կրթական հաստատութեանց : 1832ին հիմնուեցաւ Տնանկաց Մատակարարութիւնը , նախաձեռնութեամբ Յարութիւն ամիրա Պէզճեանի : Մատակարար մարմինը կազմուեցաւ 36 անձերէ , որոնց անուանները նշանակուած են Պօղոս Պատրիարքի հաստատած ֆիւքիւլիին մէջ ⁽¹⁾ . այդ մատակարարութիւնը բաժնուած էր վեց խումբի , եւ անոնց իւրաքանչիւրին զլուին էին Պէզճեան Յարութիւն , Փափազեան Ճանիկ , Երամ եւ Երկանեան Յարութիւն ամիրաները , եւ Պետրոս աղա Բիւրքճիխանը : Ասոնցմէ զատ կային նաեւ ուրիշ քանի մը ամիրաներ եւ բազմաթիւ էսնաֆներ : Արհեստաւորները ամսական տուրք մը կը վճարէին Տնանկաց Մատակարարութեան , որ կը հոգար որբերու , ծերերու եւ ամէն տեսակ աղքատներու պէտքերը ⁽²⁾ : 1832ին է որ ձեռնարկուեցաւ նաեւ Ազգ. Հիւանդանոցի շինութեան , եւտի Գուլէէն զուրա , Գազը Զէշմէ արուարձանին մէջ . Յարութիւն ամիրա Պէզճեան , հայթայթեց ծախքին մեծագոյն մասը եւ մնացածը հոգացին Ճանիկ ամիրա , Յարութիւն ամիրա Կէլկէլեան , Երամ ամիրա , Միսաք ամիրա եւ Հայ-Հոսոմ Անասթաս աղա ⁽³⁾ . 1833ին Հիւանդանոցին եւ Ս. Փրկչի եկեղեցւոյն շինութիւնը աւարտած էր , ճարտարապետութեամբ Կարապետ ամիրա Պալեանի եւ Յովհաննէս ամիրա Սէրվէրեանի : Միքայէլ ամիրա Փիշմիշեան ստանձնած էր շինութեան ընդհանուր վերակացութիւնը , որուն կ'օգնէր Գրիգոր Օտեանի հայրը՝ Եազըճը Պօղոս աղա : Այդ միջոցներուն շինուեցաւ նաեւ Ս. Յակոբայ վանքը Զէյթուն Պուսնու , հնաախաէ բնուողներու համար :

(1) Բիւզանդ Բէչեանի Պատմութիւն Ազգ. Հիւանդանոցի , էջ 40 :

(2) Պատմութիւն Ազգ. Հիւանդանոցի , էջ 39-40 :

(3) Պատմութիւն Ազգ. Հիւանդանոցի , էջ 17 :

Հիւանդանոցի գեաինը, Սամաթիոյ աւագերէց տանկա-
գէտ եւ կալուածական օրէնքներու հմուտ Սողոմոնեան
Տէր Գրիգոր քահանայի խորհուրդով, մուգաբայի յա-
ւելմամբ, մանկիւղի վասնպէն բոլորովին գերծ կացու-
ցուած էր (1) : 1834ին Հիւանդանոցը բացուեցաւ : Հիւան-
դանոցի միւթեղի Փիլիպիան Միքայէլ ամիրա, երկու-
տարի ետքը, 1836ին, յատուկ հրովարտակով արտօնուե-
ցաւ Հիւանդանոցի մէջ հաստատել մոմարան մը, ուր
կը թափուի հայ եկեղեցիներու համար հարկ եղած մոմը,
եւ որ Հիւանդանոցի հասոյթի կարեւոր ազդիւրներէն մէկը
կը ներկայացնէ այսօր : 1837ին Հիւանդանոցի նազըրն էր
Պալաթու Տէր Պաղտասար քահանան, զաւակը Պալա-
թու աւագերէց այն նշանաւոր Տէր Մելգոնին, որ աշ-
խարհական եղած ժամանակ ուսուցիչ եղած էր Կարա-
պետ եւ Յակոբոս Պատրիարքներուն (2) եւ որ իր ժա-
մանակին զէպքերուն վրայ յիշատակարաններ թողած է
Փիլիպիան Միքայէլ ամիրա իբր միւթեղի վարեց
Հիւանդանոցը վեց եօթը տարի եւ բաւական բարեկարգ
վիճակի մէջ դրաւ զայն : Այն ատենները ամէն հայ ե-
կեղեցի ունէր միւթեղի մը եւ եկեղեցականներ կէն
մինչեւ 12 հոգի, ըստ կարեւորութեան թաղին . միւթե-
ղիները կ'ընտրուէին Պատրիարքէն, որուն փոխա-
նորդները կը նկատուէին, որովհետեւ Պատրիարքն է Հա-
յոց բարեգործական, կրթական եւ կրօնական հաստա-
տութեանց ընդհանուր միւթեղին . պատրիարքական
կոնդակ մը կը հաստատէր միւթեղի ընտրութիւնը,
որ կը վաւերացուէր պետական պէրաթով : Միւթեղին
որ ցկեանս կը վարէր իր պաշտօնը եթէ չհրաժարէր կամ

(1) Պատմութիւն Ազգ. Հիւանդանոցի, էջ 19 :

(2) Կարապետ Իմիւճեան, Մանկութեան Յիշատակներ, Մասիս
1893ի, էջ 164 :

ծանր պատճառներով չհրաժարեցուցուէր, իր կողմէ
ժամանակաւոր փոխանորդ (Ախրթեվեղլի վեֆիլի) մը
կ'ընարէր պատրիարքական կոնդակով հաստատուած ։
1831էն մինչեւ 1839 Կ. Պոլսոյ մէջ 16 եկեղեցի շինուած
կամ նորոգուած է . 1832ին կառուցուած է Թօփ Գա-
փուի նորահաստատ Ս. Նիկողայոս եկեղեցին, եւ նո-
րոգուած են Սամաթիոյ Ս. Գէորգ եւ Էյուպի Ս. Եղիա
եկեղեցիները . նոյն եւ հետեւեալ տարին շինուած են
Ազգ. Հիւանդանոցի Ս. Փրկիչ փայտաշէն եկեղեցին եւ
անոր մօտ գտնուած Զէյթուն Պուրնուի Ս. Յակոբ վան-
քին մատուռը . 1834ին նորոգուեցան Ղալաթիոյ Ս. Գրի-
գոր Լուսաւորիչ, Գուրուշէշմէի Ս. Խաչ, Պէյքօղլի Ս. Նի-
կողայոս եւ Եէնիդիւզլի Ս. Աստուածածին եկեղեցիները ,
Պէյքօղլինը Փափազեան ճանիկ ամիրայի եւ Եէնիդիւզլինը
Նէվրուզեան Յարութիւն ամիրայի ծախքով . 1835ին
շինուած է Աղասլըի Ս. Աստուածածին նորահաստատ ե-
կեղեցին, եւ Գուզկունճուքի Ս. Լուսաւորիչը զոր հիմնեց
արքունի ճարտարապետ Յովհաննէս ամիրա Սէրվէրեան .
նոյն տարին հիմէն նորոգուեցան Պալաթու Ս. Հրեշտա-
կապետ (1) եւ Ալէմ Տաղիի Ս. Նշան եկեղեցիները .
1838ին շինուեցաւ Պէշիկթաշի Ս. Աստուածածին եկե-
ղեցին արքունի ճարտարապետ Պալեան Կարապետ ամի-
րայի « ձեռամբ եւ արգեամբ », նոյնպէս Բերայի Ս.
Երրորդութիւն եկեղեցին (2), որուն միւթէվէլլին էր
Գասպարեան Պաղտասար ամիրա ։ Ստեփաննոս Աղաւ-

(1) Պալաթու աւագերէց Տէր Մելգոն բահանայ այս շինութեան
մանրամասն պատմութիւնը արձանագրած է Յիշատակարանի մը մէջ, զոր
տեսած ենք Պալաթու Ս. Հրեշտակապետ եկեղեցւոյն գանձարանը ։

(2) Այս եկեղեցւոյն շինութեան պատմութիւնը կը գտնենք յիշատա-
կարանի մը մէջ, որ պահուած է Բերայի Ս. Երրորդութիւն եկեղեցին, և
զոր զրած է այդ եկեղեցւոյն նախկին աւագերէց Աճէմեան Տէր Գրիգոր
բահանան ։

նիւ պատրիարքութեան առաջին տարիներն է որ Երուսաղէմի Աթոսին Կ. Պոլսոյ փոխանորդը, Յովհաննէս վարդապետ, որ ետքը Պատրիարք եղաւ Երուսաղէմի, վերաշինեց Պատրիարքարանի քով գտնուած Երուսաղէմատունը, աշակցութեամբ Յարութիւն Պէղծեան, Միքայէլ Փիշմիշեան եւ Ճանիկ Փափազեան ամիրաներուն: Ազաւնիւ օրով, բաւական նոր դպրոցներ ալ հիմնուեցան Կ. Պոլսոյ մէջ եւ ջանքեր եղան արդէն բացուածները զարգացնելու: 1832ին Պէղծեան հիմնեց Էյուպի Պէղծեան վարժարանը եւ Գումգափուի գուրսը՝ Պօղոսեան եւ Վառվառեան մանչերու եւ աղջկանց վարժարանները յանուն իր հօրն ու մօրը. նոյնպէս վերաշինուեցան Լանկայի Մայր-դպրոցը եւ Կէտիկ փայտի դպրոցը (1). նոյն տարին Պալատու եւ Ֆէնիքի բարձունքին վրայ գտնուող Գանլը Բիլիսէ թաղը նոր դրոպոց մը բացուեցաւ, յանուն Ս. Առաքելոց, որուն ծախքը հայ գրինեպաններու կանաքին յանձնուած էր (2), այդ դպրոցին մէջ ուսուցիչ էր Աւետիս Պէրպէրեան պատուելին, որուն կ'աշակերտէին Կարապետ Իւթիւճեան, Բարունակ Բրթիկեան (ետքը՝ Տօքթոր Բարունակ պէյ Ֆէրուհիան), Արրահամ Յրէնկեան եւ ուրիշներ (3): Մայր եկեղեցիին մօտ Պէղծեանի հիմնած ուսումնարանը, որ գլխաւորապէս ընծայարանի մը դեր կը կատարէր, բաւական օգտակար եղած էր 1828էն մինչեւ 1832 Գրիգոր Փէշախմալճեան պատուելին կանոնաւորապէս հայերէն լեզու եւ ճարտասանութիւն ու տրամա-

(1) Բիւզանդ Բէշեան, Պատմութիւն Ազգ. Հիւանդանոցի, էջ 3:

(2) Այդ առեւնները սովորութիւն էր խրաբանչիւր դպրոցի ծախքը մէյմէկ էսնաֆի յանձնել:

(3) Կարապետ Իւթիւճեան, Մանկութեան յիշատակներ, 1893ի Մասիս, էջ 148:

բանութիւնն դասախօսած էր հոն եւ իրեն աշակերտած էին Գրիգոր Քէրէատէճեան (յետոյ Գէորգ Պարիարք եւ Կաթողիկոս), Խաչատուր Մխաքեան, Նիկողայոս Զօրայեան, Թագէոս Հիւնքեարպէյէնեան (ետքը Տէր Յովհաննէս), Յովսէփ Վարդանեան (ետքը Վարդան բաշա), Գրիգոր Աճէմեան (ետքը Բերայի աւագերէց), Յովհաննէս Տէր Պօղոսեան, Գալուստ Տէր Պօղոսեան, եւն, որոնք օր մը ծանօթ հայագէտներ պիտի ըլլային . այդ ուսումնարանը, ուր խալերէն ալ կը դասախօսուէր ուսուցչութեամբ Խաչատուր Պարաիզպանեանի, 1834ին Պէզճեանի մահուամբ բոլորովին խանգարուեցաւ : Սակայն քիչ ետքը, 1836ին, սկսաւ ծաղկիլ Խասգիւղի Ներսէսեան վարժարանը, Ճէզպիրիւեան Մկրտիչ եւ Նէլրուզեան Յարութիւն ամիրաներուն ջանքով : Այս վարժարանը, ուր կը յաճախէին 600ի չափ աշակերտներ, կրնայ նկատուիլ իբր Կ. Պոլսոյ առաջին կարեւոր հայ կրթական հաստատութիւնը, ուր կ'աւանդուէին գիտութիւններ, բնագիտական փորձերով, եւ ուր հայերէնէ ու թուրքերէնէ զատ, կը դասախօսուէր նաեւ Ֆրանսերէն եւ իտալերէն . Ներսէսեան վարժարանի գլխաւոր հոգաբարձուն էր Հովուեան Նիկողոս աղան (†1858), որ հրատարակած է երկու տետր բանասիրական նիւթերու վրայ : Ուսումնապետն էր Տէր Սահակեան Յովհաննէս պատուելին, որ կ'աւանդէր նաեւ բնագիտութիւն : Նոյնպէս վարժարանին ուսուցիչներէն էր Տէր Գէորգ Արծրունի : Զրոյց տարածուեցաւ թէ այդ դպրոցին մէջ բողոքականութիւն կը քարոզուի . եւ 1838ին Ճէզպիրիւեան Մկրտիչ ամիրան չուզեց այլ եւս ծախքերը հոգալ, եւ դասատուները ձամբուեցան : Բայց մինչ Ներսէսեան վարժարանը կը խանգարուէր, անդին, Սկիւտար, կը բացուէր ձեմարանը 1838 գեկտեմբերին . այս գիշերօթիկ վարժարանին

հաստատութեան աշխատեցան գլխաւորապէս Սերվերեան Յովհաննէս եւ Պալեան Կարապետ ամիրաները . 1836 օգոստոս 26ին Աղաւնի Պատրիարքին նախագահութեան տակ գումարուած ժողովի մը մէջ որոշուած էր Սկիւտար գանուած Ս. Երուսաղէմի վանքին տեղ բարձրացնել ձեմարանը , որ շինուեցաւ 2500 կանգուն տարածութեան վրայ , եւ որուն համար Երուսաղէմի վանքը վճարեց 200,000 դրուշ (1) : ձեմարանին մատակարարութեան սահմանուեցաւ տարեկան 120,000 դրուշի գումար մը , զոր Երուսաղէմի վանքը պիտի վճարէր , եւ որոշուեցաւ բարեկեցիկ աշակերտներէն առնել 3000 դրուշ տարեթուակ : ձեմարանին պաշտպան կարգուած էր Երուսաղէմի միաբան Կիրակոս եպիսկոպոս Մնացականեան , որ յետոյ Պատրիարք եղաւ Երուսաղէմի ձեմարանին անօրէնն էր Յակոբիկ Մանուէլեան , ուսումնապետն էր պատուելի Տէրոյնց . Խաչատուր Միսաքեան հայերէնի եւ Խաչատուր Պարտիզպանեան ուսողութեան ուսուցիչ կարգուած էին : 1839ի յունուարին ձեմարանը ունէր արդէն 50ի չափ աշակերտներ , որոնց մէջ էին Ստեփան Ասլանեան (ետքը Ստեփան բաշա) , Կարապետ Իւթիւճեան , Բարուչակ Քրթիկեան , Յովսէփ Պէյրան , ետքը նշանաւոր բժիշկ , Սիմոն Միքայէլեան (†1878) , ետքը ուսողութեան դասատու եւ անօրէն Շահնազարեան վարժարանին , եւ ուրիշներու Աղաւնիի պատրիարքութեան երկրորդ տարին իսկ , 1832ին , մեռաւ Կ. Պոլսոյ մէջ հանրածանօթ ամիրա մը , Գրիգոր Պալեան , որ իբր պարզ որմնագիր սկսած էր իր ասպարէզը , ինչպէս ինք պատմած է Յովհաննէս պէյ Տաա-

---

(1) Կարապետ Իւթիւճեան, Մանկութեան Յիշատակներ, 1893ի Մասիս, էջ 229.

եանին (1) . Գրիգոր Պալեանի յաջորդեցին իրր արքունի ճարտարապետ, իր որդին Կարապետ Պալեան որ ժամանակին ամէնէն բարեպաշտ ամիրաներէն մէկը եղած է եւ իր փեսան Սերվերեան Յովհաննէս զպրոցասէր ամիրան : 1832ին մեռաւ նաեւ Տատ Առաքել ամիրայի զաւակը՝ Տատեան Սիմոն ամիրան (2), որուն յաջորդեցին իրր արքունի վաստղապետ Յովհաննէս պէյ Տատեան եւ Պօղոս պէյ Տատեան . Յովհաննէս պէյ որ քիչ շատ ուսեալ անձ մըն էր , իր ճիւղին մէջ կատարելագործուելու համար 1835ին Եւրոպա գնաց եւ դարձին նոր դրութեամբ կազմակերպեց իրեն յանձնուած գործը . յետոյ իր վերակացութեամբ կառուցուեցան զանազան գործարաններ Պէյքօղի , Նիկոմիդիոյ , Հէրէքէի եւ Զէյթուն Պուրնուի մէջ : 1834 յունուար 3 ին աւելի կարեւոր անձի մը մահն էր որ կ'ողբային Կ. Պոլսոյ Հայերը . փողերանոցի վերատեսուչ Յարութիւն Պէզճեան (Քաղէզ ամիրան) որ ծնած էր 1771ին , կը մեռնէր 63 տարեկան . այս մահը մեծ ցաւ պատճառեց բոլոր ազգին , որովհետեւ Պէզճեանի բարի գործերը ամէնուն սիրելի բրած էին զայն : Պէզճեան , որ թաղուեցաւ Մայր եկեղեցին՝ եկեղեցասէր էր, զպրոցասէր եւ ազքատասէր , եւ իրմէ ետքը կամ առաջ ոչ մէկ Կ. Պոլսեցի Հայ իրեն չափ մեծ բարերարի համբաւ ունեցաւ : Արժանացած էր Երջանկայիշատակ Սուլթան Մահմուտի բարձր շնորհներուն ալ՝ հաւատարմօրէն 15 տարիի մօտ ծառայած ըլլալով Օսմանեան Կայսրութեան՝ իրր Փողերանոցի վերատեսուչ : Պէզճեանի մահէն ետքը, 1834 մարտ 19ին ամիրաները եւ էանաֆներու գլխաւորները ժողովուե-

(1) Ինֆնակիկնագրութիւն Տատեան Յովհաննէս պէյի, ձեռագիր :

(2) Սիմոն ամիրայի կենսագրութիւնը գրած է եղեր իր եղբայրը՝ Յովհաննէս պէյ Տատեան :

ցան Պատրիարքարան եւ տասը ամիրա ընտրեցին, որոնց պաշտօն յանձնեցին հսկել Հիւանդանոցին, Տնանկ Աղքատներուն եւ դպրոցներուն վրայ . այդ ամիրաներուն անուններն էին Միքայէլ Փիշմիշեան, Ճանիկ Փափազեան, Յարութիւն Երկանեան, Յովհաննէս Ազնաւուրեան, Պետրոս Յովհաննէսեան, Մհ. Մարտիրոս Պաղտասարեան, Մազսուտ Սարիմեան, Պաղտասար Գասպարեան, Յարութիւն Կէլիէլեան եւ Յովհաննէս Բինկեանեան : — Ստեփաննոս Աղաւնիի առաջին պատրիարքութեան օրով Կ. Պոլիս մեռած Հայերուն մէջ պէտք է է յիշենք մեծ Հիւնքեարպէյէնտեան քահանան (1774—1837), Պալաթու եկեղեցւոյն աթոռակալ, հեղինակ թուրքերէն բանաստեղծութեանց որոնք աշուղներու կարգը դասած են զայն Սեյիսի անունով, եւ մանաւանդ Գրիգոր Փէշտիմալճեան պատուելին (1773—1837), որ իր ժամանակակիցներուն մէջ առաջին անգը գրաւած էր իրր հայագէտ եւ կրօնագէտ . Փէշտիմալճեանի ինքնագիր գործերուն կարեւորագոյնն է Հայկազեան շեզուի Բաղդիբը, 1844ին տպուած ⁽¹⁾. ունի աշխարհարար զբուռած քներ ալ եւ ինք եղած է Կ. Պոլսոյ աշխարհարարը լաւագոյն կերպով գրող առաջին Պոլսեցի գրագէտը : Փէշտիմալճեան ձեռագիրներու բազմատոթեամբ սրբագրած է նաեւ Շարակիւնը, ու մանաւանդ Յայաւաւուրբը, որուն վերջին տպագրութիւնը (1834), իր կարեւոր յիշատակարանով, անոր կը պարտինք : — Արապեան տպարանը 1831էն 1839 Կ. Պոլսոյ մէջ գործող գրեթէ միակ հայ տպարանն է . անոր հիմնադիրը, Պօլոս Արապեան,

(1) Փէշտիմալճեան գրած է նաև Քերականութիւն գրարարի (1829), Դիմառնութիւն ի շտրառան Քրիստոսի, գրարար քերթուած, (1845ին տպուած), Լուսաշատիդ (1848), Տրամարանութիւն (1851). Աշխարհարար գրուածքներէն յիշենք նաև Վարժութիւն բարոյս խոսովանութեան (1843) :

մեռած է 1833էն առաջ, թողլով երեք զաւակ, Գալուստ, որ վարիչն էր տպարանին, Ասատուածատուր եւ Գէորգ: 1834ի Արապեան Օրացոյցին ետեւը ցանկ մը կայ, որմէ կը հասկցուի թէ մինչեւ այդ տարին Արապեան տպարանէն 50ի չափ գիրք լոյս տեսած է: 1831էն 1839, այդ տպարանէն հրատարակուած գիրքերուն մէջ կ'արժէ՛ յիշատակել Տէր Յովհան Միրզա Վանանդեցիի (1772–1840) մէկ քերթողական աշխատասիրութիւնը 1836ին տպուած. այդ ուսեալ եւ տաղանդաւոր քահանան գրած է քերթուածներու ուրիշ երկու հատոր ալ, 1840ին եւ 1856ին Իզմիր տպուած իր մահուանէն ետքը. Կ. Պոլսոյ Մայր դպրատան աշակերտ ըլլալով, 1798ին Իզմիր գացած էր իբր ուսուցիչ 1775ին հիմնուած Ս. Մեսրոպեան վարժարանին, եւ հոն երկար ատեն պաշտօնավարած ու շատ օգտակար եղած էր: 1838ին հրատարակուած է Արապեան տպարանէն Վաճառումն Յովսէփայ, որուն հեղինակն է Վառնացի Մարուգէ վարժապետ Պօղոսեան, Գրիգոր Փեշտիմալճեանի աշակերաներէն, հմուտ հայագէտ, հեղինակ ուրիշ գիրքերու ալ ⁽¹⁾. Նոյն տարին հրատարակուած է նաեւ Ընթացք հայ դպրութեանց, աշխարհաբար բացատրուած գրաբարի քերականութիւն, զոր աշխատասիրողը, Պրուսացի Տէրոյնց պատուելին, արդէն գիտնականի համբաւ չինած էր Կ. Պոլսոյ մէջ: Յիշենք նաեւ բժշկ Միքայէլ Բէստէնի Բժշկական արուեստին կրթութիւնը, հրատարակուած 1833ին, եւ նոյն բժշկին համանուն ընդարձակ գործը վեց հատորով, ամէնքն ալ Արապեան տպարանէն. այդ բժշկական երկերուն հեղինակը իր ժամանակին ամենէն զարգացած անձերէն մէկն էր. 1774էն

(1) Եղերեզուրիւն շարժարանաց Իսրայէլացոց (1842) եւ Քերականութիւն (1843), երկուքն ալ Արապեան տպարանը տպուած:

1776ի միջոցները ծնած , դաւակն էր Ղալաթիոյ աւազ-
գերէց Տէր Պետրոս քահանայ Մինասիպեանի . Վե-
նետիկ ուսած , եւ Բիզայի Համալսարանէն վկայ-
ուած Ժ.Ն. դարուն վերջերը , Բէստէն , որ բաւա-
կան տարիներ Իտալիա եւ Եգիպտոս բժշկութիւն բրած
էր , 1830ին Ատարազար եկած էր եւ անկէ Արմաշ , ուր
մնացած էր միջոց մը . 1833ին Պոլիս դառնալով , հոս մեծ
համբաւ հանած էր իբր բժիշկ եւ մեռած 1844ին : Այդ
միջոցին Կ. Պոլսոյ մէջ մեծ համբաւ ունէր նաեւ իբր բժիշկ
Տոքթ. Մանուէլ Շաշիեան (1775-1858) , որ կրթուած
էր Վենետիկի Միսիթարեանց քով . Ժ.Ն. դարուն
սկիզբը բժիշկ վկայուած Բատուայի Համալսարանէն ,
Կ. Պոլիս դառնալով հետզհետէ յառաջ գացած էր ու
մինչեւ արքունի բժիշկի մեծ պատուոյն արժանացած :
1831էն 1839 , Արապեան տպարանէն զատ մեզ ծանօթ
մէկ տպարան միայն հայերէն հրատարակութիւն բրած է
Կ. Պոլսոյ մէջ , Թագվիմի Վազայի լրագրին տպարանը ,
ուր կը տպուէր 1831էն ի վեր Մօնիթքօն Օրթօւնան Թուր-
քիոյ առաջին ֆրանսերէն լրագիրը , եւ Թագվիմի Վա-
զայի Թուրքերէն անդրանիկ լրագիրը՝ երկուքն ալ Պ.
Աղեքսանդր Պլաքի կողմէ հիմնուած Կ. Պոլիս Այդ տպա-
րանը 1832 յունուարին սկսաւ տպել Լրագիր Մեծի Տե-
րուքեանն Օսմանեան հայերէն թերթը , որ Կ. Պոլսոյ
մէջ հրատարակուած առաջին հայ լրագիրն է եւ որ ան-
ւեց մինչեւ 1833 , եւ զանազան անուններով երեւցաւ
1840ին եւ 1847էն 1850⁽¹⁾ : Իսկ Կ. Պոլսէն դուրս Թուրքիոյ
մէջ ուրիշ երկու տպարաններ ալ հաստատուած էին .
առաջինն էր Երուսաղէմի Ա. Յակոբայ վանքին տպա-
րանը , զոր նուիրած էր 1834ին Պետրոս ամիրա Եուսուֆ-

(1) 2. Գրիգորիս Վ. Գալէմբեարեան , Պատմութիւն հայ լրագրու-
թեան , էջ 38-44 :

հան , եւ երկրորդն էր Մալթայէն 1833ին Իզմիր փոխադրուած բողոքական տպարանը , որ կը հրատարակէր կրօնական գիրքեր , աշխարհարար եւ հայատառ թուրքերէն , եւ ուր 1839 յունուար 1էն սկսեալ կը տպուէր Շտեմարան պիտանի գիտելեաց հանդէսը : — Ամերիկացի միսիօնարներուն քարոզութիւնը Հայոց մէջ՝ Պաղեստինէն կը սկսի . 1821ին Պ. Բարսընս Երուսաղէմի մէջ հանդիպած էր բողոքականութիւն ընդունելու տրամադիր Հայերու . 1824ին Երուսաղէմի վանքին միաբաններէն Դիօնեսիոս եպիսկոպոս Կարապետեան եւ Յակոբ եպիսկոպոս Լիւսորացի թողուցին վանքը եւ գացին Պէրուլթ , ուր բողոքականութիւն ընդգրկեցին եւ ամուսնացան . Դիօնեսիոս Նարոլիի աէրոթեան եւ Յակոբ Անգլիոյ հիւպատոս եղան Սայտայի մէջ : Պ. Տուայդ , որ գրած է Թուրքիոյ Հայոց մէջ բողոքականութեան ծագման եւ տարածման պատմութիւնը , կը խօսի նաեւ Գրիգոր վարդապետի մը վրայ որ բողոքականութիւն ընդունած է Դիօնէսիոսի հետ : 1829ին ամերիկեան միսիօնարական յանձնախումբը որոշեց Թուրքիոյ Հայոց մէջ բողոքականութիւն քարոզել կանոնաւոր կերպով : 1830ին Պ. Էլի Սմիդ եւ Պ. Տուայդ միսիօնարները ճամբորդեցին Թուրքիա : 1831ին Պ. Կուտէլ իր ընտանիքով հաստատուեցաւ Կ. Պոլիս . այս միսիօնարը քաջ հմուտ էր թուրքերէնի եւ հայ տառերով թուրքերէն թարգմանած եւ Մալթայի մէջ տպագրել տուած էր Աւետարանը . 1832ին Պ. Տուայդ ալ ընտանիքով կը հաստատուէր Կ. Պոլիս . 1833ին արդէն սկսած են իրենց քարոզութիւնները , եւ Կ. Պոլսոյ մէջ առաջին անգամ բողոքականութիւն ընդունող Հայը եղած է Փէշարմալճեանի աշակերաններէն Յովհաննէս Տէր Սահակեան . քիչ ետքը Սենեքերիմ Տէր Մինասեան եւ Սարգիս Յովհաննէսեան , որ ապա Շտեմարան պիտանի գիտելեացի թարգմանիչը պիտի ըլլար

(† 1845), կը հետեւէին Տէր Սահակեանի օրինակին ։ 1834ի հոկտեմբերին միախօնարները դպրոց մը հաստատեցին Բերա, հայ վարժարաններու մօտիկը, ինչպէս կը վկայէ Ստեփան փաշա Ասլանեան ։ Բերայի բողոքական դպրոցը կ'ունենայ քիչ ատենէն երեսունի չափ աշակերտ ։ Հայ աղջիկներ ալ կարգալ կը սորլէին միախօնարի մը տանը մէջ ։ 1834ին Պ. Էճըր Իզմիր հաստատուելով կը ստանձնէր տպարանին անօրէնութիւնը եւ կը ձեռնարկէր հրատարակել կրօնական գիրքեր, հայերէն եւ հայատառ թուրքերէն . 1833ին իբր թարգմանիչ Իզմիր գացած էին նախկին եպիսկոպոս եւ հիւսուստո Դիոնիսիոս Կարապետեան եւ 1834ին Սարգիս Յովհաննէսեան ։ 1836ին կը հաստատուի Բողոքականներու առաջին ժողովարանը ։ Նոյն տարին Տուայդ ճամբորդութիւն մը կ'ընէ Անատոլու եւ իրեն հետ իբր թարգման կ'ընկերանայ Սենեքերիմ Տէր Մինասեան, որ գրած է իր ճամբորդութեան նկարագրութիւնը եւ 1839ին հրատարակած է Իզմիր՝ Եղանակ Օրացոյցին մէջ ⁽¹⁾ ։ Մինչեւ այդ ատենները միախօնարները գործեր էին եւ Պատրիարքարանը չէր միջամտած . սակայն հետզհետէ նոր միախօնարներ եկած էին . Պ. Շնայարը հաստատուած էր Պրուսա (1834), Պ. Ճօնսթըն Տրապիզոն (1834) . 1837ին Պ. Տուայդ Իզմիր գացած եւ համոզած էր երկու քահանայ՝ Տէր Յարութիւն եւ Չըրթըլեան Տէր Վրդանէս, որոնք բողոքական եզան քանի մը տարի ետքը . միախօնարները այսպէս կը սկսէին ամէն կողմ տարածել իրենց կրօնական սկզբունքները եւ ամիրանները պէտք կը տեսնէին բողոքականութեան Հայոց մէջ տարածման գէմ

---

(1) Սենեքերիմ Տէր Մինասեան յետոյ Նիւ Եօրք երթալով, հոն բժիշկի վկայագիր ստացոյ առաջին Հայը եղած է 1844ին, և Պոլիս գալով բժշկութիւն ըրած է մինչև իր մահը (1853) ։

միջոցներ ձեռք առնել : Սակայն Ստեփաննոս Աղաւնի թոյլ էր , ուստի կ'որոշեն անոր փոխանորդ կարգել աւելի կորովի մարդ մը՝ Մարգուանի առաջնորդ Սերոբեան Յակոբոս արքեպիսկոպոսը , որ փետրուար 5ին Պոլիս կը հասնի եւ կը սկսի խիստ վարմունք ունենալ Հայ-Բողոքականներուն դէմ , ինչպէս նաեւ անո'նց դէմ որոնք համակիր էին Բողոքականներուն : Մարգար ժամկոչին միջոցաւ փետրուար 7ին Պատրիարքարան կը հրաւիրուին Տէր Սահակեան Յովհաննէս պատուելին , Ֆիզիքա Պօղոս պատուելին , եւ չորս օր ետքը կը ղրկուին Կեսարիոյ Ս. Կարապետի վանքը . նոյնպէս Պատրիարքարան կը հրաւիրուի եւ հոն կը մնայ Խառքիւղի Տէր Գէորգ Արծրունին (†1894), որ կը ճանչնար միսիօնարները եւ անոնց հետ բարեկամական յարաբերութիւններ ունէր : Տէր Սահակեան բողոքական էր արդարեւ եւ Բողոքականներու կողմէ վերակացու կարգուած էր Իզմիրի բողոքական տպարանէն ելած գիրքերու վաճառման⁽¹⁾ : Իսկ Ֆիզիքա Պօղոս պատուելին (1788-1855) բողոքական չէր բնաւ եւ ոչ ալ միսիօնարներու համակիրներէն . Գլրդ-Աղաճ ծնած , աշակերտած էր Իզմիր՝ Յովհան Միրզա քահանային . 1808ին Պոլիս գալով , Անդրիանուպոլսեցի Պօղոս վարդապետէն արժանացած էր Ֆիզիքա պատուանունին , որովհետեւ հմուտ էր բնագիտութեան . Պէզճեանի տան մէջ դասախօսած , յետոյ ուսուցչութիւն ըրած էր Իզմիրի , Օրթագեղի , Պրուսայի ազգային վարժարաններուն մէջ եւ միջոց մըն ալ Նրուսադէմի վանքին Ուսումնարանը . 1830ին ատենները Պոլիս գառնալով հաստատուած էր Չուքուր խան , ուր շուկայի արհեստաւոր տղոց մասնաւոր դասեր կու տար . մեծ համբաւ ունէր իբր փիլիսոփայ , եւ հաւանօրէն իր դասախօսութեանց

(1) Կեսարիայէն Կ. Պոլիս վերադարձած է 12 մայիս 1840ին :

մէջ յայտնած իմաստասիրական կարծիքներն էին որ զինքը շփոթեցին Բողոքականներուն հետ (1) : Ստեփաննոս Ա. զաւնի Պատրիարք հրաժարեցաւ մարտ 6ին , եւ մարտ 19ին քաշուեցաւ իր առաջնորդական վիճակը՝ Նիկոմիդիա եւ Արմաշ :

64. ՅԱԿՈԲՈՍ ՍԵՐՈԲԵԱՆ (1839-1840) մարտ 13ին զգեցաւ պատրիարքական կապան Ապրիլ 6ին Տէր Գէորգ Արծրունին զրկեց Արմաշու վանքը , ուր մնաց հիսոյ ամիս . հոն զրկած էր նաեւ , նոյն պատճառներով , Թովմաս վարդապետը : Նոյն միջոցին Կ. Պոլիս կը գտնուէր Մեսրոպ Թաղիադեան հնդկահայ նշանաւոր գրագէտը (1803-1858) , որ 1838ին եկած , միջոց մը ուսուցչութիւն ըրած էր Սկիւտար Սէրվէրեան Յովհաննէս ամիրայի տունը , եւ յետոյ , չքաւոր մնալով , հարկադրուել էր զիմել ամերիկացի միսիօնարներու որոնք զիրք ծախելու պաշտօն յանձնել էին իրեն (2) . այս պաշտօնը բաւական եղած էր զինքն ալ հրաւիրելու Պատրիարքարան , միշտ Մարգար ժամկոչին միջոցաւ , եւ Թաղիադեանց մեկնած էր Պոլսէն Տրապիզոն , 1839 մայիսի սկիզբները : Յակոբ Պատրիարք յետոյ ջանք չխնայեց որ ձեմարանը բարգաւաճ վիճակ ունենայ . երկու տղայ բերել տուաւ Մարգուանէն եւ Ամասիայէն , զորս իր ծախքով ձեմարան զրաւ : Քսան ամիրա ալ խոստացած էին երեքական հազար դրուշ տալով մէյ մէկ պաշտպանեալ ունենալ ձեմարանին մէջ , սակայն չգործադրեցին իրենց խոստումը , անանկ որ ձեմարանին մուտքն

(1) Ֆիզիքս պատուելին Յողած է բազմաթիւ ձեռագիրներ : Տպուած ունի միայն Տրամարանուրիւն մը (1876) , որուն սկիզբը Ֆիզիքայի եզրայրը հրատարակած է անոր Կենսագրութիւնը :

(2) Տէր Յովհաննէս Մկրեան , Կենսագրութիւն Թաղիադեանցի , էջ 110 :

ու ելքը հաւասարակշռութեան մէջ չէին : Պատրիարքը որոշեց որ ամէն անցագրի վրայ 5 դրուչ անուի ձեմարանին համար . սակէ զատ Մնտուկ մը հաստատեց Պատրիարքարան , ուր պիտի հաւաքուէին ժողովրդին նուէրները գործածուելու համար Հիւանդանոցին, տնանկներուն եւ աղքատ վարժարաններուն . այս Մնտուկին մատակարարութիւնը յանձնեց 24 անձերու , երկուքը սեղանաւոր ամիրաներ եւ միւսները ուրիշ արհեստապետներ : Յետոյ , փոխեց Մուշի , Էրզրումի , Սըվազի, Թօքատի , Պրուսայի առաջնորդները, յուսալով նոր հասոյթներ այդ մնտուկին համար : Սակայն այս ամէնը չյաջողեցան . 1840ին Ս. Աստուածածնի տաղաւարին՝ 40,000 դրուչ պէտք է վճարեի Մնտուկը եւ այդ գումարը վճարող չկար : Ընմարանը ; որուն զարգացման համար ջանքեր կ'ըլլային, իր ծախքը չէր գոցեր. 1839ին, իտալացի ճարտարապետի մը , Պ. Քառէլիի խորհուրդով, քանի մը բարեօքումներ եղան ոնմարանին մէջ : նոյն տարին՝ ոնմարանին մէջ՝ տպարան հաստատած էին Սաչատուր Միսաքեան եւ Յովհաննէս Միւհէնտիսեան⁽¹⁾, եւ այդ տպարանէն հրատարակուած էին 1840ի Օրացոյցը եւ ոնմարանի իմաստալից Յայտարարութիւնը : Սակայն բոլոր ծախքերը կը ծանրանային Սէրվէրեան Յովհաննէս ամիրային վրայ եւ անտանելի կը դառնային : Երուսաղէմի 120,000 դրուչի վճարումը յետաձգուեցաւ սեղանաւոր ամիրաներուն գրողումով . այդ ամիրաները կը հանէին ոնմարանէն իրենց եւ իրենց բարեկամներուն կողմէ զրկուած թոշակաւոր աշակերտները. կ'ուզէին որ խանգարուի այդ հաստատութիւնը , որովհետեւ հակակիր էին ճարտարապետ ամիրաներուն : Յակոբ Պատ-

(1) Կենսագրութիւն Խաչատուր Միսաքեանի, Յ. Գ. Մըմըրեանէ. տե՛ս 1898ի Մասիս :

քիարք, այս դժուարութեանց դէմ բաւական մաքառելէ ետքը, վերջին անգամ Պատրիարքարան հրաւիրեց «քսանըչորս»ները, որոնք հրաժարած էին, եւ երբ անոնք չեկան, ինք ալ՝ նեղացած՝ 1840 սեպտեմբերի մէջ քաշուեցաւ Ազդ. Հիւանդանոց: Ճանիկ Փափազեան, Յարութիւն Երկանեան եւ Մագուռա Սարիմեան ամիրաները առիթէն օգուտ քաղեցին եւ Պատրիարք ընտրեցին նորէն Ստեփաննոս Ազաւնին, Յակոբոսի տեղ, որ դարձաւ իր նախկին վիճակը՝ Մարզուան եւ Ամասիա:

63. Բ. ՍՏԵՓԱՆՆՈՍ ԱՂԱԽՆԻ (1840-1841) հոկտեմբեր 1ին կը հասնի Պոլիս եւ կը նստի պատրիարքական աթոռը, երկրորդ անգամ ըլլալով: Թաքթաքեան Պօղոս եպիսկոպոս կ'ընարուի պատրիարքական խորհրդական. ճիշդ այս միջոցներուն, 1840 նոյեմբեր 12ին, ամերիկացի միսիօնարները Պորտ ընկերութեան ծախքով կը հիմնէին Պէպէքի վարժարանը, գիշերօթիկ վարժարանին անօրէնն էր Պ. Համլին եւ այդ հաստատութիւնը, — որուն աշակերտած են Յարութիւն արք. Վեհապետեան՝ հիմայ Երուսաղէմի Պատրիարք, Ստեփան Իւթիւճեան՝ Բիւրակնի ծերունի արտօնատէրը, Յակոբ էֆէնտի Մատթէոսեան որ Բողոքականներու ազգապետ եղած է 1868էն 1881, Արմենակ Հայկունի, Մկրտիչ Գիրէճեան՝ հեղինակ Աշխարհաբար Քերակաւորքեան (1864), Յակոբ էֆէնտի Պոյաճեան՝ Բողոքականներու արդի ազգապետը, եւ ուրիշներ, — մինչեւ 1860 շարունակեց. այդ միջոցին է որ Տոքթոր Համլին խզած է իր կապակցութիւնները Պորտ ընկերութեան հետ եւ Պ. Բոպըրդի գործակցութեամբ եւ ծախքով հիմնած է Բումէլի Հիսարի բարձունքին վրայ Բոպըրդ Գոլէճը, որ ցարդ կը շարունակէ: Գալով Սկիւտարի ձեմարանին, Սէրվէրեան Յովհաննէս ամիրա, չկարենալով դիմանալ ծախքերուն, ստիպուած էր հրաժարիլ միւթէվէլլութենէ եւ ձեմա-

բանը իր ճակատագրին թողած . անօրէնը՝ Յակոբիկ Մանուէլեան (1802-1870), 1841 ապրիլ 6ին քննութեան հանդէսին առթիւ ծնողքներուն բացառեց իրաց վիճակը ատենարանութեամբ մը , եւ նոյն օրն իսկ ներկաները միանալով սրտեցին շթողուլ որ ձեմարանը խափանուի : Այդ մասին ջանքեր ըրին Յակոբիկ Մանուէլեան , Թօճաֆճի Եղիազար , գինեպան Իսկէնաէր , Յովհաննէս վրդ . Սեթեան , եւ ուրիշներ . սակայն չյաջողեցան : Հուսկ ուրեմն Ստեփաննոս Աղաւնի օգոստոս 3ին մատոյց իր հրաժարականը , որ ընդունուեցաւ սեպտեմբեր 17ին : Նախկին Պատրիարքը քաշուեցաւ իր վիճակը եւ նոր զարկ տուաւ Արմաշու վարժարանին , ուր Պոյաճեանց Մուրաա վարժապետին յաջորդեց 1843ին իր աշակերտը Մալեան Յովհաննէս պատուելի (1813-1889) : Պօղոս Թաքթաքեան 1845ին եւ Ստեփաննոս Մաղաքեան 1847ին Աղաւնիի փոխանորդ կարգուեցան Արմաշ : Իր առաջնորդութեան վերջին տարիները տկարութեան պատճառաւ գրեթէ գործէ քաշուեցաւ . 1849ին արտօնեց երկու ամուսնութիւններ որոնք զիտուութեանց տեղի տուն եւ ատոնց համար դատի կոշուեցաւ Յակոբոս Պատրիարքէն , թէեւ ներողամիտ ոգւով վարուեցան իրեն հետ իր ձերութեան պատճառաւ : Հետզհետէ տկարանալով , Ստեփաննոս Աղաւնի Պատրիարքը 1853 ապրիլ 6ին վախճանեցաւ Նիկոմիդիա , եւ թաղուեցաւ քաղաքին հայ եկեղեցւոյն բակը : Ստեփաննոս Աղաւնի թողած է իր Ինֆնակեանագրութիւնը , համառօտ գրութիւն մը՝ որ կը պահուի Արմաշու վանքին մէջ : Երջանկայիշատակ Սուլթան Մահմուտ 1834 գեկտեմբեր 19ին իր ներկայութեան ընդունելով զայն ուրիշ հասարակութեանց կրօնական պետերուն հետ , բարեհաճած էր Իֆթիխարի պատուանշանը շնորհել անոր : Երջանկայիշատակ Սուլթան Ապտ-Իւլ-Մէճիտ ալ 1844 եւ 1845ին

Իզմիտ այցելած ատեն երկիցս խիլայով պատուած էր զայն եւ 1846 յուլիս 6ին նոր պատուանշան մը շնորհած։ Ստեփաննոս Պատրիարք ունեցած էր բազմաթիւ ձեռնասուսններ, որոնց մէջ ամէնէն նշանաւորներն են Գէորգ Քէրէստէճեան (յետոյ Պատրիարք Կ. Պոլսոյ եւ Կաթողիկոս Ամննայն Հայոց), եւ Ստեփաննոս Մաղաքեան (յետոյ Կ. Պոլսոյ պատրիարքական Տեղապահ)։ Ազաւնի ճարտար քարոզիչ էր. կազմուածքով փափուկ էր, բայց սոկուն՝ աշխատութեան մէջ. ազդեցիկ ձայն ունէր. հանդարտ, խոհեմ, ազնիւ եւ կեղեցական մըն էր, որ սիրելի կը դառնար զինքը ճանչցողներուն ⁽¹⁾ :

65. ԱՍՏՈՒԱԾԱՏՈՒՐ ԿՈՍՏԱՆԳՆՈՒՊՈԼՍԵՅԻ (1841—1844) սեպտեմբեր 19ին Պատրիարք եղաւ։ Աստուածատուր ծնած էր 1768ին ատենները եւ Զաքարիա Պատրիարքին վերջին ձեռնասուսններէն էր։ Ամիրաները ընտրած էին այս 73 տարեկան՝ ծերունին, որպէս զի հլու գործիք ըլլայ իրենց կամքին։ Աստուածատուր Պատրիարքի ընտրութենէն երկու շաբաթ ետքը, հոկտեմբեր 3ին, վերջնապէս փակուեցաւ Ճեմարանը, ինչպէս սեղանաւոր ամիրաները կը փափաքէին։ Սակայն ամիս մը ետքը արհեստապետները բողոքեցին ամիրաներուն դէմ. Տատեան Յովհաննէս պէյ եւ Արզումանեան Արզուման ամիրա, Վէլլիր խան հրաւիրեցին զանոնք եւ խորհրդակցեցան անոնց հետ դեկտեմբեր 4ին. քիչ ետքը, դեկտեմբերի 12ին, 27 արհեստապետներէ կազմուած ժողովի մը յանձնուեցաւ Պատրիարքարանի կլեմեռաքին հոգը. սեղանաւոր ամիրաները, յատուկ գրով, խոստացան չխառնուիլ անոնց գործին։ Միայն թէ Պատրիարքարանի, Հիւանդանոցի, Տնանկներու, դպրոցներու ծախքերը ծանր էին, եւ 27 արհեստապետները չկրնա-

(1) Պատմութիւն Արմաշու։

լով հոգալ զանոնք, սեպտեմբեր 25ին հրաժարեցան, եւ նոյեմբեր 13ին ամիրաները նորէն ձեռք առին Պատրիարքարանի վարչութիւնը: 1842 մարտ 26ին վախճանեցաւ Էջմիածնայ Յովհաննէս Բ. Կարբեցի Կաթողիկոսը. հետեւեալ տարին, 1843 մայիս 18ին, Էջմիածնայ մէջ ընտրուական ժողով կազմուեցաւ, ուր Թուրքիոյ Հայերը կը ներկայացնէր Կեսարացի Պետրոս եպիսկոպոս, եւ հոն Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս ընտրուեցաւ Ներսէս Ե. Աշտարակեցին, Թիֆլիզի Ներսէսեան վարժարանին հիմնադիրը, նշանաւոր եկեղեցական, որուն օրով շատ բարեկարգ վիճակ ունէր Էջմիածին: — 1842 յուլիս 24ին Երջանկայիշատակ Սուլթան Ապա-Իւլ-Մէճիա, Տաւեան Յովհաննէս պէյի ինզիրքին վրայ, բարեհաճեցաւ հրամայել որ 15 օրս միսի պարէն յատկանայ Ազգ. Հիւանդանոցին: 1843ին Տաւեան Պօղոս պէյ նորէն շինեց Այ Սթէֆանոյի Հայոց եկեղեցին. 1844ին ալ Տաւեան Յովհաննէս պէյ շինեց Մաքրիզիւղի Ս. Աստուածածին եկեղեցին: — Աստուածատուր Կոստանդնուպոլսեցիին օրով, Պատրիարքարանի գործերուն մէջ գերակշիռ դեր ունեցող ամիրան է Յարութիւն Երկանեան, որ միանգամայն զլուխ կարդուած էր 1842 մարտ 26ին կազմուած Անատոլուի եւ Բումէլիի սեղանաւորական ընկերութեանց ⁽¹⁾. 1842ի նոյեմբերի վերջերը ժողով գումարուելով Պատրիարքարան՝ Յարութիւն ամիրա կ'ըմարուի «վերատեսուչ» Պատրիարքարանի եկամուտներուն, Միսաք ամիրա «վերատեսուչ» Հիւանդանոցի, եւ Աշնանեան Պօղոս ազա «սնանկ աղքատաց եւ որ-

(1) Առաջինին անդամ էին Երկանեան Յարութիւն, Բիւրբեթիանլը Պետրոս, Միսաք, ձէզայիրլեան Մկրտիչ, Պաղտասար Զէրէզեան եւ Պօղոս Աշնանեան: Իսկ երկրորդին՝ ձանիկ, Մազուտ, Յարութիւն Կէլկէլեան, Արրահամ Ալլահվերտի, Յովհաննէս Թընկըր, և Յովսէփ Տավուտեան:

բեւարիններու խնամածու»⁽¹⁾ : Սակայն ոչ ամիրաները եւ ոչ էանաֆները դո՛հ էին Աստուածատուր Պատրիարքէն որ բարկացոտ էր եւ սիրաշահելու անկարող . ուստի ծերունի Պատրիարքը կը ստիպուի 1844 յուլիսին հրաժարիլ եւ իրեն յաջորդ կ'ընտրուի Իզմիրի առաջնորդ Մատթէոս Եպիսկոպոս Չուխաճեան : Աստուածատուր կը քաշուի Սկիւտար , ուր իր օրով ու ջանքով չինուած է Եէնի Մահալլէի Ս. Կարապետ եկեղեցին . մնում է Սկիւտար , 1846 յունուար 2ին , եւ թաղուած է Պազլար պաշտի գերեզմանատունը :

ՅԵԿ. ՄԱՏԹԷՈՍ ԶՈՒԽԱՃԵԱՆ (1844-1848) Իզմիրէն Կ. Պոլիս գալով յուլիս 17ին բազմեցաւ պատրիարքական աթոռը : Մատթէոս Պատրիարք Կ. Պոլիս ծնած է 1802ին : 1835ին կը գաննէք զինքը Պրուսայի առաջնորդ եւ 1841ին Իզմիրի առաջնորդ : Եպիսկոպոս օծուած էր 1838ին : Երբ Մատթէոս Չուխաճեան Պատրիարք եղաւ , իր ստաջին գործը եղաւ հաշտեցնել ամիրաներն ու արհեստագետները եւ կազմեց ժողով մը ուր 16 ամիրա եւ 14 արհեստագետ անդամ էին : Այդ ժողովին օրով , 1844 սեպտեմբեր 14ին , որոշուեցաւ յիշատակել Ներսէս Ե. Աշտարակեցի Կաթողիկոսին անունը թուրքիոյ հայ եկեղեցիներուն մէջ , ուր 1828էն ի վեր Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին անունը չէր յիշատակուեր : Որոշուեցաւ որ ա՛լ բոլորովին դադրի էջմիածնայ նուիրակներուն առաքումը , որ 1828էն ի վեր արդէն գործնապէս դադրած էր . այն օրէն Կ. Պոլսոյ Պատրիարքին յանձնուեցաւ հաւաքել ի նպաստ էջմիածնայ եղած նուէրները եւ զրկել զանոնք Կաթողիկոսին : Նոյնպէս որոշուեցաւ որ միւռսնը էջմիածնէն ուղղակի Կ. Պոլսոյ Պատրիարքին զրկուի եւ անոր ձեռքով բաշխուի թուրքիոյ եկեղեցիները :

(1) Իզմիրի Արշաղոյս , Թիւ 114 :

— 1845 ապրիլ 9ին Երջանկայիշատակ Սուլթան Ապտ-իւլ-Մէճիտ որ Իզմիտ գացած էր այցելել Յովհաննէս Տատեանի անօրէնութեան տակ հաստատուած չուխայի գործարանը եւ գո՛ մնացած էր , բարեհաճեցաւ հրամայել որ օրական 37½ օխա հացի պետական պարէն յատկանայ Ազգ. Հիւանդանոցին , որուն միւթեվէրի եղած էր նախորդ տարին Պօղոս պէյ Տատեան : Գանի մը օր ետքը , ապրիլ 17ին , Սուլթան Ապտ-իւլ-Մէճիտ իր ներկայութեան ընդունեցաւ Յունաց , Հայոց , Հռոմէական-Հայոց Պատրիարքները եւ Հրէից խախամապետը , եւ հրամայեց որ Իփթիխարի ազամանդակուռ պատուանշաններ արուին անոնց իւրաքանչիւրին : Յունիս 7ին Հռոմէական-Հայոց Նախագահ Անտօն Հասունեան , որ 1845 ապրիլ 3ին ընտրուած էր , Գոււմ Գափու այցելութեան եկաւ Մատթէոս Պատրիարքին , որ յունիս 14ին փոխարինեց : Յունիս 4ին Մատթէոս Պատրիարքը գնաց այցելել Արնաուտակոյ Յունաց Միլիտոս Պատրիարքին , որ երեք օր ետքը փոխադարձ այցելութեան եկաւ Գոււմ Գափուի Պատրիարքարանը : Հայոց Պատրիարքը այցելութիւն փոխանակեց նաեւ Հրէից խախամապետին հետ : Մինչեւ այդ տարին՝ հպատակ հասարակութեանց հոգեւոր պետերը իրարու չէին այցելած անձամբ : Նոյն օրերը Մատթէոս Պատրիարքը տեսնելու եկաւ Ռուսիոյ դահածառանգ Մեծ Դուքս Կոստանդին , — որուն կ'ուզէկցէր Յովհաննէս Այլազտլուքի , արդէն իսկ նշանաւոր իրր նկարիչ , — եւ Ծրանասայի թագաւորին զաւակը Մօնրանտիէ դուքսը : — 1846ին բողոքականութեան հոսանքը սաստկացած էր արդէն . Աստուածատուրի օրով միսիօնարները լսիկ մնջիկ գործեր էին , թէեւ ծերունի Պատրիարքը իր հրաժարումէն առաջ քանիցս խիստ քարոզներ խօսած էր անոնց դէմ : Մատթէոս՝ Պատրիարք ըլլալուն պէս , իսկոյն միջոցներ ձեռք առաւ բողոքականութեան դէմ :

Քննութիւն մը երեւան հանեց թէ հազարաւոր Հայ-Բողոքականներ կան Կ. Պոլսոյ մէջ . Մատթէոս զանազան միջոցներով անոնց մեծ մասը զարձուց նորէն Հայ. Եկեղեցւոյ գիրկը ⁽¹⁾ : Հրապարակային վիճարանութիւններ ալ տեղի ունեցան քաջամուտ կրօնագէտ Տէրոյնցի եւ բողոքական քարոզիչներու միջեւ : Տէրոյնց զրեց եւ հրատարակեց նաեւ , 1845ին , տետրակ մը Մկրտըրեան վրայ , եւ ուրիշ երկու տետրակներ ալ Հաղորդութեան վրայ : Մատթէոս Պատրիարք քահանայապետութենէ արգելեց Իգմիտի Տ. Վրթանէս քահանան , որ բողոքականութիւնը ընդունած էր եւ ամէն կողմ կը քարոզէր , Արմաշ զրկեց զայն , յետոյ Կեսարիա , ուրկէ Պոլիս դարձաւ օգոստոսին : Նոյն տարւոյ վերջերը Մատթէոս Տէր Վրթանէսը ջանաց համոզել , սակայն անիկա չուզեց համակերպիլ , եւ ըմբոստացաւ . ասոր վրայ Մատթէոս Պատրիարք Գում Գափու հրաւիրեց նախորդ Պատրիարք Կարապետ Պալաթցին , Երուսաղէմի փոխանորդ Յովհաննէս եպիսկոպոսը (յետոյ Երուսաղէմի Պատրիարք) , Խազիւզի քարոզիչ ձերունի Յովհաննէս վարդապետը , եւ անոնց հետ համախորհուրդ պատրաստեց Վրթանէս Չրթթըլեանի գէմ բանագրանքի կոնդակ մը , որ գրուած է 1846 յունուար 12ին եւ որ կարդացուեցաւ Կ. Պոլսոյ բոլոր հայ եկեղեցիներուն մէջ , հեռեւեալ օրն իսկ , կիրակի , յունուար 13 : Ութը օր ետքը կարդացուեցաւ նոր կոնդակ մը , որ կը բանադրէր բողոքականութիւն ընդունած բոլոր Հայերը ⁽²⁾ : Մատթէոսի երկրորդ կոնդակը , որ ա-

(1) Իր հրատարումին օրը , 1848 ապրիլ 1ին , Մատթէոս Պատրիարք յայտարարեց Գերագոյն Ժողովին մէջ թէ ծախսած է իր քսակէն 37,865 դրուշ բողոքականութեան տարածումը արգիլելու համար :

(2) Մատթէոս Պատրիարք Հայ. Եկեղեցւոյ հաւատալիքները յատուկ զրի մը մէջ ամփոփած էր , զոր ստորագրողները զերծ կը մնային բանագրանքէ :

աջինին պէս դրուեցաւ Թուրքիոյ բոլոր եկեղեցիները կարգացուելու համար, տեղի տուաւ անգլիական դեսպան Սըր Սթրէթֆորդ Քէնինկի բողոքին. նոյնպէս բողոքեցին ամբիկեան դեսպան Պ. Քէր եւ բրուսիական դեսպան Պ. Լը Գօք: Մատթէոս Պատրիարքին համակարծիք էր եպիսկոպոսական եկեղեցւոյ Կ. Պոլսոյ հովիւ Սառթիկէյ եպիսկոպոսը, որ Քէնինկի ներկայացաւ Մատթէոս Պատրիարքի հետ եւ պաշտպանեց այս վերջինին բռնած ընթացքը: Այդ կոնդակներուն հետեւանքով, Իզմիտի Տէր Յարութիւն քահանան, որ Տէր Վրթանէսի հետ բողոքականութիւն ընդունած էր, կարգազուրկ կ'ըլլայ. Սանփաննոս Աղաւնիի հրամանով անոր մօրուքը կ'ածիլուի: Ատարազար, Տրայիզոն, Էրզրում, նմանօրինակ միջոցներ ձեռք կ'առնուին բողոքականներուն դէմ: Մատթէոս Պատրիարք կը ջանայ նաեւ փակել տալ Պէպէքի դպրոցը, բայց չի յաջողիր: 1846 յունիս 9ին բանադրանքի նոր կոնդակ մը կը կարգացուի եկեղեցիներուն մէջ. Պատրիարքը կը յայտարարէ թէ ամէն տարի նոյն օրը պիտի կարգացուի այդ կոնդակը: Յունիսի մէջ 40 Հայ-Բողոքականներ կը միանան եւ կը կազմեն «Կ. Պոլսոյ առաջին աւետարանական եկեղեցին», եւ հովիւ կ'ընտրեն Պ. Արիստղոմ Տէր Խաչատուրեանը (կամ Իւթիւճեան), որ կը մեռնի 1847 փետրուար 28 ին: Արիստղոմի եղբայրը, պատուելի Սիմոն Իւթիւճեան, կը յաջորդէ անոր ասոնց եղբայրն է նաեւ պատուելի Սանփան Իւթիւճեան, Բիւրակնի արտօնատէրը, որ դրած է բողոքականութեան Հայոց մէջ հաստատուելուն պատմութիւնը՝ Բիւրակնի մէջ, Վերջապէս 1847 նոյեմբեր 3ին, մինչ Սըր Սթրէթֆորդ Քէնինկ Անգլիա կը գտնուէր, եւ Լօրտ Գօուլէյ առժամեայ կերպով յաջորդած էր անոր, Բողոքականները իբր անջատ հասարակութիւն ճանչցուեցան պաշտօնա-

պէս : — 1846 մարտ 27ին , Ներսէս Կաթողիկոս , գնահատելով Մատթէոսի գործունէութիւնը , աղամանդազարդ պանակի մը զրկեց , զոր Պատրիարքը արտօնուեցաւ կախել իր կուրծքը : Նոյն տարին , յունիսի սկիզբները , Սուլթան Ապա իւլ Մէճիտ բարեհաճեցաւ Իֆթիխարի ականակուռ շքանշան շնորհել Կիլիկիոյ Միքայէլ Կաթողիկոսին եւ Իզմիրի , Պրուսայի , Մուշի , Թօքատի եւ Իզմիրի առաջնորդներուն : — Նոյնմբեր 11 ին Մատթէոս Պատրիարք իր հետը ունենալով Երուսաղէմի փոխանորդ Գէորգ վարդապետը , ինչպէս ձանձիկ եւ Միսաք ամիրաները որոնք Մատթէոս Պատրիարքի օրով զերակշիռ զիրք ունէին Պատրիարքարանի գործերուն մէջ , կ'այցելէ Ֆէնէն՝ Սթէֆանաքի պէյին տունը , ուր կը գտնուէին Յունաց Պատրիարքը , Լոզովէթը եւ երկու յոյն եպիսկոպոս . այս այցելութեան պատճառն էր այն նեղութիւնը զոր հայ ուխտաւորները կը կրէին երբ կ'երթային Բեթլէհէմի Ս. Եննդեան վանքը , որովհետեւ Յոյները միշտ փակ կը պահէին դուռը , եւ յոյն գննապանը զժուարութեամբ կը բանար զայն Հայոց բաւական տարիներ ետքը միայն այս խնդիրը կարգապարուեցաւ , եւ որոշուեցաւ զիչեր ցորեկ բաց թողուլ այդ դուռը : — 1847 մայիս 7ին կայսերական հրովարտակ մը հրամայեց որ Հայոց Պատրիարքարանին գործերը վարելու համար հաստատուի 14 եկեղեցականէ բազկացած հոգեւոր ժողով մը եւ 20 աշխարհականէ բազկացած Գերագոյն ժողով մը՝ Պատրիարքին նախապահութեան տակ : Մայիս 9ին՝ Մայր Եկեղեցին՝ Հոգեւոր ժողովի անգամ ընտրուեցան Օրթոդոքսի քարոզիչ Յովհաննէս եպիսկոպոս , որ ետքը եղաւ Երուսաղէմի Պատրիարք , Երուսաղէմի Փոխանորդ Գէորգ վարդապետ , Գուզկունճուքի քարոզիչ Յովհաննէս վարդապետ Սեթեան (†1873) , Պալաթուքարոզիչ Գրիգորիս վարդապետ Զօրաբարէլեան , որ

եաքը էրզրումի առաջնորդ եւ եպիսկոպոս եղաւ (†1859),
Տէր Գալուստ Օրթագեղի, Տէր Գէորգ Արծրունի Խաս-
գեղի, Տէր Յովհաննէս Սկիւտարի Ա. Խաչին, Տէր Պաղ-
տասար Սկիւտարի Ա. Կարապետին, Տէր Զաքարիա
Բերայի, Տէր Գրիգոր Պէշիկիթաշի, Տէր Յարութիւն
Ղալաթիոյ, Տէր Գրիգոր Սամաթիոյ, Տէր Պաղտասար
Պալաթու աւագերէցնեքը : Իսկ Գերագոյն ժողովի ան-
գամ ընտրուեցան Յովհաննէս պէյ Տատեան, Պօղոս
պէյ Տատեան, Կարապետ ամիրա Պալեան, Յովհաննէս
ամիրա Սէրվէրեան, Միքայէլ ամիրա Փիշմիշեան,
Մագսուտ ամիրա Սարիմեան, Գէորգ ամիրա Երամեան,
Մկրտիչ ամիրա Ճէզայիրլեան, Միսաք ամիրա Միսաք-
եան, եւ տասը արհեստագետներ՝ Յովհաննէս Չէլէպ-
եան (հացագործ), Յովհաննէս Չօպանեան (սկերիչ),
Յովհաննէս Սուրենեան (ժամագործ), Թովմաճան Մար-
տիրոսեան (վաճառական), Ասաուածատուր Սարաֆ-
եան (չուխաճի), Բերովրէ Պաշ Պազիրկեանեան (խա-
զագ), Գրիգոր Թիւյսիւզեան (պէզազ), Կարապետ
Տէր Գրիգորեան (քիւլչպէսճի), Սահակ Քիւշիւք Յա-
կոբեան (ֆերհեսճի) : Յակոբ Կրճիկեան գիտնա-
կան Հայր Լողոթէթ ընտրուեցաւ, որուն պաշտօնն
էր վարել ժողովին գիւանը : Գերագոյն եւ Հոգեւոր
ժողովները տեւեցին մինչեւ 1860, երկու տարին ան-
գամ մը նոր ընտրութիւն կատարուելով : — 1848ի սկիզբ-
ները Իննուչնցիս Ծէրիէր արքեպիսկոպոսը Կ. Պօլիս
եկաւ Հռոմայ Պապին կողմէ : Մասթէոս Պատրիարք իր
հետ առնելով Տէրոյնց Պատուելին եւ իր թարգմանը,
Մկրտիչ Աղաթոն, եւ իր քարտուղարը Աւետիս Պէր-
պէրեան, յունուար Կին այցելեց Ծէրիէրի Մօնսինեօ-
րին, որ փոխադարձ այցելութեան եկաւ : անկէ ետքը
Ծէրիէրի քանիցս տեղակցութիւններ ունեցաւ Հայ-
եկեղեցւոյ հաւատալիքներու մասին Մասթէոս Պատ-

բիարքի եւ Տէրոյենցի հետ . սակայն ոչ Մատթէոս Պատրիարք եւ ոչ ալ Յէրիէրի գո՛ մնացին անոնց արդիւնքէն : — Ամիրաները բաւական ժամանակէ ի վեր ամգո՛ էին Մատթէոս Պատրիարքէն , որ իրենց հլու գործիք չէր ըլլար : Անոնց ամէնէն ազդեցիկները , Ճանիկ , Միսաք եւ Ճէզայիրլի ամիրաները ուրիշ պատճառներով ալ նեղացեր էին անոր դէմ : Ճանիկ ամիրայի քոյրը վախճանած ըլլալով , Մատթէոս Պատրիարք յուզարկաւորութեան չէր գացած իր տկարութիւնը պատճառ բռնելով : Նոյն օրերուն՝ Միսաք ամիրա , որ Վիլքեվիլիէն էր Բերայի Ս. Երրորդութիւն եկեղեցւոյն , ուղեց 200 կանգուն հող առնել արդի Սքլանցիոս Գաֆեի տեղէն՝ եկեղեցիէն ունեցած պահանջքին փոխարէն , սակայն Պատրիարքը՝ ընդդիմանալով Բերայի Տէր Զաքարիային միջոցաւ խնդիրը իմացուց Բերացիներուն , եւ Տատեան Պօղոս պէյ յաջորդեց Միսաք ամիրայի իբր միւթէվէլլի Ս. Երրորդութիւն եկեղեցւոյն 1848 Մարտի մէջ Միսաք եւ Ճանիկ եւ իրենց համախոհ ամիրաները հաւաքուեցան Խուճրի խան Կէլիէլեանց սենեակը , եւ Փափազեան Գէորգ եւ Եազըճեան Յովհաննէս ազաները պատգամաւոր զրկեցին Պատրիարքին՝ պահանջելով որ հրաժարի : Երբ Մատթէոս մերժեց , հետեւեալ օրը , Ապրիլ 1, նորէն ժողով գումարեցին եւ իբր պատգամաւոր զրկեցին Պատրիարքին Աէրվէրեան Յովհաննէս ամիրան եւ Աշնանեան Պօղոս ազան , Գերազոյն ժողովի անդամներէն 6 արհեստապետի հետ . իսկ Պատրիարքը զարձեալ չուղեց հրաժարիլ : Այն ատեն Քիւրքճիխանեան Պետրոս ամիրա յայտարարեց թէ կարելի չէ բռնանալ անոր կամքին վրայ եւ թէ զայն հրաժարեցնելու ո եւ է օրինաւոր պատճառ չկայ : Մագսուտ Սարիմեան , Միքայէլ Փիշմիշ , Մկրտիչ Ճէզայիրիեան , Յարութիւն Երկանեան համակարծիք գանուեցան Քիւրք-

ճիխանդեանին : Քանի մը ամիս ետքը , Եազըճի Պօզոս աղա , Գրիգոր Օտեանի հայրը , խոստովանարար 50,000 զրուշ տուաւ Պատրիարքին , խնդրելով որ իր անունը ծածուկ պահելով այդ գումարը յանձնէ Յովհան Ոսկերեան եկեղեցւոյն միւթէվէլլի Արզուման ազային՝ պայմանաւ որ անոր տարեկան տոկոսը յատկանայ Գարակէմրիւկի դպրոցին պէտքերուն : Այս բարեգործութիւնը լսուելով ամէն կողմ , ճէզայիրեան Մկրտիչ ամիրա կ'ուզէ իմանալ , իբր անգամ Գերազոյն ժողովին , թէ ո՞վ է նուիրատուն , սակայն Մատթէոս Պատրիարք կը յայտնէ թէ խոստացած է զազանի պահել նուիրատուին անունը , ինչ որ կը զայրացնէ Մկրտիչ ամիրան : Քիչ ետքը , ապրիլ 1ին Մատթէոս Պատրիարք կը ստիպուի հրաժարիլ : — Մատթէոս Պատրիարքի օրով Կ. Պոլսոյ մէջ շինուած եկեղեցիներն են Եէնի-Գալուի Ա. Թագէոս եւ Բարթուղիմէոսը (1846) , Գանախլիի Ս. Երկոտասան Առաքեալքը (1846) , Գարակէօմրիւկի Յովհան Ոսկերեան եկեղեցին (1847) , Պէօյլուքաէրէի Ա. Հովիտիմէ եկեղեցին (1848)՝ որուն ծախքերը մեծ մասամբ հողացին Գարաքէհեա Գէորգ եւ Կարապետ պէյերը : Մատթէոսի պատրիարքութեան միջոցին Կ. Պոլսոյ Հայոց կրթական եւ բարոյական վիճակը զգալի բարօքում կրած էր . վերջին տարիները , մտնաւանդ 1840էն ի վեր , Իզմիրի եւ Կ. Պոլսոյ Հայերը սկսած էին արդէն աշխատիլ զբաղանութեան եւ ջանք տանիլ դպրոցներու բարեկարգութեան : 1840 օգոստոս 10ին , Յակոբոս Պատրիարքի ժամանակէն , Իզմիրի մեջ սկսած էր հրատարակուիլ Ղուկաս Պաղղազարեանի Արշաղոյսը , որ երկշարաթաթերթ լրացիր մըն էր իր տեսակին մէջ գնահատելի . Ղուկաս Պաղղազարեան († 1878) , լեզուագէտ ու զարգացած մարդ մը , ուսուցիչ էր Իզմիրի աղջկանց Սարգսեան վարժարանին զոր 1838ին հիմնած էր Վի-

էննա բնակող Իզմիրցի Հայ մը՝ Յակոբ Սարգսեան . 1841 յունիսին Իզմիրի մէջ կազմուած դպրոցական ընկերութեան ինք վերատեսուչ ընտրուած էր , եւ այդ մարմինն էր որ կը հոգար ոչ միայն Իզմիրի Ս. Մեսրոպեան վարժարանը , այլ եւ Մանիսայի , Պայքնաբրի , Էօսէմիշի , Խասապայի , եւ ուրիշ տեղերու ալ դպրոցները : Մեսրոպեան վարժարանը բարեկարգ վիճակ ունէր . 1831էն ի վեր հոն տեսուչ եւ հայերէնի ուսուցիչ էր Ռուբէն Փափազեան (1806-1857) , Իտալիա կրթուած Պալսեցի Հայ մը (1) , որ 1836ին խապերէն լեզուով ներկայացում մը կազմակերպած էր Մեսրոպեան վարժարանի մէջ , հայ աշակերտներով , — Հայերու կողմէ տրուած առաջին ներկայացումը : Վարժարանին հոգարարձուներն էին Գրիգոր Կոստանդեան , որ ունի հրատարակութիւններ ալ , Ստեփան Պալասանեան եւ Յովհաննէս Նուպարեան : Մինչեւ 1845 Իզմիրի մէջ գործած էր Մեսրոպեան վարժարանի տպարանն ալ , 1840ին նուիրուած Թրքէստէ բնակող Հայէ մը՝ Պեարոս ամիրա Եսուսեֆեան (1773-1846) , որ կտակած է 20,000 ֆիօրին Մեսրոպեան վարժարանին , 10,000 ֆիօրին Սարգսեան դպրոցին , 10,000 ֆիօրին Իզմիրի Հիւանդանոցին : 1843ին Հրատարակչական մըն ալ կազմուած էր Իզմիր՝ զեռահաս երիտասարդներէ , որոնց մէջ էին Տիգրան Սաւալանեան՝ Աղաղայի թարգմանիչը , Արամ Տէտէեան եւ Մարտիրոս Ալփիարեան . այս խումբը տպարան ալ հաստատեց . իսկ Արշալոյս իր սեպհական տպարանին մէջ սկսած էր տպուիլ 1844 մայիս 20էն սկսեալ : 1845 յունիս 21ին Իզմիրի մեծ հրդեհը մոխիր դարձուց Պալզապարեանի տպարանը , սակայն անխոնջ

(1) Ստեփան Փափազեան , Կենսագրութիւն Ռուրքէ Անդրեաս Յ. Փափազեանի , 1855 :

խմբագիրը վերսկսաւ իր գործը : — Ղուկաս Պալղազարեանի օրինակէն ազդուած՝ Ամերիկայէն նոր գարձող երիտասարդ մը , Պ. Խաչատուր Ոսկանեան ⁽¹⁾ 1840 նոյեմբերին Պոլսոյ մէջ հաստատած էր Ազդարար թիւզանդեան շարաթաթերթը , որ զազրած էր 1841ին : 1841 մարտ 1ին Ուսումնական ընկերութիւնը կազմուած էր Կ. Պոլսոյ մէջ , որուն նպատակն էր հայերէն գիրքեր տպել , եւ որ հրատարակած է զլիսաւորաբար Տէրոյենցի քանի մը աշխատասիրութիւնները . Յովհաննէս Տէրոյենց Տէր Կարապետեան Չամուրճեան Պրուսացի (1800—1888) , որ գիտէր թուրքերէն , լատիներէն , հին յունարէն , իտալերէն , ֆրանսերէն եւ քաջամուտ էր հին հայերէնին , ժամանակին ամէնէն բեղմնաւոր հայ գրիչն էր Կ. Պոլսոյ մէջ : Սուր միաք , հզօր յիշողութիւնն եւ աշխատելու մեծ տոկոսութիւնն ունէր : 1843ին հրատարակած է ճառ մը « Առաջին ժամանակի մարդոց կրօնական , մտաւորական ու բարոյական կրթութեանը վրայ » , որ հուանօրէն աշխարհիկ լեզուով Պոլիս հրատարակուած իմաստասիրական անդրանիկ աշխատասիրութիւնն է , դժբաղդարար յետամնաց դաղափարի մը պաշտպանութեան յատկացած . 1843էն սկսեալ հետզհետէ հրատարակած էր հեղինակուած եւ թարգմանուած երկեր ⁽²⁾ կրօնական , իմաստասիրական , պատմական , քիչ շատ մաքուր աշխարհաբարով . միայն թէ օգտակար դաղա-

(1) Պ. Խաչատուր Ոսկանեան յետոյ հիւպատոս եղած է Ամերիկա և տասը տարիի չափ առաջ հոն մեռած է :

(2) Ճօյայի Քաղաքապետութիւնը (1842-1843) , Քրիստոնեական վարդապետութիւն (1843) , Փասաշայ Խորհրդածութիւն (1844) , Ճանապարհ երջանկութիւն (1845) , Համառօտ հնախօսութիւն (1846) , ևն : Տէրոյէնց 1850էն ետքն ալ հրատարակած է բազմաթիւ հատորներ , որոնց մէջ յատուկ յիշատակութեան արժանի են Բանադաս (1866) և Իրաւախոն (1868) :

փարներ չէր որ կը տարածէր անոնցմով, այլ կը յուզէր
ընազանցական խնդիրներ, եւ կը զբաղէր կրօնական
սփօշապիտ վէճերով: Իր թարգմանած գիրքերն ալ նոյն
ոգիով ընտրուած էին⁽¹⁾: Սակաջն անգին, ազգին օգտա-
կար ծանօթութիւններ աւանդող ուրիշ գրողներ չէին
պակսեր. Տոքթոր Սերովրէ Վիչէնեան (1815-1887), որ
յետոյ կոչուեցաւ Տոքթոր Սերովիչէն Էֆէնտի, 1844ին հրա-
տարակեց Մանկասածոքիւն մը, ուր առաջին անգամ
կ'աւանդուէր հայ ծնողքներուն թէ ինչպէ՛ս պէտք է
մեծցնել ազաքը. Սերովիչէն Կ. Պոլիս ծնած, 1834ին
Բարիզ գացած էր բժշկութիւն սորվելու, եւ յետոյ Ի-
տալիա անցնելով 1840ին հոն ստացած էր իր վկայագիրը.
1842ին դառնալով Պոլիս, իւր բժիշկ մեծ յաջողութիւն
գտած էր իսկոյն, բժշկապետ անուանուելով Սպարա-
պետութեան զբան եւ քիչ ետքը Բերայի զինուորական
վարժարանին եւ 1846ին ալ օրէնագրտական բժշկութեան
դասատու եղած էր Կալաթա Սարայի քաղաքային բժշ-
կական վարժարանին: Սերովիչէնի պէս զրական միտք մըն
էր Յակոբ Կրճիկեան ալ (1806-1865): Այս նշանաւոր
մարդը, որ իր ժամանակին օսմանցի զիւանագէտներուն
մէջ գրաւած է յատուկ տեղ մը, Բերա ծնած էր. 1835ին
Եւրոպա երթալով Բէշիա փաշային հետ, զիւանագրտա-
կան կարեւոր պաշտօններ վարած էր Բարիզ, Վիէննա,
Ղօնաօն, իբր թարգման եւ քարտուղար ու խորհրդա-
կան օսմանեան ղեկավարներու: Պոլիս դառնալով խոր-
հրդական եւ քարտուղար եղած էր Մեծ-Եպարքոս Բէ-

(1) Տէրոյնցի ընդարձակ կենսագրութիւնը գրած է Յարութիւն Գ.
Մըրմըրեան, խղճամիտ ուսումնասիրութեամբ: Վերջերս ճեղքնակը ըն-
դարձակած է իր այդ գրուածքը, որ արժանացաւ Յովսէփ Իգճիրեանցի
զրական մրցանակին, և շանացած է մանրամասն կերպով պատկերացնել
Տէրոյնցի ապրած ժամանակն ու միջավայրը: Այդ գործը զժրպղարար
անտիպ կը մնայ զեռ:

չիտ փաշայի քով : Կրճիկեան Յակոբ էֆէնտի իր դիւանագիրտական հոգեբուն մէջ ժամանակ գտեր էր 1845ին հրատարակելու Մեքսիքայի Մեքսիքայի Մեքսիքայի Մեքսիքայի մը , ուր կը խօսէր թիֆլիսիներու մշակութեան , շերամներ տածելու եւ մետաքս շինելու արհեստին վրայ , ըստ եւրոպական դրութեան . այս հատորին աշխատակցած էին նաեւ Գրիգոր Աղաթոն (1823–1868) , — Խասգիւղցի մը , որ Ճէզայրլեան Մկրտիչ ամիրայի ծախքով Կրիմեոն երկրագործութիւն սորվելէ ետքը 1847ին Կ. Պոլիս դարձած էր , եւ որ ետքը այնքան օգտակար պիտի ըլլար իրր պետական պաշտօնեայ եւ 1868ին պիտի անուանուէր Թուրքիոյ Հանրային շինութեանց նախարար , — եւ Գէորգ Սթիմարաճեան որ նոյնպէս Կրիմեոն ուսած եւ Կ. Պոլիս հաստատուած , սկսած էր արդէն երկրագործութեան վրայ յօդուածներ հրատարակել , ֆրանսերէն լեզուով Պոլիս տպուած լրագրի մը՝ Ժուրնալ Տր Գոնսրանքիւնը մէջ : Յակոբ Կրճիկեանի Մեքսիքայի Մեքսիքայի Մեքսիքայի մը այնչափ ընդունելութիւն գտած էր այն ժամանակ որ թարգմանուէր էր թուրքերէնի եւ յունարէնի : Եւրոպական կրթութիւն ստացած այս Կ. Պոլսեցի Հայերուն հետ պէտք է յիշենք նաեւ Կարապետ Յարութիւն Տալուտեան , երբեմն Պէրլինի օսմանեան դեսպանին քարտուղար—թարգմանը , որ 1845ին ֆրանսերէն գրած է Հին Գերմանացոց օրէնսդրութեան պատմութիւնը⁽¹⁾ , մրցանակի արժանանալով Բրուսիոյ թագաւորէն ու Պէրլինի գիտութեանց ճեմարանէն , եւ որ 1861ին Լիբանանու կառավարիչ եղած է . Սինապեան Գասպար պէյ (1814–1872) , հեղինակ բժշկական եւ ոչ-բժշկական նիւթերու վրայ ֆրանսերէն գրուած

(1) *Histoire de la législation des anciens Germains*, par Davoud Oglou [Garabed Artin], arménien, ancien attaché à l'ambassade turque à Berlin, 2 volumes in 8°, 1845, Berlin, Reimer.

երկերու, որ 1843ին Բարիզի Համալսարանէն բժիշկ վկայուած էր, — առաջինը Բարիզէն վկայուած հայ բժիշկներուն, — եւ Պոլիս դասնալով 1854ին, քիչ ետքը Կալաթա Սարայի բժշկական վարժարանին ընդհանուր ախտաբանութեան եւ քնախօսութեան ուսուցիչ եղած էր. Տոքթոր Յակոբ Տալուտեան (†1878) որ 1812–1814ին միջոցները ծնած, Վենետիկի Մխիթարեանց վանքը կրթուած, 1837ին Բիզայի Համալսարանէն բժիշկ վկայուած եւ 1846ին Կալաթա Սարայի բժշկական վարժարանին մարդակազմութեան ուսուցիչ կարգուած էր. Տոքթոր Անդրէաս Փոփովիչ (1809–1858) Բեշթայի բժշկական վարժարանէն վկայուած Աւստրիացի ուսեալ Հայ մը, որ 1840–1842ի ատենները Խասգիւղ հաստատուած էր: Տատեան Յովհաննէս պէյի որդին Յարութիւն Փարեզին Տատեան (հիմայ Վէզիր եւ բարձրագոյն պետական պաշտօնեայ), որ ստացած է գիտութեանց պսակաւորի [bachelier ès-sciences]ի աստիճան Բարիզի Սուպօնէն, Եւրոպայէ Կ. Պոլիս դարձած էր 1846 հոկտեմբերին: Նոյնպէս Եւրոպայէն դարձած էր 1847ին վերջերը Նիկողայոս Զօրայեան (1821–1859), որ 1844էն ի վեր ապրած էր Բարիզ եւ Լօնտօն, եւ աշխատած էր մանաւանդ տնտեսական եւ իմաստասիրական գիտութեանց. Զօրայեան իսկոյն առաջնակարգ գիրք մը գրաւած էր ժամանակին հայ գրողներուն մէջ Վենետիկի Մխիթարեան միաբանութեան Բագրևաշկային թիւերով հրատարակուած իր քանի մը յօդուածներուն շնորհիւ, ուր իբր ընկերագէտ իմաստասէր քննած էր Կ. Պոլսոյ Հայոց նութական եւ բարոյական վիճակը: — Մատթէոսի պատրիարքութեան առաջին տարին, 1844ին, Կ. Պոլսոյ մէջ մեռաւ հայ ուսուցիչ մը, Յովսէփ Թալուզճեան, որ 1808 ին ծնած, Իտալիա ուսում առած եւ Կ. Պոլիս գալով հրատարակած էր քանի մը աշխարհարար թարգմանութիւն-

ներ իտալերէնէ . Թալուզճեան թողած է նաեւ ձեռագիր մը՝ Նաքոյեռնի կենսագրութիւնը, աշխատասիրուած քանի մը օտար հեղինակներու հետեւողութեամբ : — 1846 յուլիս 5ին, Մատթէոս Պատրիարքի կարգադրութեամբ, Կ. Պոլսոյ մէջ սկսաւ հրատարակուիլ հայերէն շաբաթաթերթ մը, «ազգային», գրական, բանասիրական եւ քաղաքական», որուն խմբագիր եղան Յովհաննէս Տէրոյեանց եւ Մկրտիչ Աղաթոն (†1890), այս վերջինը լեզուագէտ եւ զարգացած հայ երիտասարդ մը : Այս շաբաթաթերթին գլխաւոր աշխատակիցներն էին՝ առաջին երկու տարիները՝ Յովհաննէս Հիսարեան, որ գրած է քանի մը գեղեցիկ քրոնիկներ, եւ Սերովբէ Ազնաւոր, անգլիագէտ զարգացած հայ երիտասարդ մը, որ գրած է յօդուածներ ժամանակին Կ. Պոլսոյ հայ ընտանիքներու բարքերուն վրայ : Շաբաթաթերթը կը տրուէր Յովհաննէս Միւհէնտիսեանի տպարանին մէջ, որ 1843էն ի վեր անընդհատ կը գործէր : Այդ միջոցին կային նաեւ Կ. Պոլսոյ մէջ Արապեանի, Թագէոս Տիվիտճեանի (1840էն), Չըրչիլի, Մինասեանի տպարանները, երկու վերջինները բողոքական. կար նաեւ Ղալաթիոյ Ս. Բենեդիկտոս լատին եկեղեցւոյն կից Հայ-Հռոմէական տպարան մը, զոր 1791ին հիմնած էր Վիկիէ լատին կրօնաւորը, եւ որ երկար տարիներ անգործ մնալէ ետքը վերջին տարիներուն ի լոյս ընծայած էր քանի մը կրօնական գրուածներ՝ Պէպէքի Ֆրանսական վարժարանին անօրէն էօփէն Պօռէ հայագէտ լատին քահանային ջանքով : Գալով Կ. Պոլսոյ դպրոցներուն, անոնք մեծ բարգաւաճում ստացան Մատթէոս Պատրիարքի օրով. 1847ի Արշաղոյսին մէջ՝ Կ. Պոլսէն գրուած թղթակցութենէ մը կը տեղեկանանք թէ այդ տարին Կ. Պոլսոյ մէջ կայ 24-25 հայ վարժարան «որոնցմէ 10-20 ին մէջ կ'աւանդուին իտալական եւ ֆրանսական լեզուները .» այդ

վարժարաններուն ամէնէն բարեկարգն է Սամաթիոյ վարժարանը , զոր հոգալու համար 1843ին հիմնուած էր Ս. Սահակեան խումբը , եւ ուրիշ խումբ մըն ալ որ մասենադարան հաստատեց Սամաթիոյ մէջ : Վարժարանին միւթէվէլլին եւ բարերարն էր Երամեան Գէորգ պէյ (†1900) , իսկ հոգարարձութեան գլուխն էր Մինէճի Անդրանիկ Փափազեան (1804—1862) , որուն կ'աջակցէր Քրիստոսաուր Ղազարոսեան (†1891) : Այդ վարժարանին հայերէնի ուսուցիչ եղաւ ժամանակին ամէնէն զարգացած քահանաներէն մէկը , Տէր Յակոբ Պէշիկթաշլեան (†1850) , որ զիտէր Ֆրանսերէն ալ , եւ որուն աշակերտած են Օգսէն Սոճասարեան եւ Մատթէոս Այվաեան , ետքը երկուքն ալ հանրածանօթ դարձած լրագրական հրատարակին վրայ : Արշաղոյսի մէջ կը կարգանք թէ 1844ին Սամաթիոյ մէջ կար նաեւ Ազապեան անունով վարժարան մը աղջկանց համար : 1844ին կը հիմնուի Լուսաւորչեան խումբը որ կը հոգայ Մայր վարժարանին ծախքերը . այս վարժարանին հայերէնի ուսուցիչն էր Յովհաննէս Տէր Պօղոսեան (Գրիգոր Փեշտրմալճեանի աշակերտ եւ հրատարակիչ անոր Հայկազեան Բաղդիրին) , եւ երաժշտութեան ուսուցիչը՝ նշանաւոր արացու Արիստակէս Յովհաննէսեան (†1878) : 1845ին զպրոցներու հոգատար Յ մարմին կայ Կ. Պօլսոյ մէջ . Սահակեանէն եւ Լուսաւորչեանէն զատ , կայ Սառգիւղի Ներսէսեանը , որուն գլուխն էր միշտ Ճէզայիրլեան Մկրտիչ ամիրան , Օրթագեղի Սրբոց թարգմանչացը , Գանալլլի Ս. Առաքելոցը , ինչպէս նաեւ Սկիւտարի Ս. Կարապետ , Կէտիկ բաշայի Ս. Յովհաննէս , եւ Պալաթու վարժարանին հոգածու խումբերը : 1846ին է որ կը կազմուի կրթական նպաստելով Բերայի մէջ Համազգեսաց ակումբը որուն սկիզբները կ'անդամակցէր ամէն Հայ առանց կրօնքի խարութեան : Այդ ակումբին կողմէ Բերայի մէջ

կառուցուած շէնքը հիմայ յատկացած է «Համազդեաց» ազգկանց վարժարանին : 1846 մայիս 1ին Բերայի մէջ Նարեկեան խումբը կը սկսի հոգալ տեղւոյն վարժարանը : Հոկտեմբեր 1ին կը վերաբացուի նաև Սկիւտարի ճեմարանը , զոր կը խնամէ 80 անդամէ բաղկացած խումբ մը 1 նախագահով (Յովհաննէս աղա Հովուեան), 5 ներքին տեսուչով, 5 արտաքին տեսուչով, 1 ատենադպրով (Մկրտիչ Աղաթոն), 11 խորհրդականով (Սահակ Փեշաբաճեան , Սիմոն Նորատունկեան, Նիկողոս Հովուեան , եւլն.), 11 դանձապետով (Մկրտիչ Մովսէսեան , Յակոբ Պրունարզեան , Գրիգոր Ճաֆճաֆեան , եւլն.), 40 այցելու անդամով (Պետրոս Խորասանճեան, եւլն.), եւ 6 պատուոյ անդամով (Գրիգոր Աղաթոն , եւլն.) : ճեմարանին ուսումնապետ կը կարգուի Տէրոյնց , որ անկէ առաջ ուսումնապետն էր Սամաթիոյ Սահակեան վարժարանին : 1847ին կը կազմուի Պալատու Խորէնեան խումբը , որ կը ստանձնէ Պալատու վարժարանին հոգը : 1847ին Տատեան Յովհաննէս ամիրա Նաղը Գափուի մէջ կը հաստատէ մանչերու վարժարան մը եւ ազգկանց վարժարան մը : 1845էն 1847ի սկիզբները Պէշիկթաշի վարժարանը շատ բարեկարգ վիճակ ունէր , որովհետեւ անոր անօրէնն էր Խաչատուր Պարտիզպանեան (1809–1856) ծանօթ ուսուցիչը , որ կ'աւանդէր ուսողութիւն եւ խալերէն , եւ որ փափկաճաշակ գրող մըն ալ էր , ինչպէս կ'երեւայ իր Բարիզէն Արշալոյսին ուղղած մէկ թղթակցութենէն . այդ գրուածին մէջ Պարտիզպանեան կը խօսի Այվազովսքիի նկարներուն վրայ , որոնք 1844ի Բարիզի սալօնը ցուցադրուած էին : Խաչատուր Պարտիզպանեան 1844ին Նիկողոս Պալեանին ընկերացեր էր Բարիզ եւ դեռ նոր Պոլիս դարձած էր : Պէշիկթաշի վարժարանին հայերէնի դասախօսն էր Խաչատուր Միսաքեան , որ հայագէտի համբաւ շինած էր արդէն իր

զրարար ոտանաւորներով, եւ Կարապետ Իւթիւճեան, քսաներեք տարեկան երիտասարդ մը այն ատեն, որ ուսումնապետ էր հոն եւ պատմութեան դասախօս: 1847ի սկիզբները ուսուցիչներու այդ ընտիր խումբը Սկիւտար կ'անցնի. Պարտիզպանեան Խաչատուր կը ստանձնէ Ս. Կարապետի տնօրէնութիւնը, եւ Իւթիւճեան Կարապետ հայերէնի եւ Ֆրանսերէնի դասախօս կ'ըլլայ հոն. վարժարանին միւլթիլիկի եւ հոգարածութեան գլուխն է այդ միջոցին Եազըճի Պօղոս ազան (Օտեան): Պօղոս ազա, իր զաւակներուն խնամուած կրթութիւն մը տալու փափաքով, անոնց համար իր տանը մէջ հաստատած էր յատուկ դասարան մը ուր Իւթիւճեան հայերէն կը դասախօսէր, Պարտիզպանեան ուսողութիւն, Միտաքեան Ֆրանսերէն եւ Զաքարեան գեղագրութիւն. այդ դասարանին մէջ կ'ուսնէին Օտեան Նշանէն եւ Գրիգորիկէն զատ, Թովմաս եւ Միքայէլ Խորասանճեան, Յարութիւն Սըվաճեան՝ Մեղուի ապագայ խմբագիրը, Թովմաս Տէր Գրիգորեան, որ յետոյ դիւանապետ եղաւ Պատրիարքարանի, Արբաճամ Սազայեան՝ յետոյ նշանաւոր նկարիչ, Գարեգին Փափազեան, եւ ուրիշներ: Ճեմարանէն, Ս. Կարապետի զբոսըցէն եւ Օտեանի տան բարձրագոյն դասարանէն զատ, Սկիւտարի մէջ կար նաեւ այդ միջոցին Ս. Խաչի վարժարանը, որ քիչ շատ բարեկարգ վիճակ ունէր, եւ որուն տնօրէնն էր Ս. Խաչ եկեղեցւոյ քահանաներէն Տ. Յովհաննէս զխանական եկեղեցականը: Սակայն 1848 սեպտեմբերին՝ Միտաքեան, Պարտիզպանեան եւ Իւթիւճեան կը մեկնէին Պոլսէն, իրենց հետ տանելով շատ մը հարուստի զաւակներ, եւ աղքատի զաւակներ ալ, որոնց պաշտպան կ'ըլլային բարեգործ ամիրաներ. անոնց մէջ էին Պալեան Սարգիս պէյ (†1899), որ ետքը այնչափ հռչակ պիտի հանէր իրր արքունի ճարտարապետ,

Յովհաննէս Վահանեան (եւքր Վահան էֆէնտի), Արեղ-
նագոյ Նեխրուզեան (Արեղիկ էֆէնտի), որ երկար սա-
րինք թարգման պիտի ըլլար սուսական հիւպատոսա-
րանին, Գրիգոր Մողեան (եւքր Տոքթոր), Խորասան-
ճեան Պետրոս ամիրայի երկու զաւակները՝ Միքայէլ (հի-
մայ համբաւաւոր բժիշկ) եւ Թովմաս (հիմայ դատաւոր),
Յովհաննէս Թիւյսիւզեան, Խաչիկ Կիւմլիւշեան եւ ուրիշ-
ներ 1848 հոկտեմբեր 7ին Յակոբոս Սերոբեան Պատրիարք
ընտրուեցաւ, եւ Մասթէոս քաշուեցաւ Օրթագեղ, ուր
քարոզիչ էր հինգ տարի չափ : 1851ին Սուլթան Ապա
իւլ Մէճիա բարեհաճեցաւ նոր պատուանշան մը շնորհել
անոր : 1853 մայիս 11ին Նիկոմիդիոյ եւ Արմաշու
Առաջնորդ կարգուեցաւ : Իր առաջնորդութիւնը ազար-
դիւն եղաւ, եւ 1854ին Կ. Պոլիս դարձաւ եւ հրաժարե-
ցաւ : 1855ին Ատենապետ ընտրուեցաւ Հոգեւոր ժողո-
վին, եւ չորս տարի ետքը, 1857 մայիս 17ին, ընտրուեցաւ
Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը Էջմիածին տա-
նելու համար Կ. Պոլիս պատուիրակ եկաւ Մակար արք-
եպիսկոպոս, իր հետը ունենալով երկու վարդապետ. Մատ-
թէոս Կաթողիկոս 1859 փետրուար 1ին պատիւ ունեցաւ
ներկայանալու Սուլթան Ապա իւլ Մէճիա Կայսեր, որ
Մէճիաիէի առաջին պատուանշանը շնորհեց անոր : Ապ-
րիլ 20ին Կ. Պոլիս եկան իբր պատուիրակ, սուս կա-
ռաւարութեան կողմէ, Լորիս Մելիքով եւ Միքայէլ
Միանտարեան : Կաթողիկոսը ընդունեց անոնց այցելու-
թիւնը, ապրիլ 23ին, Օրթագեղ, Նուսուֆեանց բնա-
կարանը, ուր ատենախօսեց Տիգրան Նուսուֆեան,
Նալեան Պատրիարքի ժամանակակից Մասթէի Նուսու-
ֆին թոմարդի, Բարիզի առեւարական վարժարանը ու-
սած երիտասարդ մը, որ ետքը իբր դատաւոր եւ իբր
Պատրիարքարանի ժողովներուն անդամ հանրաձայնօթ
պիտի ըլլար : Յետոյ ի պատիւ Կաթողիկոսին Բերա,

Օրթագեղ, Պէշիկիթաշ կոչուէքներ եղան: Կաթողիկոսը երկրորդ անգամ պատիւ ունեցաւ ներկայանալ Սուլթան Ապա իւլ Մէճիտ Կայսեր, եւ 1859 յունիս 2ին մեկնեցաւ Կ. Պոլսէն Բօթի, իր հետ ունենալով Անգրիանուպոլսեցի Սարգիս եպիսկոպոսը, եաքը Պատրիարք Կ. Պոլսոյ, Թէոզորեան Սարգիս վարդապետը, Պէրպէրեան Աւետիս պատուելին, Մարկոս Ազարէղեանը, որ քիչ եաքը Թրֆլիս պիտի հաստատուէր եւ հոն պիտի սկսէր հրատարակել 1860ին Կոռնկի հանդէսը, եւ արիշներս Մատթէոս Եօթը տարիի չափ կաթողիկոսութիւն ըրաւ եւ այդ միջոցին Ռուսահայոց գաղտոյները բարգաւաճեցան, անոնց վարչութիւնը աշխարհականներու ձեռք անցաւ, եւ անոնց համար տարեկան գումարներ ապահովուեցան եկեղեցիներէն եւ վանքերէն: Վախճանեցաւ 1865 օգոստոս 22ին: Մատթէոս Չուխաճեան բաւական ինամուած կրօնական կրթութիւն մը ստացած էր եւ աշակերաը ու ձեանասունն էր Չամաչըրճեան Յովհաննէս Պատրիարքին: Երբ 1834ին Փէշաբաճեան Գրիգոր պատուելին Յայաւառուրի սրբապրեց ապագրութեան համար՝ իր օգնականն էր Մատթէոս վարդապետ: Իզմիրի առաջնորդ եղած ժամանակ գրած է Խորհրդածութիւնք շնորհաց եւ նշանաց եւ խորհրդոց Բրիտանական սուրբ եկեղեցւոյ, որ 1842ին սպուած է Իզմիր: Իր երկրորդ ապագրուած աշխատասիրութիւնն է Հանդիսարան ուղղափառութեան Հայ. եկեղեցւոյ, զոր գրած է իր Պատրիարքութեան ժամանակ, եւ որ սպուած է 1848ին Օրթագեղ: Իսկ իր գործերուն մէջ ամէնէն աւելի աղմուկ հածած է Բարի մարդ եւ քարի քրիստոնեայ երկը (1856). Բողոքականները այդ գրքին պատասխանած են համանուն գրքով մը, որ տեղի տուած է Տէրոյենցի Բանադասին հրատարակութեան (1866): Կաթողիկոս ընտրուելէ եաքը հրա-

տարակած է Դաշակց քրքոյն usուգուքեան հասսուսու-
քիւն , Մոսկուա տպուած , Ներածութիւն սասուածա-
քանակսն գիտելեաց , Շուշի տպուած , ևւայլն :

Յ. Ա. Ռ. ՅԱԿՈՒ ՍԵՐՈՒԵԱՆ (1848-1858), որ Մար-
զուանի ևւ Ամասիոյ առաջնորդ էր, հսկանմբեր 7ին ընա-
րուած ըլլալով , նոյեմբեր 1ին հասաւ Պոլիս ևւ նստաւ
պատրիարքական Աթոռը : Յակոբոս Պատրիարք՝ իր երկ-
րորդ պատրիարքութեան՝ սկսաւ Յակոբ ստորագրել :
1849ին Յակոբ Պատրիարք ոսկեթել ևւ ծանրագին շուր-
ջաւ մը նուէր գրկեց Ներսէս Աշտարակեցի Կաթողիկո-
սին , որ Ս. Փրկչին ևւ Աւետարանիչներուն պատկերնե-
րով զարդարուած մեծագին հայրապետական կոնքես մը
նուիրեց Պատրիարքին , օրհնութեան Կոնդակով մը ,
1849 սեպտեմբերին : Քիչ ետքը Կաթողիկոսը 1000 բօլ
էմբէտիալ յատկացուց Իզմիրի 1845ի հրդեհէն այրած Ս.
Ստեփաննոս եկեղեցւոյն շինութեան համար : Նոյն տա-
րին (1849) Նիկողայոս Զօրայեան, որ Խաչատուր Պարտիզ-
պանեանին յաջորդած էր իբր տեսուչ Ակիւտարի Ս. Կա-
րապետ վարժարանին , կը թարգմանէ Ֆրանսական դա-
սաղիրք մը՝ Յիսուսի վարուցը հանառօս պատմութիւն ,
ուր պարզ կերպով նկարագրուած է Քրիստոսի կեանքը :
Այս համառօտ տետրակը կը տպուի Միւհէնտիսեան տպա-
րանը «հրամանաւ Տ. Յակովբայ Սրբազան Պատրիարքի
Կոստանդնուպոլսեցւոյ : » Մատթէոս Պատրիարք այս
հրատարակութեան դէմ կը խօսի Օրթոգօքի եկեղեցին
քարոզի մը մէջ , ըսելով թէ Յիսուս հասարակ մահկա-
նացու մը չէ որ անոր վարիչը գրուի , ևւ թէ Յիսուսի
կեանքը Աւետարանէն միայն պէտք է սորվինք : Խնդիրը
կը մեծնայ , ժողով կը դուժարուի Պատրիարքարան , ևւ
թէպէտ Զօրայեանի դէմ ու ևւ է աննպաստ որոշում չի տրը-
ուիր , սակայն Վարժ Յիսուսին չ'ընդունուիր ազգային
վարժարանները : — 1850 սեպտեմբերին Կ. Պոլիս կու

գայ Կարապետ վարդապետ Շահնազարեան (1810—1865).
Պարսկաստան ծնած, 1839ին էջմիածնայ վարժարանին
մէջ հայերէնի եւ ռուսերէնի ուսուցիչ կարգուած, եւ
1842ին վարդապետ ձեռնադրուած էր. Թիֆլիզի ներ-
սէսեան վարժարանին վերաբերեալ հաշուական խնդրոյ
մը պատճառաւ ներսէս Կաթողիկոս կը նեղանայ իրեն,
եւ Շահնազարեան՝ առանց Կաթողիկոսէն հրաման առ-
նելու՝ Պոլիս կու գայ. Բանի մը շարաթ ետքը Սկիւտարի
մէջ Տէրոյենցի հետ կրօնական խնդիրներու վրայ վէճեր
կ'ունենայ, եւ Տէրոյենց կը գրէ Գուզկունճուքի քարոզիչ
Սեթեան Յովհաննէս վարդապետին թէ «անհաւատու-
թեան նշաններ տեսեր է» իր խօսակցին վրայ. այս
խօսքը տարածուելով, Կարապետ վարդապետ կը պա-
հանջէ որ ժողով կազմուի եւ ինք բացատրութիւն տայ.
Փետրուար 21ին Պատրիարքարան կը հաւաքուին Մատ-
թէոս նախկին Պատրիարքը, աւագերէցյներ, եւ աշխար-
հականներէն Պետրոս Խորասանճեան, Պօղոս Աշնան,
Նիկողոս Հովուեան եւ քանի մը պատուելիներ. Այդ
ժողովին մէջ, ուր լսուեր են Տէրոյենց պատուելին եւ
Շահնազարեան վարդապետ, եւ որուն ատենադրութիւնը
հրատարակուած է Արեւելեան Մամուլի 1875 հոկտեմ-
բերի թիւով, ամբաստանեալ վարդապետը կ'արդարացնէ
ինքզինքը եւ կը հռչակուի «եկեղեցոյ օրինաւոր, հաւա-
տարիմ, կրօնասէր վարդապետներէն մէկը:» 1851 ապ-
րիլ 20ին նոր ժողով կը գումարուի Տատեան Յովհան-
նէս ամիրայի տունը, նախագահութեամբ Յակոբ Պատ-
րիարքի. ներկայ են նաեւ Մատթէոս Պատրիարք,
Յովհաննէս վրդ. Սեթեան, Տ. Զաքարիա Բերայի, Տ.
Յովհաննէս Սկիւտարի, Տ. Երեմիա Խասգիւղի (այն որ
ետքը օրացոյցներու մենաշնորհը ունեցաւ երկար ատեն),
բազմաթիւ ամիրաներ եւ ազաներ, եւ պատուելիներ-
րէն՝ Գրիգոր Տէր Յովհաննեան՝ Յովհան Միրզա Վանան-

գեցիի որդին, Յովսէփ Տ. Սահակեան եւ Գալուստ Տ. Պօզոսեան՝ Փէշարմալճեանի աշակերտ, որ Պատրիարքարանի քարտուղար էր : Ներկայ էին նաեւ Շահնազարեան եւ Տէրոյնց : Մկրտիչ ձէզայիրլի, Պետրոս Խորասանճեան, Աշնան Պօզոս, Մկրտիչ Մոմճեան, Նիկողոս Հովուեան կը պաշտպանեն Շահնազարեանը, իսկ Կարապետ Պալեան, Յակոբիկ Մանուէլեան, Յովհաննէս վրդ. Սեթեան կ'ամբաստանեն զայն . այս երկրորդ ժողովին մանրամասն ատենագրութիւնը հրատարակած է դարձեալ Արեւելեան Մամուլը⁽¹⁾, եւ այդ ատենագրութիւնը որոշ գաղափար կու տայ ժամանակին հայ ամիրաներուն եւ ուսումնականներուն յարաբերութեանց վրայ : Այս երկրորդ ժողովն ալ ո եւ է աննպատ որոշում չի տար Շահնազարեանի դէմ : Նոյն միջոցին Տէրոյնց իր շարաթաթերթին մէջ եւ Շահնազարեան, Ունն ծածկանունով, Արշաղոյսին մէջ կը վիճարանին կրօնական խնդիրներու վրայ : Կարապետ վարդապետ մէկ երկու տարի ետքը կը հեռանայ Պոլսէն եւ կ'երթայ Եւրոպա, ուր Երկրագոռնէ կը հրատարակէ եւ կը զբաղի հին հայ մատենագրութեան անտիպ երկերը հրատարակելով : — 1850 Նոյեմբերին Կայս. Ծէրման մը կը հրամայէ Ազգայեա մը ընտրել Բողոքականներուն, վերջնապէս նուիրագործելով անոնց անջատ հասարակութիւն մը կազմելը : Այդ Ազգայեա կ'ըլլայ Ստեփան աղա Սերոբեան, Յակոբոս Պատրիարքին եղբայրը, որ բողոքականութիւնը ընդունած էր Բողոքականութիւնը հետըհետէ տարածուեցաւ Տիարպէքիր, Մարաշ, Այնթապ . 1854ին սկիզբը Թուրքիոյ մէջ 15 բողոքական ժողովարան կայ արդէն, 2300 արձանագրուած Հայ-Բողոքականով : — 1852 մայիսին կը հրատարակուէր իտալերէն

(1) 1875 յունիս, յուլիս, օգոստոս, սեպտեմբերի Թիւեր :

տեարակ մը՝ Վենեսիկի Մխիթարեան, որուն վրայ կ'երեւար իբր հեղինակ Տօն Գասպարօ Վուչինօ իտալացի քահանայի մը անունը, եւ որ պարսաւագիրք մըն էր Վենեսիկի Մխիթարեանց զէմ: Այս հրատարակութեան զազափարր վերագրուեցաւ Հոռմէական-Հայոց Նախագահ Անտոն Հասունեանի, որ 1846ին Ազգապետ ընտրուած եւ 1848 նոյեմբերին հրաժարած էր, եւ որուն յաջորդած էր իբր Ազգապետ Սելվիեան Յովհաննէս վարդապետ: 1849 օգոստոսին Հասուն Հասմ գնաց եւ քիչ ետքը Պիոս Թ. Պապը, 1850 ապրիլին, հինգ Հայ-Հոռմէական եպիսկոպոսութիւն հաստատեց Էնկիւրիի, Արդուլինի, Պրուսայի, Էրզրումի եւ Տրապիզոնի համար: Հասուն ինք ընտրեց եւ ձեռնադրեց չորս եպիսկոպոս, այդ քաղաքներէն չորսին համար, առանց հաւանութիւնը ասնելու Քաղաքական ժողովին. այս ժողովին 12 անդամներուն մէջ էին Տիւղեան Միհրան պէյ, Ալլահօվերափ Արբահամ ամիրա, Սինապեան Գասպար պէյ, որոնք հինգ ընկերի հետ հակառակ էին Հասունին, եւ Թընկըր Յովհաննէս էֆէնափ՝ արտաքին գործոց նախարար Փուատ պէյի սեղանաւորը՝ որ Հասունին ջերմ կուսակիցն էր ուրիշ երեք ընկերներու հետ: Այս եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւնները եւ իտալերէն պարսաւագիրքը տեղի առին երկար լէճերու: 1852 սեպտեմբերին Սելվիեան Յովհաննէս վարդապետ հրաժարեցաւ եւ նոյեմբերին Անտոնեան միաբաններէն Կակոնեան Հ. Նիկողոյս վարդապետ ընտրուեցաւ Ազգապետ: Վենեսիկի Մխիթարեանները, որոնց Արբահայրն էր Հիւրմիւղեան Հ. Գէորգ արքեպիսկոպոս, դաւանական յայտարարութիւն մը առին Հոռմի, եւ Տօն Գասպարոյի պարսաւագիրքը դատապարտուեցաւ Հոռմէն: 1854 փետրուար 28ին այդ դատապարտութիւնը ծանուցուեցաւ յատուկ պապական շրջարբերականով, որ կը պարունակէր նաեւ եպիսկոպո-

սական ընտրութեան հրահանգ մը . այս շրջաբերականը գոհացում կու տար Ալլանվէրաբի Արքահամ ամիրայի (1791–1861) եւ իր համախոսներուն , սակայն անոնք դարձեալ բողոքեցին , թէ եւ Հասուն մնաց միշտ Նախագահ : — 1853 հոկտեմբեր 29ին Գերագոյն ժողովը կազմեց Ուսումնական Խորհուրդ մը, որուն անդամներն էին Ամասեան Յակոբ «հողագործ», Երամեան Արքահամ «լեզուագէտ», Իւթիւճեան Կարապետ «հանրագիր», Հովուեան Յարութիւն «բանասէր», Մաքսուտեան Սարիմ «լեզուագէտ», Պալեան Նիկողոս «ճարտարագետ», Պարսիզպանեան Խաչատուր «քանակագէտ», Ռուսինեան Նահապետ «բժիշկ», Վահանեան Յովհաննէս «տարրագէտ», Սերովբէ Վիշէնեան «բժիշկ», Տատեան Առաքել «ճարտարարուեստ», Տատեան Յարութիւն «քնագէտ», Տատեան Սիմոն «ճարտարարուեստ» եւ Օտեան Գրիգոր «գրական» (1) : Ատենապետ եղաւ Սերովիշէն էֆէնտի : Ժողովին անդամներէն Տոքթ. Նահապետ Ռուսինեան, — որուն կ'աջակցէին Հ. Տիմոթէոս Թընկերեան, յետոյ աշխարհական, եւ Գրիգոր Օտեան, — հրատարակած էր նոյն սարին Ուղղախօսութիւնը , «յօրինված ուսմնական խորհրդակցութեամբ» : Ռուսինեան (1819–1876) իր ժամանակին ամէնէն ինքնատիպ միտքերէն մէկն էր . կեսարիոյ էվթէրէ գիւղը ծնած , 1831 ին Կ. Պոլիս եկած , 1840ին Բարիզ երթալով հոն բժշկութեան աշխատած եւ վկայագիր ստացած ըլլալով դարձած էր Պոլիս՝ ոչ միայն իր արուեստին մէջ յաջողակ , այլ ընդհանուր զարգացումով (2) : Իր պատրաստած Ուղղախօսութիւնը աշխարհաբարի Քերականութիւն մըն էր , զոր կ'ուզէր

(1) Այս ամականները Ռուսինեան է որ կը կցէ իր ընկերակիցներուն և իր անուան՝ 1854ի Տարեցոյցին մէջ :

(2) 1892ի Մատիս , Ռուսինեան , էջ 216, 244, 257 :

ազգային վարժարաններու մէջ աւանդել տալ : Սակայն ընդդիմացողներ եղան , որովհետեւ Ուղղախօսութիւնը կը պարունակէր քմահաճ օրէնքներ , նորութիւններ զորս ոչ ոք գործածած էր մինչեւ այն ատեն : Ատոր վրայ այս Քերականութիւնը քննելու համար կազմուեցաւ Յանձնաժողով մը որուն անդամներն էին Գրիգոր Օտեան , Ռուսինեան , Նիկողոս Պալեան , Խաչատուր Պարտիզպանեան եւ Կարապետ Իւթիւճեան : Ասոնք 1854ին քանի մը նիստեր ըրին ⁽¹⁾ եւ փորձեցին բարեփոխել Ուղղախօսութիւնը , սակայն գործը կիսկատար մնաց : Նոյն տարին , Ռուսինեան , իր նորելուկ հայերէնով , հրատարակած է Տարեցոյց մըն ալ : Պարբարքարանը 1855 լուսուար 25ին պաշտօնական յայտարարութեամբ մը արգիլեց Ռուսինեանի Ուղղախօսութեան ազգային վարժարաններու մէջ գործածութիւնը ⁽²⁾ : Այսպէս Ուսումնական Խորհուրդն ալ գործէ քաշուեցաւ : — 1856 մարտին Կ. Պոլիս եկաւ Վենետիկի միաբաններէն Հ. Ամբրոսիոս Գալֆայեան : Այս վարդապետը , Հ. Գարբիէլ Այվազովսքի եւ Հ. Սարգիս Թէոգորեան վարդապետներուն հետ չէր ուղած ստորագրել խտակերէն պարսաւագրքին առթիւ Մխիթարեաններուն տուած դաւանային յայտարարութիւնը , եւ բողոքած էր անոր դէմ Արշա-

---

(1) Այդ նիստերէն երեքին ատենագրութիւնները հրատարակած ենք Արեւիկի մէջ , Թիւ 3879 և 3903 :

(2) Ռուսինեան ունի նաև ուրիշ կարևոր աշխատասիրութիւններ : Հայերէն ոտանաւորով Սարգմանած է ՎիգՊօռ Հիւկոյի Ռիւյ Պլասը , տպուած 1872ին , և՛ արձակ էմէ Մառթէնի Մարց դաստիարակութիւնը , ձեռագիր : Հեղինակած և Սարգմանած է գողտրիկ ոտանաւորներ : Գրած և խօսած է կարևոր ճառեր ալ : Իր վերջին գործը եղած է ֆրանսերէն գրուած Փիլիսոփայոյթեան դասագիրք մը , զոր հայերէնի Սարգմանած է Ս. Էմմէքնեան և որ հրատարակուած է 1879ին , Գրիգոր Օտեանի մէկ նշանաւոր յառաչարանովը :

ըոյսի մէջ հրատարակուած յօդուածով մը . ասոր հետեւանքը եղած էր նախ Այվազովսքի Հ. Գարրիէլ վարդապետին հեռացումը Մուրատեան վարժարանէն որուն անօրէնն էր : Հ. Գարրիէլ (1812—1880) մէկն էր ամէնէն հմուտ եւ տաղանգաւոր Մխիթարեաններէն . հրատարակած էր պատմական եւ բանասիրական գործեր , եւ խմբագիրը եղած էր քանի մը տարիներ Բագնավեպ հանդէսին , զոր վեհնեաբիկի միարանութիւնը կը հրատարակէր 1843էն ի վեր : Այվազովսքի 1854ին քաշուելով դպրոցէն , հեռացեր էր նաեւ Մխիթարեան Միաբանութենէն եւ 1855 յունուարէն սկսած էր հրատարակել Բարիդի մէջ Մասեաց Աղաւնին , պատկերազարդ առաջին հայ հանդէսը : Քիչ ետքը , 1855ի մայիսին , Հ. Սարգիս Թէոդորեան (1783—1877) ալ կը հարկադրուէր հեռանալ վարժարանէն , Բարիդի քաղաքային դատարանին որոշմամբ . Հ. Սարգիս Թէոդորեան , որ դրած եւ հրատարակած է Մուրատեան վարժարանի պատմութիւնը , չորս հատոր , երկարօրէն կը նկարագրէ բոլոր այս պարագաները : Հ. Սարգիս հոգին եղած էր Մուրատեան վարժարանին . ինք յաջողցուցած էր Սամուէլ Մուրատի կտակին գործադրութիւնը , 2,000,000 ֆրանք բերելով Մխիթարեան միարանութեան . 1834ին Մուրատեան վարժարանը հիմնուեր էր Բատուա , եւ 1846ին հոնկէ Բարիդ փոխադրուած էր . վարժարանը արդէն իսկ նշանաւոր աշակերաններ ունեցած էր՝ պարսկահայ գիւանապէտ Մելքոն խան , Միքայէլ փաշա Փոյթուղալ († 1897) եւ Յովհաննէս էֆ. Սաքըղ՝ նախորդ եւ արդի նախարարները Կայս. Անճնական գանձուհի , Մատթէոս Մամուրեան , Մարկոս Աղարէզեան , եւ ուրիշներ : Հ. Ամբրոսիոս Գալֆայեան ալ , Հ. Սարգիս Թէոդորեանի հետ թողուց վարժարանը : Այվազովսքի , Թէոդորեան եւ Գալֆայեան որոշեցին շարունակել իրենց կրթա-

կան գործը եւ 1856 փետրուարին հիմնեցին Բարիզի մէջ Արեւելեան բազմալեզու վարժարանը , որ յետոյ կոչուեցաւ Հայկազեան վարժարան : Այս վարժարանին աշակերտներ տանելու համար էր որ Հ. Ամբրոսիոս Գալֆայեան եկած էր Պոլիս : Քիչ ետքը , մայիս 18ին , Այվազովսքի , Թէոդորեան եւ Գալֆայեան վարդապետները դարձան Հայ. Եկեղեցւոյ գիրկը : Արեւելեան վարժարանի համար Կ. Պոլսոյ մէջ Խնամակալներու ժողով մը կազմուեցաւ , որուն նախագահն էր Պետրոս Խորասանճեան († 1860) , իր ժամանակին ամէնէն լուսամիտ եւ զարգացած հարուստներէն մէկը , քաջ հմուտ թուրքերէնի , զոր կը գրէր ճարտար կերպով . Խորասանճեան եղաւ գլխաւոր քաջալերողը Արեւելեան վարժարանին : Հ. Ամբրոսիոս Գալֆայեան մեկնեցաւ Բարիզ , 1856 օգոստոսին , իր հետ տանելով 38 աշակերտներ , որոնց մէջ էր Յովհաննէս Նուրեան : Քիչ ետքը այդ վարժարանին մէջ ուսուցչութիւն ըրաւ նաեւ Հ. Խորէն Գալֆայեան Նարպէյ († 1892) , որ հեռանալով Վենետիկի վանքէն , իր եղբօրը Հ. Ամբրոսիոսի պէս մտաւ Հայ. Եկեղեցւոյ գիրկը : 1857 Մայիս 27ին Կ. Պոլիս եկաւ Հ. Գարրիէլ Այվազովսքի , որ դեկտեմբերին Պետրապոլոյ , Նախիջևանի եւ Խրիմի առաջնորդ կարգուեցաւ , եւ Խրիմի մէջ հաստատեց Խալիպեան վարժարանը , ուր կրթուեցան չափ Կ. Պոլսեցի Հայեր , եւ տպարան մը , ուր լոյս տեսան բազմաթիւ հրատարակութիւններ : — Ներսէս Աշտարակեցի Կաթողիկոսը 1857 փետրուար 13ին վախճանած ըլլալով , ապրիլին ժողով գումարուեցաւ Պատրիարքարան եւ կաթողիկոսական ընտրելի նշանակուեցան Երուսաղէմի Յովհաննէս Պատրիարքը , նախորդ Պատրիարք Մասթէոս Չուխաճեան , եւ Պրուտայի առաջնորդ Գէորգ եպիսկոպոս Քէրէստէճեան : 1858 յունիս 18ին ընտրութիւն կատարուելով Էջմիածնայ մէջ , Կաթողիկոս ընտ-

բուեցաւ Մատթէոս Չուխաճեան : Նոյն տարին հոկտեմբեր 17ին Պատրիարքարան գումարուած ժողովի մը մէջ , որուն կը նախագահէր Մատթէոս Կաթողիկոսը , Յակոբոս Պատրիարք, որ արդէն 1856ին հրաժարած եւ սակայն ստիպուած էր նորէն իր պաշտօնին գլուխը անցնիլ , վերջնապէս հրաժարեցաւ , իր ձերութեան եւ ակարութեան պատճառաւ , եւ իրեն յաջորդեց Պրուսայի առաջնորդ Գէորգ եպիսկոպոս : Յակոբոս քաշուեցաւ Սկիւտար , Ս. Խաչ եկեղեցւոյն մօտ գանուող այն տունը , որ Նալեան Յակոբ Պատրիարքի Սկիւտար Սէլամըզ հաստատած ազրիւրին վազՔ եղած է : Նորոգեց այդ տունը , եւ քանի մը տարի ետքը քարուկիր շինեց նաեւ Ս. Խաչի զպրօցը որ այրած էր : Պարտէզին մէջ շինեց նաեւ իր գերեզմանը , ոսկայն ինք թաղուեցաւ Երուսաղէմ ուր ուխտի գացած էր եւ ուր մեռաւ 1862 նոյեմբեր 6ին Յակոբոս ծնած էր Կ. Պոլիս , Պալաթ , Թահթա Մինարէթաղը , 1780ին ասեանները : — Այս Պատրիարքին օրով տասը հայ եկեղեցի շինուած է Կ. Պոլսոյ եւ իր արուարձաններուն մէջ : 1849ին հիմէն շինուած է բոլորովին նոր եկեղեցի մը՝ Կէտիկ Փաշայի Ս. Յովհաննէս Աւետարանիչը . 1855ին Էյուպի Ս. Աստուածածինը հիմէն նորոգուած է եւ շինուած է Գում Գափուի զուբաի Ս. Յարութիւն եկեղեցին Պէղճեան Յարութիւն ամիրայի կտակով , եւ մասամբ հանգանակութեամբ . 1856ին նորէն շինուեցաւ Բումէլիի Հիսարի Ս. Սանդուխա եկեղեցին Ճանիկ ամիրայի կտակին համաձայն՝ Մուպահեանճեան Յակոբ աղայի ձեռքով . 1857ին շինուեցան Սթեանիայի Ս. Կարապետը Միսաք ամիրայի ծախքով , Գարթալի Ս. Նշանը «օժանդակութեամբ նորատունկեան Սիմօնի , Յակոբայ եւ Գրիգորի» , Գասըմ Փաշայի Ս. Յակոբը (որուն հողը նուիրած էր Տոնիկ ամիրա)՝ մասամբ նորատունկեան Յակոբ էֆէնտիի օժանդակութեամբ ,

եւ Գրնալլը, կղզիի Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցին՝ ժողովրդական հանգանակութեամբ. 1858ին շինուեցաւ նոր եկեղեցի մըն ալ՝ Սամաթիա Եէնի Մահալլէի գլխաւոր Ս. Յակոբը : Յակոբ Սերոբեանի օրով, 1848էն մինչեւ 1856, Գերագոյն ժողովը Հոգարարձութիւններու ձեռքով վարեց Ազգ. Հիւանդանոցը, որուն հոգ տարած էր 1844էն ի վեր այդ հաստատութեան միւթէվէլլի Պօղոս պէյ Տատեան : 1848ին կազմուած Հոգարարձութիւնը, որ պաշտօնավարեց մինչեւ 1852 եւ որուն անդամներուն մէջ ամէնէն գործօններն էին Պետրոս Թիրեաքեան եւ Քրիստոստուր Ղազարոսեան, Որբանոցի դպրոցը վերակազմեց Հիւանդանոցին մէջ : Սկիւտարի Ճեմարանը դժուարութեամբ կը մատակարարուէր, ուստի Գերագոյն ժողովը որոշեց միացնել Ճեմարանը եւ Հիւանդանոցի դպրոցը, որով Ճեմարանի մատենադարանը եւ դոյքերը Ազգ. Հիւանդանոց փոխադրուեցան 1850ին : Հիւանդանոցի դպրոցին յատկացաւ Երուսաղէմատունէն Ճեմարանին յատկացած տարեկան նպաստը, որ ղեղչուած էր 50,000 դրուշի եւ որ անկանոն կերպով վճարուած է մինչեւ 1862 : Հոգարարձութիւնը 1851իս հաստատեց նաեւ Հիւանդանոցին մէջ արհեստանոց մը կօշկակարի եւ դերձակի, ինչ որ նորութիւն մըն էր ժամանակին համար : 1851ին Հիւանդանոցին մէջ հաստատուեցաւ նաեւ վարդապետանոց մը, ուր կային 15-16 վարդապետացու, փոքրագոյնը 23 տարու(1) : Այս վարդապետանոցը տեւեց տարիի մը չափ(2) :

(1) Բիւզանդ Քէչեան, Պատմութիւն Ազգ. Հիւանդանոցի, էջ 99 :

(2) 1858-59ին նորէն բացուեցաւ վարդապետանոց մը Ս. Յակոբայ վանքին մէջ, զոր մեծ ծախքով նորոգած էին Կարապետ ամիրա Պալեան եւ Պօղոս պէյ Տատեան : Այս վարդապետանոցն ալ 1860ին փակուեցաւ, հակառակորդ ունենալով Սերվիշէն, Խորասանճեան Պետրոս, Օտեան Գրի-

Յակոբ Պատրիարքի օրով, Կ. Պոլսոյ հայ վարժարաններուն ամէնէն բարեկարգն էր Հիւանդանոցի Ճեմարանը, որուն աշակերաններուն մէջ էին նաև Տոքթ. Մանուէլ Իւթիւճեան, ետքը խմբագիր Կիլիկիա հանդէսին, Համբարձուժ Ալաճաճեան, ետքը խմբագիր Փռնչի, Մկրտիչ Մելիքեան, ետքը խմբագիր Հայրենիքի, Բարթոլ Թեւեան, ետքը զիւանապետ Ազգ. Պատրիարքանի, Մեղպուրեան Մկրտիչ, հիմնադիր Մեղպուրեան ազջըկանց վարժարանին և 1852ին եւ 1854ին նոր Հոգարարձութիւններ ստանձնեցին Հիւանդանոցին հոգը: 1854ի Հոգարարձութեան օրով, Երկրագործական դասարան մը հիմնուեցաւ Հիւանդանոցին մէջ, առաջարկութեամբ Ուսումնական Խորհուրդին եւ որոշմամբ Գերագոյն ժողովին⁽¹⁾: Ճեմարանը երկու մաս ունէր այն ատեն: Առաջին մասը նախակրթարան էր՝ ուսուցչութեամբ Թորոս Նազարեանի, ապա նշանաւոր իբր հայկարան: Երկրորդ մասը ուսումնարանը կը կազմէր. այդ մասին մէջ էր որ հաստատուեցաւ երկրագործական դասարանը՝ անօրէնութեամբ Յակոբ Ամասեանի, որ 1827ին Ամասիա ծնած, 1839ին Ճեմարանը աշակերտած, 1847ին Ճէզայիրլի

գոր, Ստեփան Ազանեան և Յարութիւն Սըվաճեան, որոնք կը պնդէին Թէ Հիւանդանոցը պէտք է յատկանայ հիւանդներու և ոչ կղերանոցի:

(1) Երկրագործութիւնը Հայոց մէջ զարգացնելու փափարք նոր չէր: 1848ի հոկտեմբերին Այ Սթէֆանոյի Երկրագործական արքունի զպրոցին ներքին անօրէնութիւնը Ամերիկացի Պ. Տէվիսէն առուեցով յանձնուած էր Աղաժոն Գրիգոր Էֆէնտիի Քիչ ետքը իր հայազգի 15 աշակերտները, որոնց մէջ էր Կարապետ Փանոսեան, ետքը խմբագիր Մանգուսի Էֆեմարի, հիմնեցին Երկրագործական Ընկերութիւն մը նախազանուցեամբ Գրիգոր Աղաժոնի Ընկերութեան նպատակն էր ծաղկեցնել երկրագործութիւնը Հայոց մէջ, երկրագործութեան վրայ զիրքեր և Թելութեւն մէջ յողումներ հրատարակել, կայնու Դուրսէն խորհրդական եղած էին Յակոբ Կրճիկեան, Սերվիչէն, Գէորգ Սթիմարաճեան, Մկրտիչ Աղաժոն, Նիկողոս Զօրայեան և ուրիշներ:

Մկրտիչ ամիրայի ծախքով Բարիզ գրկուած , Կրինեօնի մէջ երկրագործ վկայուած եւ 1853ին Պոլիս դարձած էր Երկրագործութեան տեսական եւ գործնական դասերէն զատ, Ամասեան կ'աւանդէր նաեւ բնագիտութիւն . դասախօսներուն մէջ էին Յարութիւն Թիւլեան (1832-1898), չափազէա եւ Քրանսազէա , որ ծանօթ է Մլուսի Բասգալ անունով, եւ Գարրիէլ Երանեան (†1862), երաժշտութեան դասատու : Կարապետ ամիրա Պալեան այս վարժարանին համար նուիրեց 1000 ոսկի, սակայն երկու տարի ետքը նիւթական պատճառներով գազրեցան երկրագործական դասախօսութիւնները : 1856ի վերջերը Հիւանդանոցի մասակարարութիւնը յանձնուեցաւ Տնտեսական ժողովին , զոր ատաջին անգամ ըլլալով կազմեց Գերագոյն ժողովը եւ որ պաշտօնաւարեց մինչեւ 1859 : 1857ի Համբարձման տօնին տեղի ունեցաւ ձեմարանի երկու հարիւրէ աւելի աշակերտներուն քննութիւնը . Յարութիւն Թիւլեան որ իր քանի մը յառաջադէմ աշակերտներուն հետ հեռագիր մը յօրինած էր , սկսաւ բանեցնել զայն, ելեկտրականութեան եւ հեռագրական գործողութեանց վրայ բացատրութիւններ տալով : Ստեփան Փափազեան (1839-1888) Ս. Փրկչի ձեմարանին ուշակերտած էր 1850էն 1854. 1858ին հայերէնի դասախօս եղաւ հոն : Ստեփան Փափազեանէ առաջ ձեմարանին մէջ հայերէն դասախօսողներէն յիշենք նաեւ Յովսէփ Մալէզեան պատուելին (†1881) եւ Գէորգ Չափրատճեան միաջէն պատուելին (†1861), երկուքն ալ նշանաւոր հայագէտներ , որոնք երկար տարիներ դասախօսած եւ հասցուցած են բազմաթիւ աշակերտներ : Յակոբոս Պատրիարքի օրով նոր վարժարաններ հաստատուեցան Սամաթիա (Եէնի մահալլէ), Ազատլը՝ Տաաեան վարժարանը, Աթէնիա՝ Ս. Կարապետ վարժարանը եւ Գլնալը Կղզի՝ Ներսէսեան վարժարանը . Բէրա Տօլապաէրէի մէջ նոր

վարժարան մը հիմնուեցաւ : 1852ի սկիզբները քանի մը պատանիներ միացած եւ կազմած էին Ընթերցասիրաց խումբը . նոյն տարին օգոստոսին , Գումգափու Բապուճճի խանը փոքրիկ գրասենեակ մը հաստատեցին եւ զեկահանքերին՝ Մայր վարժարանին մէջ յատուկ տեղ մը տրուեցաւ իրենց : Նիկողայոս Զօրայեան կ'աջակցէր այս նորակազմ խումբին , եւ կանոնադիրը խմբագրեց անոր համար : Ընթերցասիրացին նպատակն էր «հասարակութեան մէջ ընթերցման ախորժակ մը տարածելով անոր մտաւոր մշակութիւնը զարգացնել» , որուն համար ձեռնարկեցին մատենադարանի եւ ընթերցարանի հաստատութեան եւ աժան գինով գիրքերու հրատարակութեան : Ընթերցասիրացին անգամ էին Համբարձում Ալթունճեան , եռանդուն երիտասարդ մը որ անոնց ատենապետ ընտրուած էր , Տիգրան Քարակէօզեան , Տիգրան Կիւմիւշկէրտան եւ ուրիշներ : Պալեան Նիկողոս շինել կուտայ անոնց համար գեղեցիկ մատենադարան մը որ քիչ ատենէն կը լեցուի 1000ի մօտ գիրքերով : 1852ին՝ կը յարատեւէ նաեւ Օրթագեղի Վերժանուքեան քանգարանը որ հիմնուած էր 1847ին վերջերը . հինգ տարուան մէջ՝ 500ի չափ տպուած եւ 38 ձեռագիր մատեան հաւաքուեր էր հոն : 1854ին կազմուած էր ուրիշ Հրատարակչական մը , Մեսրոպեան , որ թերթ հրատարակած է 1855էն 1856 : 1857ին Գում-Քափուի մէջ կազմուեցաւ Եղբայրսիրական խումբը , չափահասներու ձրի դասախօսելու համար : Իսկ կազմուեցան քանի մը նոր մարմիններ ալ , որոնց նպատակն էր օգնել վարժարաններուն եւ դասագիրք հայթայթել աղքատ տղոց : 1858ին նոր հաստատուեցաւ Մէարիֆի ժողովը , որպէս զի զարկ տրուի հանրային կրթութեան . այդ ժողովին հայ անդամներն էին Տօքթ. Սերվիշէն Էֆէնտի , Սինապեան Գասպար պէյ , եւ Տօքթ. Բարու-

Նաև պէյ Ֆէրուհիան, որ 1859ին պաշտօնական քննութիւն մը կատարեց Կ. Պոլսոյ հայ վարժարաններուն վրայ որոնց թիւը 42ի հասած էր. հոն կ'ուսնէին 4,376 մանչ եւ 1,155 աղջիկ, 197 երկու սեռէ ուսուցիչով, եւ տարեկան ծախքն էր, 1,224,400 զրուշ թղթադրամ, այսինքն արժաթ 875,000 զրուշի չափ: — Յակօրոս Պատրիարքի օրով զրականութիւնն ալ բաւական կը մշակուի Կ. Պոլսոյ եւ Իզմիրի մէջ: Քսանի չափ լրագիր եւ բաղմամբիւ գիրքեր կը հրատարակուին: Տէրոյենցի եւ Մկրտիչ Աղաթնի շարաթաթերթը 1848ի սեպտեմբերին Գերագոյն ժողովի որոշմամբ կը սկսի հրատարակուիլ Պատրիարքարանի Մատուկին հաշուոյն: Քիչ ետքը Տէրոյենց կը քաշուի եւ խումբ մը ուսումնականներ կը ստանձնեն աշխատակցիլ թերթին՝ որուն վերատեսուչ կ'ըլլայ Մկրտիչ Աղաթնի ի գիմաց ազգին: Աշխատակցողներուն մէջ են Սերվիշէն, Յակօր Կրճիկեան, Աղաթն Գրիգոր, Գրիգոր Ճաֆճաֆեան: Սակայն այդ խումբին մէջ ամենէն մեծ գործունէութիւն ցոյց տուողն է Նիկողայոս Զօրայեան, որ կը հրատարակէ մանկավարժական եւ անտեսագիտական յօդուածներ: Այդ միջոցին շարաթաթերթը ունի հազիւ 250 բաժանորդ: Յուլիս 2ին Աղաթն Մկրտիչ կը սկսի իր հաշուոյն հրատարակել զայն. 12 նոյեմբերին կը քաշուի եւ թերթը կը դադրի դեկտեմբեր 17ին: 1850 փետրուար 6էն Տէրոյենց կ'ըլլայ նորէն խմբագրապետ, Գերագոյն ժողովի որոշմամբ: 1852 յունուար 21ին Պատրիարքարանի շարաթաթերթը կը դադրի, որովհետեւ Միւհէնախեան 24,000 զրուշ տպագրական ծախք կը պահանջէր 1852ի տարեշրջանին համար: Գերագոյն ժողովի յունուարի նիստերէն մէկուն մէջ, ուր ներկայ են եղեր Մագսուտ ամիրա, Երամեան Գէորգ պէյ եւ Խորասանճեան Պետրոս աղա, այս վերջինին առաջարկութեամբ այդ թեր-

թին հրատարակութիւնը կը յանձնուի Կարապետ Իւթիւ-
ճեանի, որ 1850ին վկայուած էր Բարիզի առեւտրական
վարժարանէն եւ Պոլիս դարձած էր, եւ Նիկողայոս Զօրայ-
եանի : Իւթիւճեան Կարապետ խմբագրապետ կ'ըլլայ շա-
բաթաթերթին, որուն անունը Մաւխի կը փոխուի, եւ
առաջին թիւը կը հրատարակուի 1852 փետրուար 2ին :
Առաջին եւ երկրորդ տարին Իւթիւճեանի գլխաւոր աշխա-
տակիցն է Զօրայեան, որ ունի Օ. Բ. (օգնական բանասէր)
ծածկանունով եւ անստորագիր շատ մը յօդուածներ ման-
կավարժական, առեւտրական եւ անտեսագիտական կարե-
ւոր խնդիրներու վրայ : Մաւխի կ'աշխատակցէին 1852էն
1858 խաչատուր Միսաքեան որ 1853ին գրեց Ի ծնէ կոյ-
րերու վրայ սքանչելի յօդուածներ, Մատթէոս Մամուր-
եան, որ կը հրատարակէր թարգմանութիւններ իբր թեր-
թօն, Տիգրան Եռուստֆեան եւ Մկրտիչ Ծանրմեան, ու-
րոնք կը գրէին թատերական քրոնիկներ, Արմենակ Հայ-
կունի, Մատթէոս Այվատեան, եւ ուրիշներ : 1850 մա-
յիս 1ին 17 տարեկան եւանգոուն պատանի մը, Արրա-
համ Մուրատեան, զաւակը Պոյաճեան Մուրատ վար-
ժապետին, կը սկսի Նիկոմիդիոյ մէջ հրատարակել երկ-
շաբաթաթերթ մը, զոր ինք կը գրէր, կը շարէր եւ կը
տպէր առանց մամուլի . 1852ին մամուլ ալ կը գնէ, սա-
կայն թերթը կը դադրի 1853ին : 1855էն հտքը Արրա-
համ Մուրատեան գրաշարապետ եղած է Կարապետ Իւ-
թիւճեանի, որ նոյն տարին հաստատած է Մաւխի տպա-
րանը . Արրահամ Մուրատեան հտքը Յրանոս գացած
եւ 1860ին հրատարակած է Փարիզ հանդէսը . հիմայ ծե-
րունի մըն է եւ քաշուած կ'ապրի Այ Սթէֆանօ ու
այցելու դասախօս է Ս. Յակոբայ որդանոցին մէջ : 1851
յունուարին Սամաթիոյ Սահակեան վարժարանին սաները
սկսան հրատարակել Բուրաստան հանդէսը, որ տեւեց
մինչեւ 1853 : Յովհաննէս Հիսարեան 1851 յունուարէն

ոկտեալ 13 ամիս հրատարակեց ամսաթերթ մը , Բանասերը , ուր տպուեցաւ Կ. Պոլսոյ Հայոց յատուկ տեղական առաջին վէպը՝ Խոսարոյ՛ եւ Վարդուհի , որուն հեղինակն էր հանդէսին խմբագիրը : Յովհաննէս Հիսարեան , որ հիմայ քաշուած է բոլորովին գրական ասպարէզէն , դատարարակուած էր Վենետիկ , Ռափայէլեան վարժարանը . իր գրուածները երեւան կը բերէին գրական հաշակ մը՝ որ իր ժամանակակից գրողներուն մէջ ուշագրաւ տեղ մը կ'ոչ տայ իրեն (1) : Բանասերէն ետքը կուգայ Նոյեան Աղաւնի , զոր հրատարակեցին 1852 փետրուար 28ին Գրիգոր Մարկոսեան եւ Սահակ Ապրո Իզմիրցի երիտասարդները , երկուքն ալ «անդամ թարգմանատան Բ. Դրան» : Այս շարաթաթերթը ունեցաւ իր սեպհական տպարանն ալ , եւ տեւեց հազիւ տարիուկէս : Գրիգոր Մարկոսեան († 1883) քիչ ետքը կարեւոր գիրք ունեցաւ Պատրիարքարանի գործերուն մէջ եւ 1857ին Լոզոթէթ էր Գերագոյն ժողովին . քաջ հմուտ թուրքերէնի , անգլիերէնի , ֆրանսերէնի եւ հայերէնի , Մարկոսեան էֆէնտի իր ժամանակին ամէնէն զարգացած մարդոցմէն մէկը կըլլաւ է . հայերէն գիրք մը միայն գրած է , զպրոցներու մէջ դասախօսուած Քրիստոնեակաւեր , որ ամէնէն շատ տպագրուած հայերէն գիրքն է աներկրայ . իսկ Սահակ Ապրո († 1900) , որ 1849ին մտած էր օսմանեան կառավարութեան ծառայութեան մէջ , մինչեւ իր մահը վարած է զանազան կարեւոր պաշտօններ . հմուտ թուրքերէնի եւ ֆրանսերէնի , հրատարակած է թուրքերէն լեզուով պատմական եւ անտեսագիտական գրուածներու Դեր մը ունեցած է նաեւ Պատրիարքարանի գործերուն մէջ : Քանի մը աննշան եւ վաղամեռիկ պարբերական-

---

(1) 1847ին հրատարակած է Նաշոշեռնի վարքը , Թարգմանութիւն , և աւելի ետքերը երկու հեղինակութիւն՝ Ննքն (1861) և Դիւան (1871) :

ներէ վերջը, 1855ին կը սկսի Առեւտրեան բողոքական թերթը, որ շարունակութիւնն էր Պոլիս փոխադրուած Շտեւարտանին եւ ցարդ կը տեւէ. նոյն տարին Կ. Պոլիս կը հրատարակուի նաեւ, խմբագրութեամբ Մկրտիչ վարդապետին, Արծուի ամսաթերթը, որ 1858ին կը շարունակուի տպուիլ Վարագայ վանքին տպարանը: 1855ին Տէրոյննց նորէն լրագրական ասպարէզը կ'իջնէ ի լոյս ընծայելով հայտատու թուրքերէն Զօհալ շարաթաթերթը: 1856 սեպտեմբեր 15ին է որ Յարութիւն Սըվաճեան († 1874) կը սկսի հրատարակել, երկու շաբաթ անգամ մը, Մեղուն, առաջին հայ զաւեշտաթերթը: 1857ին Տէրոյննց կը սկսի Երեւակը, ուր կան բաւական կարեւոր նիւթեր՝ բանասիրական եւ կրօնական: 1857էն 1858 Արիստակէ՝ Յովհաննէսեան եւ Գարրիէլ Երանեան, ժամանակին ամէնէն նշանաւոր հայ երաժիշտները, կը հրատարակեն Քնար Արեւելեան ամսաթերթը, որ կը ստանալէ արեւելեան եղանակներ եւրոպական խաղերով ձայնագրուած: Արմենակ Հայկունի († 1866) կը հրատարակէ 1857ին թատերական շաբաթաթերթ մը, որ 1858ին վերածուած է Մոռաւայ Մասեաց ամսօրեայ հանդէսին, ուր կը գտնենք քանի մը թատրերգութիւններ: Հայկունի Պէպէքի ամերիկեան վարժարանին աշակերտներէն էր. հմուտ անդլիերէնի, 1855ին թարգմանի սլաւոն կատարած էր անգլիական բանակին մէջ. իր ժամանակին ամէնէն գործունեայ միտքերէն մէկն էր⁽¹⁾: Սակայն բոլոր այս լրագիրներուն եւ հանդէսներուն մէջ գրական տեսակէտով աներկբայ առաջին տեղը բռնեց

(1) Կարգ մը վիճարանական գրուածներէ զատ ունի վէպ մը էլիզա (1861), եւ քանի մը մասնագիտական գրուածներ՝ Գաղտնիք Բնութեան, Գերեզմանի երիտասարդաց, Գարեան ծաղիկներ, եւ այլն: Աշխատակցած է նաեւ Գրիգոր Զիլինկիրեանի Իզմիրի մէջ հրատարակած Երազիկին (1861-63):

Ստեփան Ոսկանեանի Արեւելիք , որ 1855էն 1856 հրատարակուեցաւ Բարիդ . սուր գրիչ մըն էր Ոսկանեան , պայքարի մարդ մը , որ ետքը ի յայտ եկաւ Արեւմուտսֆին մէջ ալ , զոր դարձեալ Բարիդ հրատարակեց 1859ին : Ստեփան Ոսկանեան , որ Բարիդ կրթուած Իզմիրցի Հայ մըն է , հիմայ հայ գրականութեան «սրբողած» , աշխարհարարի առաջին վարպետներէն մէկը եղած է երբեմն : Բոլոր այս թերթերը գրականութեան սէրը կը փթթեցնէին ամէն սիրտերու մէջ : Թատրոնի սէրն ալ արդէն տողորած էր հայ երիտասարդութիւնը : Մարկոս Աղարէզեան եւ Մատթէոս Մամուրեան 1851ին հիմնած էին մասնաւոր վարժարան մը Իզմիրի մէջ , ուր սկսան հայերէն ներկայացումներ տալ . անկէ առաջ կ'երեւայ թէ կ. Պոլսոյ մէջ ալ տեղի ունեցած էին քանի մը մեկուսի փորձեր ⁽¹⁾ : Սակայն 1855էն ետքն է որ կը սկսի թատերասիրութեան անզուսպ եռանդը : Առաջին հայ ներկայացումը որուն վրայ կը խօսի Մասիս , Պէպէքի Ֆրանսական դպրոցին մէջ հայ աշակերտներուն կողմէ 1855 մայիսին տրուած ներկայացումն է , առաջնորդութեամբ Պ. Մկրտիչ Անոյշեանի , որ այդ դպրոցին հայերէնի դասախօսն էր : Քիչ ետքը Սկիւտար ալ , Օտեան Պօղոս աղայի տան վերնայարկը թատրոնի վերածուած էր եւ Օտեան եղբայրները , ինչպէս Տիգրան Փեշտիմալճեան (ետքը տօքթոր) , Էլիաս Չայեան , Գարեգին Փափազեան եւ ուրիշներ կը ներկայացնէին Մուլէռի կատակերգութիւնները հայերէնի թարգմանուած ⁽²⁾ : Նոյն

(1) 1846 մայիս 3ին Յովհաննէս Դասպարեան սկսած էր Բերայի մէջ ներկայացումներ տալ լարախաղերու , ուժի փորձերու և մեղկատակի (տես էջ մը Հայ քառոնի պատմութիւնն , Արեւելի , 1899) : — 1850ին Օրթագեղ Շահինեաններու տան մէջ կը տրուէին արդէն թատերական ներկայացումներ :

(2) 1893ի Մասիս , էջ 195 :

տարին (1855) փորձեր կ'ըլլան Օրթագեղ ալ, տուներու մէջ, 1856ին՝ Սրապիոն Հէքիմեան (1832-1892) նախկին աշակերտ Վենետիկի Ռափայէլեան վարժարանին, կը կազմակերպէ առաջին խումբը: 1857ին Օրթագեղի Հոռմէական Հայոց վարժարանին մէջ կը ներկայացուն Մկրտիչ Պէշիկթաշլեանի (1827-1868) թատերգութիւնները, Կեսարու մահը, Սառուղ, եւ այլն, որոնք մեծ ընդունելութիւն կը գտնեն ⁽¹⁾: Պէշիկթաշլեան ալ, Հէքիմեանի պէս, նախկին աշակերտ մըն էր Ռափայէլեան վարժարանին, ուր ուսանողները վարժուած էին թատերական ներկայացումներ տալու, եւ ուր թէ՛ Հէքիմեան եւ թէ՛ Պէշիկթաշլեան գրած էին իրենց առաջին խաղերը, սկսնակի փորձեր: Իբր գերասան այդ խումբերուն մէջ հռչակ կը հանեն Էքշեան, Պետրոս Մազաքեան, Մնակեան, Չափրաստճեան եւ ուրիշներ: 1858ին կը կառուցուի թատրոն մը Խասգիւղի մէջ, — առաջին հայ թատրոնը, — եւ ներկայացումներ կը տրուին հոն. Խասգիւղի թատերասէրներու խումբին գլուխն է պատանի մը՝ Առաքել Ալթուն Տիւրբի (1840-1886): Նոյն տարին Վենետիկէն Կ. Պոլիս եկած են Ռափայէլեան վարժարանի ընթացաւարաններէն թովմաս Թէրզեան, Մկրտիչ Աճէմեան, Սրապիոն Թղլեան որոնք ետանդով կը փարին թատերական գործին իբր հեղինակ, իբր թարգմանիչ եւ նոյն իսկ իբր գերասան: Գալով տպարաններու եւ գիրքերու, պէտք է ըսել թէ այդ միջոցին տասնի չափ հայ տպարան կայ Կ. Պոլսոյ մէջ ⁽²⁾, եւ հրատարակուած են քիչ շատ ուշագրաւ գիրքեր: 1850ին

(1) Տիգրան Երուսթեանի և Մկրտիչ ձանըմեանի յօդուածները 1856ի Մասիսներուն մէջ:

(2) Արապեանի, Միւհէնտիսեանի, Տէրոյնցի, Տիլիթեանի, Մինասեանի, Բիւրքեանի, Զրչիլի, Մասիսի, ևլն:

Տոքթոր Փոփովիչ ի լոյս ընծայած է բժշկական ընտիր գործ մը՝ Արուեստ Երկայնակեցութեան, ուր հեղինակօրէն եւ ընտիր աշխարհարարով գրած է առողջապահական կարեւոր խնդիրներու վրայ : 1851ին՝ Գրիգոր Օտեան , (1834—1886) կը հրատարակէ Առաջարկութիւն աշխարհաքարի վրայ տետրը . այն ատեն հազիւ տասնըօթը տարեկան պատանի մըն է Օտեան , սակայն զարգացած արդէն . ճոխ աշխարհարար մը կը գործածէ , եւ գրագէտի բոլոր յատկութիւնները կ'երեւան իր ոճին մէջ . այդ միջոցին է որ թարգմանած է Ռաֆայէլը , որուն ձեռագիրը քանի մը տարի առաջ այրեցաւ Գառըղիւղի հրդեհին , ինչպէս այրեցան Օտեանի ուրիշ ձեռագիրներն ալ : Իր Առաջարկութեան հետեւանքը եղած է Ուղղախօսութիւնը , որուն քարոզած լեզուական սկզբունքներուն հետեւեցաւ պահ մը Օտեան ալ՝ շուտ վերադառնալով Կ. Պոլսոյ սովորական աշխարհարարին , որ իր ճարտար գրչին տակ ճոխացաւ , գեղեցկացաւ : Նիկողոս Զօրայեան 1849ին հրատարակեց Վարժ Եփեսոսիէն զատ, Նիսրագիր ազգային դաստիարակութեան եւ Տնտեսական տնտեսութեան , որոնք Մկրտիչ Աղաթոնի շարաթմաթերթին մէջ իր հրատարակած յօդուածներն էին գրքի ձեւով տպուած , 1851ին Վարժութիւն ընթերցանութեան գնահատելի դասագիրք մը , եւ Ընթերցասիրութիւն , շատ օգտակար հատոր մը , ժողովրդական լեզուով . հրատարակած էր նաեւ քանի մը թարգմանութիւններ : 1853ին Յակոբ Տիվրիթճեան, որ Եւրոպա ուսում առած էր եւ որ յետոյ ներքին գործոց նախարարութեան մէջ երկար տարիներ գրաքննիչի պաշտօն վարեց, հրատարակեց Վարչութիւն ընդհանուր ազգաց . նոյն տարին Յովհաննէս Վահանեան († 1891) , որ ետքը պիտի կոչուէր Վահան էֆէնտի , եւ երկար ատեն պիտի վարէր Արգարութեան գործոց նախարարի խորհրդականութեան

պաշտօնը , ի լոյս ընծայեց գիտական դործ մը , Քիմիական գիտութեան սկզբունք : 1855ին Պ. Աստուածատուր Զունդ , իր ժամանակին ընտիր աշխարհարար գրողներէն մէկը , հրատարակեց տետրակ մը՝ Մուրատեան վարժարան , Ստեփան Փափազեան Ռուքէն Անդրեաս Փափազեանի կենսագրութիւնը , եւ Սաշատուր Միսաքեան ու Ճանիկ Արամեան Ընդունելութիւն Ընծայի գրքոյկը , որ զաւելտական առաջին հրատարակութիւնը կ'երեւայ Հայոց մէջ , Բարիդ տպուած , ի պատասխան Հ. Գրիգոր Գապարահեանի Ընծայ գրքին : 1856ին Սաշիկ Կիւմիւշեան , որ վաճառականութիւն ուսած էր Յրանսա եւ Իւթիւճեան Կարապետի հետ վկայագիր ստացած , տպագրել կու տայ Համառոտ տնտեսագիտութիւն մը : 1857ին հրատարակ կ'ելլէ գրական հատոր մը , Արապիոն Հէքիմեանի Տաղի եւ քարտերգութիւնք , որ նորութիւն մըն էր գրականութեան մէջ եւ որ աշխարհարար չըլլալուն մատչելի չեղաւ ընդհանուրին : Նոյն տարին կը հրատարակուին երկու մասնագիտական տետրակներ ալ , Ելեկտրական Հեռագիր , զոր գրած է Յովսէփ Վարդանեան (1816-1879) , ետքը նշանաւոր հրատարակագիր Վարդան բաշա , եւ Ստաղոյի հիւանդութիւնը կամ Որքեճաղիկը , որուն հեղինակն է Յովհաննէս Թիւթիւզեան , Կիւմիւշեանի եւ Իւթիւճեանի դասընկերը , անոնց հետ ընթացաւարտ եղած Բարիդի առեւտրական վարժարանին մէջ : 1858ին ալ Իզմիրի մէջ երիտասարդ գիտուն մը , Գալուստ Կոստանդեան (†1898) , կը սկսի հրատարակել Հասարակաց քանգարան անունին տակ տետրակներ , որոնք գիտական օգտակար ծանօթութիւններ կը պարունակեն : Ասոնցմէ զատ կան ուրիշ բազմաթիւ հրատարակութիւններ , կրօնական , բարոյական երկեր , վիճարանական գրուածքներ , դասագիրքեր : Հայ լրագրութենէն եւ գրականութենէն դուրս Յակօբոս Պատրիարքի օրով զանազան ճիւ-

զերու մէջ անուն շինող Հայերէն յիշենք Տոքթ. Յակոբ
պէյ Յովհաննէսեան (1825–1858), Սկիւտարի Ճեմարանին
առաջին սաներէն, որ 1849ին ուսուցիչ էր Կայս. բժշկական
վարժարանին մէջ եւ նոյն տարին բժշկապետ Նտի Գու-
լէի Ազգ. Հիւանդանոցին . Տոքթ. Յովսէփ Մեղզոնեան
Պէյրան (1825–1866) էտիրնէ ծնած նշանաւոր Հայ մը ,
1839ին Ճեմարանի աշակերտ , 1850ին Բարիզի Բժշկա-
կան Համալսարանէն վկայուած , որ նոյն տարին Պոլիս
գալով հաստատուած էր Բերա , եւ քիչ ետքը յաջոր-
դած Տոքթ. Յովհաննէսեանի իբր բժշկապետ Ազգ. Հի-
ւանդանոցին . Տոքթ. Պէյրան գրած է 1854ին Ֆրանսե-
րէն հատոր մը , La Turquie médicale, որ իր առջեւ բա-
ցած է դուռները Ֆրանսայի Բժշկական Ակադեմիային
որուն միակ հայ անդամը եղած է ցարդ . Տոքթ. Պէյրան
որ ունի բազմաթիւ բժշկական աշխատասիրութիւններ ,
Ֆրանսերէն , արժանացած է Պատուոյ Լեզէոնի պաշտո-
նատարութեան աստիճանին եւ միջոց մըն ալ դասախօս
եղած է Բարիզի Գործնական վարժարան (Ecole pra-
tique)ին մէջ . Քրթիկեան Բարունակ պէյ (1824–1868)
գրագէտ հայ բժիշկը , որ 1849ին ընթացաւարտ եղած է
Կալաթա Սարայի բժշկական վարժարանէն եւ նոյն
տարին Անատոլու ճամբորդած է, Ուղեւորութիւն ի Բա-
քեղն գրքին մէջ ամփոփելով իր տպաւորութիւն-
ները , զեղեցիկ ոճով , տպուած իր մահէն ետքը ,
1876ին . Բարունակ պէյ ատենապետ եղած է 1860ի
Ուսումնական Խորհուրդին եւ կարեւոր դեր կատարած
Պատրիարքարանի ժողովներուն մէջ ⁽¹⁾ . Տոքթոր Յով-

---

(1) Այս աշխատասիրութեան մէջ, բոլոր հայ բժիշկներուն վրայ տրուած տեղեկութեանց ամենամեծ մասը բաղած ենք Տոք. Վահրամ Թոր-
գոմեանի հրատարակած կենսագրութիւններէն, որոնք արդիւնք են խցա-
միտ և լուրջ ուսումնասիրութեան:

սէփ Շիշմանեան (1820-1888) որ ետքը այնքան հռչակ պիտի հանէր Մերենց ծածկանունով հայ գրական աշխարհին մէջ, 1853ին Պոլիս դարձած էր եւ իր արհեստը ի գործ կը դնէր։ Այդ ժամանակամիջոցին՝ Պալեան Կարապետ ամիրա արքունի ճարտարապետ է միշտ։ իր զաւակները զրկած է Նւրոպա եւ մարզած է զանոնք ճարտարապետութեան արուեստին նրբութեանց մէջ։ Նիկողոս, Յակոբ (†1875), Սարգիս (†1899), երեքն ալ նշանաւոր տաղանդներ են իրենց ճիւղին համար։ իրենց մէջ Նիկողոս Պալեան մանաւանդ օժտուած էր չքնաղ ձիրքերով եւ Օտեանի, Ռուսինեանի խորհրդակիցը եւ սրտակիցը եղած էր։ 1826ին ծնած, 1858ին մեռած էր 31 տարեկան։ Գեղարուեստի մէջ անուն շինած էր նաեւ հայ նկարիչ մը՝ Արրահամ Սաղայեան (†1876), որ Բարիզ գացած եւ կատարելագործած էր իր արուեստը։

Յակոբոս Սերոբեանէ ետքը, այսինքն 1858էն մինչեւ մեր օրերը, Կ. Պոլսոյ Հայերը ունեցած են ուրիշ տասը Պատրիարքներ ալ։ 1858էն 1900ի այդ 42 տարուան շրջանը կրնայ նիւթ հայթայթել յատուկ աշխատասիրութեան մը։

ԺԱՄԱՆԱԿԻՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄԸ ԵՒ ԶԱՓԸ

Տ Ա Ր Ի

Արեւին շուրջը Երկրիս ըրած շրջանին վրայ հիմնուած է սարիին հաշիւը, Արեւադարձային սարին 365 օր, 5 ժամ, 48 վայրկեան և 46 երկվայրկեան կը հաշուուի: Տարին յունուար 1ին կը սկսի հիմայ, թէ՛ Փրիգորեան և թէ՛ Յուլեան տոմարով. սակայն միշտ այնպէս եղած չէ: Միայն Եւրոպայի վրայ խօսելով, Աշխարհակալ Աւիլերմի ժամանակ, 1066ին առեւնեբը, տարին դեկտեմբեր 25ին կը սկսէր: Անգլիոյ Բողոքականները 1731էն ի վեր յունուար 1ին կը սկսին տարին: Ֆրանսայի մէջ, մինչեւ 1564, տարին Զատիկէն կը սկսէր: Կարողոս Թ.ի մէկ հրովարտակը հրամայեց սկսիլ զայն յունուար 1ին:

Ա Մ Ի Ս

Ամիսը ծագում առած է նախ Լուսնին ինք իր վրայ և Երկրիս շուրջը ըրած շրջանէն, որ կը տեւէ 27 օր, 7 ժամ, 43 վայրկեան և 11 երկվայրկեան: Սակայն լուսնային ամիս կը կոչուի, 29 օրուան, 12 ժամուան և 44 վայրկեանի միջոց մը, որ լուսնին փուլերուն վրայ հիմնուած է: Արեգափնային ամիսը, տարւոյն 12ի բաժանմամբ գոյացած է. յունուար, մարտ, մայիս, յուլիս, օգոստոս, հոկտեմբեր, դեկտեմբեր 31 օր են, իսկ ապրիլ, յունիս, սեպտեմբեր, նոյեմբեր 30 օր. փետրուար ամիսը 28 օր է սովորական տարիները և 29 օր նահանջ տարիները: Ամիսներուն այս անունները հին Հռոմայեցիներէն Պաշտած են:

Օ Ր

Օրուան տեւողութիւնն է Երկրիս իր առանցքին վրայ ըրած շրջանին տեւողութիւնը, այսինքն 24 ժամ: Եօթը օրուան միացումով շարք մը կազմելու գաղափարը ունեցան Եգիպտացիները. անոնց ծանօթ էին մոլորակներէն Փայլած ուն, Աբուսեակը, Հրատը, Լուսնի ժապը, Երեւակը միայն, որոնց վրայ աւելցնելով Արեւն ու Երկիրը ունեցան եօթը անուն: Այդ է պատճառը որ Հռոմայեցիք շարժում օրերուն անունները այդ մոլորակներուն անուններէն առին, և դեռ այսօր եւրոպական լեզուներուն մէջ անոնց հետքը կ'երեւայ:

Ժ Ա Մ

Լսին համաձայնութեամբ Աւրուսայի երկիրներէն ոմանք ընդունած են ներուպակաս ժամ մը, Կրինիչի միջօրէականին վրայ հիմնուած: Բոլոր Աւրուպա երեք մասի բաժնուած է այս տեսակետով. Առաջին մասին մէջ, Արեւմտեան Աւրուպա (Անգլիա, Սկովտիա, Հոլանտա, Պելճիգա), Կրինիչի միջօրէականին ժամը ընդունուած է: Երկրորդ մասին մէջ, Կեդրոնական Աւրուպա (Շուէտ, Գերմանիա, Աւստրիա, Զուիցերիա, Իտալիա, Սերպիա, Տանրմարքա), ժամացոյցները Կրինիչի ժամին վրայ մէկ ժամ առաջ կը քալեն: Երրորդ մասին մէջ, Արեւելեան Աւրուպա (Ռուսիա, Ռումանիա, Պուլկարիա, և Բուսէլի), ժամացոյցները Կրինիչի ժամին վրայ երկու ժամ առաջ կը քալեն:—Ֆրանսա, Սպանիա, Բորթուկալ, Յունաստան, Կորսիկիա և Իտալիոս իրենց ժամը կը ճշգրտեն հետեւողութեամբ իրենց գլխաւոր Գիտարանին միջօրէականին: Միացեալ Նահանգները և Գանատա Կրինիչի միջօրէականին հետեւողութեամբ իրենց ժամը կը ճշգրտեն: Ասկէ զառ կէս գիշերին կը սկսին համընդօրուան 24 ժամերը, գրութիւն մը որ վերջէն ընդունուեցաւ նաեւ Իտալիոյ մէջ, —Երկրիս զանազան կէտերուն վրայ ժամը կը տարբերի տեղւոյն երկայնութեան աստիճանին համաձայն: Այսպէս, երբ կէս օր է Կ. Պոլիս, կէս գիշեր է Ովկիանիոյի Հուսհայն կղզին, որ Կ. Պոլսոյ հակառակեային վրայ կը գտնուի: Հետեւեալ երկու ցուցակները ցոյց կու տան եւրոպական մայրաքաղաքներու և ուրիշ քանի մը կարեւոր կեդրոններու ժամը, ինչպէս նաեւ Թուրքիոյ գլխաւոր քաղաքներէն ոմանց ժամը երբ Կ. Պոլսոյ մէջ կ'էս օր է.

Ա. Յ Ո Ւ Յ Ա Կ

Առաւօտեան ժամ Վայր.		Առաւօտեան ժամ Վայր.	
Պէհրինկի ծոցը	12 49	Հոնոմ	10 55
Սան-Պրանչիսքօ	1 54	Պէրլին	10 58
Ուաշինկոզըն	4 54	Վիէննա	11 10
Նիւ-Սօքս	5 8	Սթոքհոլմ	11 15
Պոսթրն	5 20	Աթէնք	11 39
Լիզպոն	9 28		
Մատրիս	9 49	Երեկոյեան ժամ Վայր.	
Լանտօն	10 4	Բեթերսպուրկ	12 5
Բարսիլ	10 13	Թեհրան	1 30
Պրիւսէլ	10 21	Պամպէյ	2 55
Ամսդէրտամ	10 23	Կալկաթա	3 57
Պէրն	10 34	Բէքին	7 50
Գօրէն հակ	10 53	Պըրս կղզին (Սանտուել զղզիներուն մէջ)	11 16

Բ. Յ Ո Ւ Ց Ա, Կ

Աւուսական Թուրքիա

	Ժ.մ. Վ.յր. Երկվ.				Ժ.մ. Վ.յր. Երկվ.		
Շքօտրա	11	12	37	Տրամա	11	40	46
Բրէզէզա	11	26	16	Գազալա	11	41	45
Եանեա	11	27	57	Էտիրնէ	11	50	26
Բրէզրին	11	27	59	Կէլիպօլու	11	50	37
Բրիշթինա	11	29	9	Մալկարա	11	53	23
Աէլանիկ	11	35	53	Ռօօօթօ	11	54	13
Աէրէզ	11	38	25	Հապա	11	56	48

Ասիական Թուրքիա

	Ժ.մ. Վ.յր. Երկվ.				Ժ.մ. Վ.յր. Երկվ.		
Տարսանէլ	11	49	34	Տէնիզլի	12	0	53
Միսիլի	11	50	2	Պրուսա	12	0	53
Էարէմիա	11	52	9	Պիլէճիկ	12	5	1
Իզմիր	11	52	37	Քէօթաշեա	12	5	17
Այարն	11	54	29	Ա.Ֆիօն Գարաշիսար	12	6	53
Էսկի Շէշիր	12	7	9	Թօզաս	12	30	83
Բօնիա	12	14	45	Հալէպ	12	32	25
Էնկիւրիւ	12	15	21	Արվազ	12	32	31
Գաւթէմնուի	12	19	53	Ուրֆա	12	39	25
Էրէլի	12	20	25	Տրապիզոն	12	43	30
Սաֆա	12	23	0	Էրզինկեան	12	43	37
Ամասիա	12	23	37	Տիարպէքիր	12	43	39
Թարսուս	12	23	57	Էրզրում	12	49	13
Անթաքիա	12	24	45	Մուշ	12	50	5
Երուսաղէմ	12	24	50	Մուսուլ	12	56	51
Ատանա	12	25	13	Վան	12	56	57
Պէյրուս	12	25	21	Պայազիա	1	0	49
Իսկէնսէրուան	12	28	45	Պազասա	1	1	34
Շամ	12	29	31	Պասրա	1	15	30

ՎԱՅՐԿԵԱՆ ԵՒ ԵՐԿՎԱՅՐԿԵԱՆ

Ժամը 60 վայրկեանի բաժնուած է որովհետեւ 60ը ամէնէն բաժանական թիւերէն մէկն է, 2, 3 և 5 արտադրեալներէ կազմուած ըլլալով, Վայրկեանն ալ բաժնուած է 60 երկվայրկեանի, Երկվայրկեանը կը չափուի կախուած ժամացոյցի մը ճօճանակին իւրաքանչիւր ամբողջական ճօճումով :

ԱՐԵՎԱԿՆԱՅԻՆ ԴՐՈՒԹԻՒՆԸ

Մեր արեգակնային դրութիւնը կազմուած է բոլոր այն մարմիններէն որոնք Արեւին շուրջը կը դառնան (այսինքն Փայլածու, Արուսեակ, որոնք արբանեակ չունին, Երկիրը, Հրաս, Լուսնբազ, Երեւակ, Ուրանոս, Նեպտոն, իրենց արբանեակներով), 350է աւելի փոքր մոլորակներ, գիսաւորներ, ասուպներ, պոլիսներ, Երկնաբարեր :

Քաղզէաստանի հովիւ ժողովուրդները յիսուն դար առաջ արդէն գիտած էին մեծ մոլորակներուն շատը . 1781ին Հէրշէլ գտաւ Ուրանոսը, 1845ին Լըվէսիէ գտաւ Նեպտոնը, իսկ 1801 յունուար 1ին Բիսպօր գտաւ առաջին փոքր մոլորակը՝ Դեմեթր, որ հետագիտակով միայն կը աննուի . անկէ ի վեր հետզհետէ գտնուեցան ուրիշ փոքր մոլորակներ :

Ա Ր Ե Ի Ը

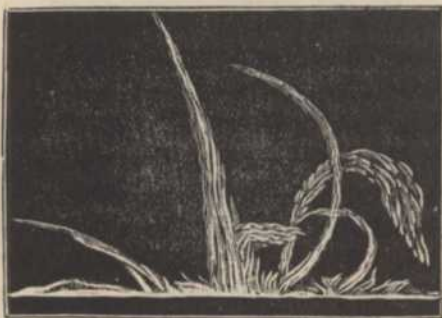
Արեւն է որ կը սահօգանէ կեանքը մեր աշխարհին մէջ : Արեւին լոյսը կը համապատասխանէ՝

1,575,000,000,000,000,000,000,000

մամերու լոյսին . Երկրին արեւէն ունեցած միջին հեռաւորութիւնն է 148,491,880 քիլոմէտր, այնպէս որ Երկաթուղւոյ արագընթաց կառախումբ մը Երկրէն մեկնելով 350 տարիէն միայն արեւին կրնայ հասնիլ, մինչ արեւին լոյսը գրեթէ 8 վայրկեանէն մեզի կը հասնի : Արեւը Երկրէն 1,283,744 անգամ աւելի մեծ է : Արեւին ջերմութեան աստիճանին վրայ գիտունները համաձայն չեն . 10,000 աստիճանէն մինչեւ 5,801,846 աստիճան ենթադրողներ կան :

ԱՐԵՒԻՆ ԿԱՋՄՈՒԹԻՒՆԸ . — Զօրաւոր հեռադիտակ մը մեր աչքին տեսանելի կ'ընէ Արեւին մակերեւոյթին , այսինքն լուսագունճին վրայ զանազան ձեւերով բազմաթիւ փայլուն ու անփայլ հատիկներ : Մէտոտնի գիտարանին մէջ՝ 1878ին Պ. Ժանսէնի առած լուսանկարները ցոյց կու տան թէ այդ հատիկները բնահանրապէս գնդաձեւ են . անոնք կը նմանին ամպերու որոնց վրայ առկախ կ'երեւան հաստատուն եւ հոսանուտ փոշիներ : Լուսագունտին վրայ կայ լուսաւոր կազի վարդագոյն խաւ մը , որ կ'երեւայ խաւարումներու պահուն , եւ որ ջրածինէ կազմուած կը տարածուի 1,800 մղոնի բարձրութեան մը վրայ : Աւելի վեր կը տեսնուի ջրածին կամ աւելի թեթեւ կազ մը , որ կը կազմէ Արեւին պսակը : Կազի վարդագոյն խաւին վրայ է որ կ'երեւան Արեւին հսկայական բոցերը (Պատկեր 1) . վարդի, ծիրանիի , եզ-

Պատկեր 1

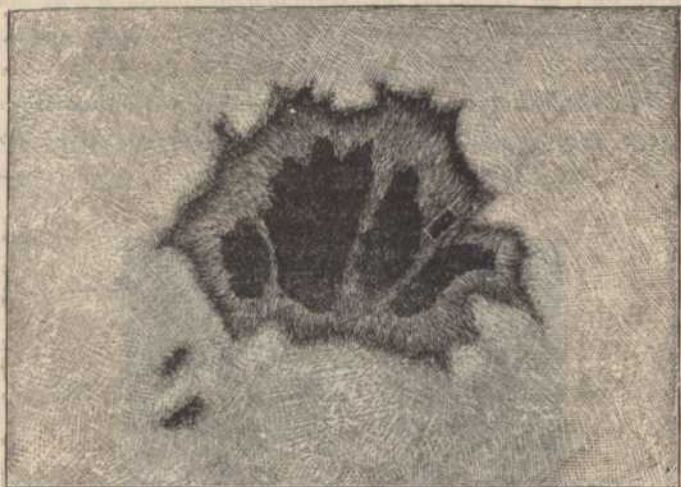
Արեւին հսկայական բոցերը

րեւանիի գոյնով լուսափառի լեռներ , հարիւր հազարաւոր քիլոմէր բարձրանալովն ինչ մեծաքանչ ձեւեր կ'առնեն այդ բոցերը . կրակէ կամարներ , որաներ , գունտեր , անհունութեան մէջ կախուած բոյլի անձրեւներ , հսկայական բոյսեր , որոնք վարդագոյն ալիքներէ գուրս կը ժայթքին :

ԱՐԵՒԻՆ ԲԻԾԵՐԸ. — Արեւին լուսազունտին վրայ կ'երեւան երբեմն ահագին ճեղքեր, հսկայական անդունդներ, որոնք արեւին բիծերը կը կոչուին: Այդ բիծերու ձեւն ու մեծութիւնը յանձունա փոփոխական են: Ոմանք կ'երեւան կէտերու պէս, իբր հետեւորդ աւելի մեծ⁸ բիծերու. ուրիշներ մինչեւ 300,000 քիլոմէդր լայնութիւն կ'ունենան: 1894 օգոստոսին երեւցած արեւային բիծը

Պատկեր 2

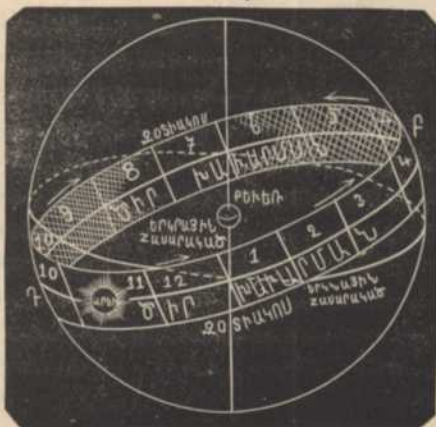
Արեւին բիծերը

Երկրի տրամագծէն 12 անգամ աւելի լայն էր: 11 տարին անգամ մը բիծերուն թիւը կը բազմանայ: Գիտուններէն ոմանք ուզած են առնչութիւն մը գտնել արեւին բիծերուն երեւման, անոնց թիւին, անոնց մեծութեան, եւ Երկրին վրայ երեւան եկած զանազան երեւոյթներուն միջեւ, ինչպէս երկրաշարժները եւ հիւսիսայգները: Նոյնպէս ոմանք կը կարծեն թէ այդ բիծերը ազդեցութիւն ունին մեր մթնոլորտին կրած փոփոխութեանց վրայ:

ԶՈՂԻԱԿՈՍ. — Զողիակոսը երկնային երեւակայական գօտի մըն է (Պատկեր 3): Անոր մէջանդէն կ'անցնի Միւր խաւարմանը, որուն վրայ Արեւը առերեւոյթ տարեկան շրջան մը կ'ընէ, որովհետեւ իրապէս Երկիրն է որ իր օրական թաւալմամբը արեւին շուրջը կը դաճնայ տարին անգամ մը:

Հետեւեալ պատկերին մէջ Երկիրը անշարժ կը ներկայանայ շրջանակին կեդրոնը. իր հասարակածին ընդլայնմամբ կազմուած է երկնային հասարակածը Զողիակոսը

Պատկեր 3

Արեւին ընթացքը Զողիակոսին մէջ

Այս պատկերին մեջ գտնուող թիւերը հետեւեալ նշանակութիւնը ունին. — 1 Խոյ. — 2 Յուլ. — 3 Երկաւոր. — 4 Խեցգետին. — 5 Առիւծ. — 6 Կոյս. — 7 Կշիռ. — 8 Կարիճ. — 9 Աղեղնաւոր. — 10 Այծեղջիւր. — 11 Զրհոս. — 12 Զուկ.

12 հաւասար մասերու բաժնուած է, որոնք հոն գտնուած համաստեղութեանց անուններով կոչուած են Խոյ, Յուլ, Երկաւոր, Խեցգետին, Առիւծ, Կոյս, Կշիռ, Կարիճ, Աղեղնաւոր, Այծեղջիւր, Զրհոս, Զուկ: Մարտ 20ին (Ը. Ե.) Արեւը կը գտնուի այն կէտին վրայ ուր Խոյ հա-

ժողովուրդները կը սկսի, եւ այն ատեն Գարնան Գիշերահաւասարն է, այսինքն ցորեկն ու գիշերը հաւասար են: Արեւը կ'անցնի Խոյ, Յուլ, Երկուոր համաստեղութիւններէն եւ յունիս 20ին կը հասնի Խեցզեանի Բ. կէտին, այսինքն Ամառուան արեւադարձին. այս պահուն ցորեկը ամէնէն երկարն է՝ 16 ժամ եւ 7 վայրկեան, իսկ գիշերը ամէնէն կարճ 7 ժամ եւ 53 վայրկեան: Այն ատեն Արեւը կը սկսի դառնալ դէպ ի վար Խեցզեանի Բ. կէտէն, կ'անցնի Առիւծէն եւ կը հասնի այն կէտին՝ ուր Կոյս համաստեղութիւնը կը վերջանայ, եւ ստիկա կը պատահի սեպտեմբեր 21ին որ Աւետի Գիշերահաւասարն է: Կը շարունակէ իջնել անցնելով Կշիռէն, Կարիճէն, Աղեղնաւորէն եւ զեկտեմբեր 21ին կը հասնի Այծեղջիւրի Գ. կէտին, այսինքն Չմեռուան արեւադարձին. այն ատեն ցորեկը 8 ժամ եւ 10 վայրկեան է, իսկ գիշերը 15 ժամ եւ 50 վայրկեան: Արեւը նորէն կը սկսի բարձրանալ, կ'անցնի Զրհուէն, Չուկէն եւ կը հասնի Խոյ համաստեղութեան սկսած կէտին ուրկէ կը սկսի հետեւեալ տարուան նոր շրջանը:

Մ Ո Ղ Ո Ր Ա Կ Ն Ե Ր Ը

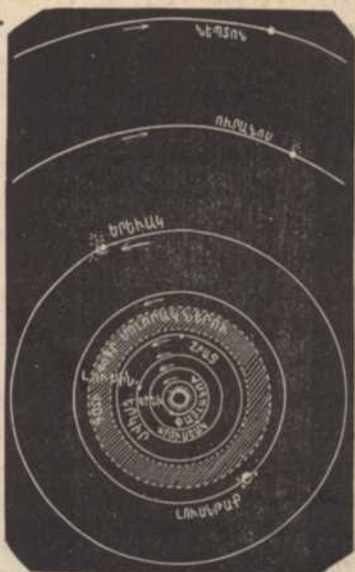
Մոլորակները իրենց յատուկ լոյս եւ տաքութիւն չունին: պարզ հայլիներ են որոնք կ'անդրադարձնեն այն լոյսը զոր Արեւէն կը ստանան: Մոլորակներէն երկուքը, Փայլածուն եւ Արուսեակը, աւելի մօտ են Արեւին քան Երկիրը, եւ ասոր համար կը կոչուին Ներքին մոլորակներ, մինչ միւսները աւելի հեռուն են եւ ասոր համար կը կոչուին Արտաքին մոլորակներ:

ՓԱՅԼԱԾՈՒ. — Պարզ աչքով դժուարութեամբ կը տեսնուի: Իր մակերևոյթին ջերմութեան աստիճանը Երկրիս

մակերեւոյթին ջերմութեան աստիճանէն $6\frac{1}{4}$ անգամ աւելի է: Ունի ամպոտ մթնոլորտ, բարձր լեռներ: Արեւը հոնկէ երեք անգամ աւելի մեծ կ'երեւայ քան Երկրիս վրայէն:

Պատկեր 4

Արեգակնային դրուրին

ԱՐՈՒՍԵԱԿ. — Այս մոլորակը շատ պայծառ լոյս մը ունի եւ երբեմն ցորեկ ատեն իսկ կը տեսնուի: Երկրիս ջերմութեան աստիճանին կրկինն է իր մակերեւոյթին ջերմութեան աստիճանը: Ունի ծովեր եւ լեռներ. իր բարձրագոյն լեռները՝ մինչեւ 44 քիլոմէր բարձրութիւն ունին: Մթնոլորտ մը ունի, որ նման կ'երեւայ Երկրիս մթնոլորտին: Արեւը Երկրէս տեսնուածէն $1\frac{1}{2}$ անգամ աւելի մեծ կ'երեւայ Արուսեակէն:

ԵՐԿԻՐ. — Տե՛ս վարը:

ՀՐԱՏ. — Այս մոլորակը կարմիր լոյս մը ունի եւ ատեն ատեն կը պլպլայ: Երկրին ստացած ջերմութեան կէսին չափ ջերմութիւն կը ստանայ Արեւէն: Կ'ենթադրուի որ իր բեւեռներուն վրայ երեւցած ճերմակ բիծերը ձիւնի կոյտեր են: Իր հողերը կանանչ են, իր ջուրերը կարմիր. ունի ծովեր, ցամաքներ, գետեր, կղզիներ, եւ երկու արբանեակ զորս գտաւ Հօլ 1877ին:

ՊԶՏԻԿ ՄՈՒՆՈՐԱԿՆԵՐ. — 350է աւելի են թուով: Ասոնցմէ մէկը միայն, Վէստա, զոր Օլպրրս գտած է 1807ին,

պարզ աչքով կրնայ տեսնուիլ երբեմն . Վէստայի կը վերադրուի 300էն 500 քիլոմէդր արամագիծ , մինչ միւս պզտիկ մոլորակներուն մէջ 100 քիլոմէդրէ աւելի արամագիծ ունեցող չկայ :

ԼՈՒՍՆԹԱԳ. — Այս մոլորակը Հրատէն նուազ փայլուն է : Մեզմէ 27 անգամ պակաս ջերմութիւն կ'ընդունի Արեւէն : Ամպոտ մթնոլորտ մը ունի : Յաւանական գարուն կը տիրէ հոն : Օրուան տեւողութիւնն է հոն 9 ժամ 55 վայրկեան : Արեւը Երկրէս տեսնուածէն հինգ անգամ աւելի պզտիկ կ'երեւայ հոնկէ . 5 մոլորակ ունի :

ԵՐԵՒԱԿ. — Այս մոլորակը կարմիր լոյս մը ունի . Երկրէս 90 անգամ պակաս ջերմութիւն կը ստանայ Արեւէն : Մանեակով մը շրջապատուած է : Օրը 10 ժամ 14 վայրկեան է հոն : Արեւը հոնկէ 10 անգամ աւելի պզտիկ կ'երեւայ քան Երկրէս . ութը արբանեակներ ունի , որոնցմէ մէկը , Տիտան , Հրատին չափ խոշոր է :

ՈՒՐԱՆՈՍ. — Այս մոլորակը կրնայ սոսանց գիտակի տեսնուիլ երբեմն : Մեզմէ 360 անգամ պակաս ջերմութիւն եւ լոյս կը ստանայ Արեւէն : Իր վրայ կ'երեւան ձերմակ բիծեր , որոնք ձիւնակոյտեր կը կարծուին : Օրը տասերկու ժամ կը տեւէ հոն , եւ եղանակը 22 երկրային տարի : Արեւը 19 անգամ աւելի պզտիկ կ'երեւայ հոնկէ քան Երկրէս : Ունի չորս արբանեակ :

ՆԵՊՏՈՆ. — Պ. Լըվէոիէ 1846 օգոստոս 31ին այս մոլորակը գտաւ հաշուով , եւ ծանոյց իր գիւտը գիտական աշխարհին : Կալ գերման աստղագէտը այդ մոլորակը գիտակով տեսաւ Լըվէոիէի նշանակած կէտին վրայ : Նեպտոնի մակերեւոյթին վրայ լոյսն ու ջերմութիւնը 900 անգամ աւելի պակաս են քան Երկրիս վրայ : Օրը կը տեւէ 11 ժամ եւ եղանակը 41 երկրային տարի : Ունի մերինէն բոլորովին տարբեր կազային մթնոլորտ մը : Մէկ արբանեակ միայն կ'ընկերանայ իրեն :

ԲԱՂԴԱՏԱԿԱՆ ՅՈՒՑՍԿ ՄՈՂՈՐԱԿՆԵՐՈՒ

Մոլորակին անունը	Արեւին շուրջը բրած օրջանին տեղադրութիւնը	Հեռաւորութիւն արեւէն (միլիոն քիլոմ.ի հաշուով)			Մաւալ՝ բաղդասմամբ երկրիս ծաւալին		
		Նուազագոյն	Միջին	Մեծագոյն			
Փայլածու	87 օր, 23 ժամ, 15 վ. 22 ե.	45	57	69	16 անգամ աւելի պզտիկ		
Արուսեակ	22½ օր, 16 ժամ, 49 վ. 26 ե.	106	107	108	Գրեթէ հաւասար		
Նրկիլը	365 օր, 6 ժամ, 9 վ. 9 ե.	146	148	150	» »		
Հրատ	1 տարի, 321 օր, 23 ժ. 30 վ.	205	226	247	Նրկիլիս ծաւալին 1/7 ը		
Էուսնժալ	11 տարի, 31¼ օր, 20 ժամ.	735	772	809	1279 անգամ աւելի մեծ		
Նրեւակ	29 տարի, 166 օր, 23 ժամ.	1,337	1,416	1,495	718	»	»
Ուրանոս	8¼ տարի, 7 օր.	2,716	2,818	2,980	69	»	»
Նեպտուն	16¼ տարի, 280 օր.	4,423	4,463	4,503	55	»	»

ԵՐԿԻՐԸ

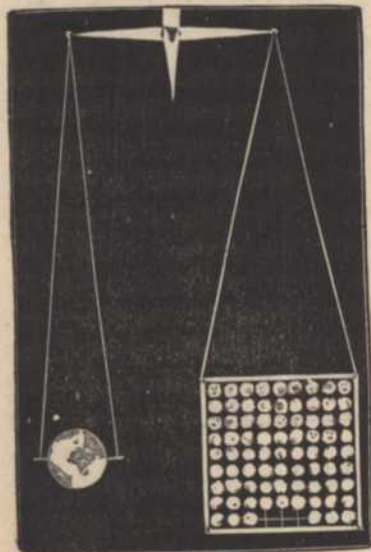
Իր ծագումին մէջ, երկիրը, որ գնտաձև ժողովին մէջ է, հրապառ գունա մէջ էր, Հեռադիտէ որպէսլով այդ գունաը հողային կեղև. կապած է, որ բոս տեանց

հազիւ 20 քիլոմէդր թանձրութիւն ունի : Պ. Ֆայ մինչև 80⁷ քիլոմէդր կ'ենթադրէ այդ թանձրութիւնը : Երկրին մակերևոյթը խտացած է , սակայն ներքին խտերը կը սղանն իրենց նախկին վիճակը : Այսպէս , ներքին հուրին ազդեցութեան տակ է որ կազմուած են լեռները եւ Երկրի կեղևին ձեղքերը : Ջերմութեան աստիճանը հետզհետէ իջնելով , շոգին խտացած եւ անձրեւի ձեւին տակ թափելով կազմած է ծովերը , լիճերը , գետերը , վտակները : Ջուրին ազդեցութեան տակ կազմուեցան ցամաքները , եւ բոյսերն ու անասունները երեւան եկան :

ԵՐԿՐԻՆ ԵԱՐԺՈՒՄՆԵՐԸ. — Երկիրը տասը տեսակ տարրեր շարժումներ ունի : Կը բաւականանանք անոնց երկուքը միայն յիշելով .

Պատկեր 5

Երկրին կշիռը հաւասար է 78 Լուսնի կշիռին

1. Ինքզինքին վրայ հողի մը պէս կը դառնայ 23 ժամ , 56 վայրկեան , 4 երկվայրկեանը անգամ մը . այս շարժումէն է որ յառաջ կու գայ օրը , այսինքն ցորեկն ու գիշերը :
2. Արեւին շուրջը կը դառնայ 365 օր , 6 ժամ , 9 վայրկեան , 1 երկվայրկեանը անգամ մը , օրը 643,000 ճամբայ քիլոմէդր կտրելով : Այս շարժումը յառաջ կը բերէ տարին իր 4 եղանակներով : Երկիրը ձմեռուան մէջ 6,100,000 քիլոմէդրի չափ կը մօտենայ արեւին . յունուար 1ին

հեռաւորութիւնն է 145,700,000 քիլոմէտր , իսկ յուլիս 1ին 151,800,000 քիլոմէտր :

ԵՐԿՐԻՆ ԶԱՓՆ ՈՒ ԿՇԻՈՒՇ . — Երկրին մակերեւոյթին չափն է 510 միլիոն քառակուսի քիլոմէտր , որոնց 126,740,000ը միայն ցամաք է եւ մնացածը ջուր : Երկրիս ծաւալը 1,000 միլիաո խորանարդ քիլոմէտր է : Գալով իր կշիռին հաշուուած է թէ Երկրիս ծանրութիւնն է 5,875 վեցիլեոն քիլօկրամ , զոր աշխարհի 1½ միլեաո բնակիչները հազիւ 52,000 տարուան մէջ պիտի կրնային համբել : Երկիրը կը կշռէ 78 լուսնի (Պասկեր 5) , կամ 52,5 Եւրոպայի , կամ 11,5 Ասիոյ , կամ 13,7 Ամերիկայի եւ կամ 17,5 Ափրիկէի չափ :

ԵՐԿՐԻՆ ՄՅՆՈՂՈՐՏԵՆ . — Երկիրը մթնոլորտով շրջապատուած է : Մթնոլորտը , այսինքն օդը , կազմուած է բորակածինէ եւ թթուածինէ . երկու անդլիացի փմիագէտներ գտան վերջերս ուրիշ կազ մը , զոր արկոն կոչեցին եւ որ 1 առ 100 համեմատութեամբ կը գրանուի օդին մէջ : Հաւանօրէն մթնոլորտին ամէն կողմնալ օդին բաղադրութիւնը նոյն է , որովհետեւ կէյ Լիւսաք օդապարիկով 6000 մէտր բարձրութենէ օդ բերած եւ անոր բաղադրութիւնը նոյն գտած է : Հաւասար չափով , օդը 773 անգամ ջուրէն աւելի թեթեւ է :

ՄԱՆՐԱԶԱՓ . — 1644ին , Թօրիչէլլի^է գտաւ թէ ջուրին բարձրացումը ջրհանի մը խողովակին մէջ՝ հետեւանքն է օդին ճնշման , եւ թէ 10 մէտր 50 սանդիմէտր ջուրի սիւն մը կը հակակշռէ նոյն տրամագծով մինչեւ մթնոլորտի վերին սահմանը բարձրացող օդէ սիւնի մը : Թօրիչէլլի հաստատեց իր գիւտը կարեւոր փորձով մը . առաւ մէկ մէտր երկայնութիւն ունեցող խողովակ մը մէկ կողմէ գոցուած , անոր մէջ սնդիկ լեցուց եւ անոր բաց ծայրը խօթեց սնդիկով լեցուն սամանի մը մէջ . սնդիկի

սիւնը իջաւ եւ կեցաւ 76 սանդիմէզր բարձրութեան մը վրայ : Այդ գործիքն է որ ծանրաչափ կոչուեցաւ : Սընդիկի սիւնին բարձրութիւնը կը փոխուի ամանին վրայ օդին ունեցած ճնշման փոփոխութեանց հետ . այսպէս , ծանրաչափը օդին ճնշման աստիճանը ցոյց կու տայ :

Մարդ մը միջին հաշուով 17,500 քիլօկրամ օդի ճնշում կը կրէ : բայց որովհետեւ այդ ճնշումը իր վրայ ի գործ կը դրուի ամէն կողմէ , միանգամայն մարմնոյն բոլոր մասերուն վրայ , մարդ չի զգար զայն :

Փոթորիկի ատեն , ծանրաչափը կրնայ Յէն 6 սանդիմէզր բարձրանալ կամ իջնել : Արդ , 6 սանդիմէզրի նուազումի մը հետեւանքն է պակսեցնել մարդուն վրայէն 1,300 քիլոկրամ օդի ճնշում : Արտաքին եւ ներքին ճնշումներու հաւասարակշռութեան այս ընդհատումն է որ տեղի կու տայ յաճախ հիւանդութեանց , պարզ անգարէ մը սկսեալ մինչեւ ամէնէն ծանր ախտերը :

ՋԵՐՄԱԶԱՓ . — Ջերմաչափը գործիք մըն է որ կը չափէ օդին բարեխառնութիւնը : Ապակիէ խողովակ մըն է որ մասամբ լեցուած է ալքոլով կամ սնդիկով , եւ որուն վարի մասին վրայ կայ կլոր կամ զլանածեւ ուռուցիկ մաս մը : Երբ օդը տաքնայ , սնդիկը կ'ընդլայնի եւ կը բարձրանայ խողովակին մէջ . ընդհակառակը ցուրտէն կը քաշուի եւ վար կ'իջնէ : Այն թիւերը , որոնք նշանակուած են խողովակին քովէն , ցոյց կու տան տաքութեան աստիճանը : Այն կէտը ուր սառը կը հալի նկատուած է 1 աստիճան եւ այն կէտը ուր ջուրը կ'եռայ նկատուած է 100 աստիճան Սանդիկրաս ջերմաչափին մէջ , որ հարիւր աստիճանի բաժնուած է : Ռեոմիւր ջերմաչափին մէջ ջուրի եռացման աստիճանը 80 է , եւ ջերմաչափը 80 մասի բաժնուած է : Կայ նաեւ Ֆահրէնհայթի ջերմա-

չափը որ տարրերը բաժանուժ մը կ'ընդունի : Ամէնէն գործածականն է Սանդիկիբաս ջերմաչափը :

ՕԴԻ ԳՈՒՇԱԿՈՒԹԻՒՆ. — Կարելի է օդը գուշակել երկու կերպով .

1. Կարճ պայմանաժամով . — Երբ քննուի մթնոլորտային երեւոյթներու ընդհանուր ընթացքը , կարելի է նախատեսել այն արդիւնքները զորս անոնք կրնան ունենալ հետեւեալ օրուան մէջ : Եւրոպական դիտարաններու այս կերպով ըրած գուշակութիւնները 100ին 95 անգամ ճիշդ են :

2. Երկար պայմանաժամով . — Այս գուշակութիւնները աւելի ենթադրական են , եւ ընդհանրապէս Լուսնին՝ մեր մթնոլորտին վրայ ունեցած ազդեցութեամբ կը բացատրուին : Ոմանք կը կարծեն թէ լուսնաշրջանի մը օդը կրնայ գուշակուիլ լուսնային ամսուան այս ինչ օրուան օդէն : Ուրիշներ կը կարծեն թէ 18 տարուան եւ 240 օրուան շրջանը , որ արեւը , լուսինը եւ երկիրը նոյն դիրքերուն մէջ կը դնէ իրարու հանդէպ , կրնայ իբր հիմնադրուի նոր շրջանի մը օդին գուշակութեան : Ոմանք կը կարծեն թէ այդ շրջանը ճշգրտապէս 375 տարուան վրայ կը հաշուուի : Կան գեռ ուրիշ տեսութիւններ , որոնք օդին փոփոխութիւնները կը վերագրեն լուսնին զանազան փուլերուն ազդեցութեան , ասուպներուն ուղղութեան , արեւին բիծերուն , եւայլն :

ԵՐԿՐԻՍ ԿԵՂԵՒԸ. — Երկրիս կեղեւը կազմող հողերը երկու դասի կը բաժնուին .

1. Այն հողերը որոնք ջուրերուն ազդեցութեան տակ խոնուած են զուգահեռական խաւերով , ինչպէս աւազ , գայլախազ , կաւ , եւայլն : Ասոնք կը կոչուին նեպտունեան հողեր :

2. Այն տարրերը որոնք Երկրագունտին ներսէն ժայթքող հողերէ կազմուած են , այսինքն պարզ ժայ-

ներ; ինչպէս քուարց, եւայլն եւ բաղադրեալ ժայտեր, ինչպէս կրանիտ, պազալդ, պորփիր, եւայլն: Ասոնք կը կոչուին պղուսոնեան հողեր: Պղուսոնեան հողերուն մէջ, որոնք նախնական հողերն են, ո եւ է կենդանի արարածի հետք չկայ: Իսկ նեպտոնեան ամէնէն խորին խաւերուն մէջ (12,000 մէդր խորութիւն) կը սկսին տեսնուիլ հեաքերը բուսական կեանքին եւ անասնական կեանքին՝ նախատարրական վիճակի մէջ:

ՋՈՒՐԸ. — Երկրագունտին $\frac{3}{4}$ ը ջուրով ծածկուած է: Հիները յատուկ տարր մը կը նկատէին ջուրը, սակայն Լավուազիէ 1783ին հաստատեց թէ ջուրին $\frac{1}{3}$ ը թլթուածին կազ է եւ $\frac{2}{3}$ ը ջրածին կազ:

Ջուրը երբեք մաքուր չէ բնականէն. նոյն իսկ երբ զտոցէ անցած է, կը պարունակէ կազեր, մետաղային նիւթեր, եւ երբեմն ալ շատ վնասակար միքրոսֆեր, որոնք ժանտատենդի, հնտախաի եւ ուրիշ շատ մը հիււանդութեանց նախապատճառ կ'ըլլան: Ամէնէն մաքուր ջուրը զտոցէ անցած անձրեւի ջուրն է. անկէ ետքը կու գան ազրիւրներու, գետերու, լիճերու ջուրերը: Ջրանցքներու ջուրերը եւ լճացած ջուրերը միշտ վնասակար են:

Ջուրը զտոցէ անցուելով քիչ շատ կը մաքրուի: Կարելի է գտել ջուրը խիճի եւ ածուխի բազմաթիւ խաւերէ եւ կամ ծակոտկէն քարերէ անցընելով զայն: Նոյնպէս երբ ջուրը 100 աստիճանի տաքութեան կը հասնի եւ կ'եռայ, տասը վայրկեան այդ եռացման վիճակին մէջ պահելով կարելի է ամլացնել զայն, եւ այսպէս ջնջել անոր պարունակած ախտաբեր սերմերը: Հասկնալու համար թէ ջուր մը կրնա՞յ խմուիլ թէ ոչ, պէտք է անով լեցնել շիշ մը, շաքարի կտոր մը հալեցնել անոր մէջ, փակել շիշը եւ դնել զայն տաք տեղ մը երկու կամ երեք օր: Եթէ ջուրը արդ-

մտտի, կամ նոյն իսկ պզտորի միայն, վնասակաք
ջուր է :

ԿՐԱԿԸ. — Կրակը որ ջուրին պէս երբեմն կը նկատուէր յատուկ տարր մը, ինքնին դոյութիւն չունի : Երբ մարմին մը այն աստիճան տաքնայ, որ օդին թթուածինին հետ տարրակցի, արտադրած լոյսն ու ջերմութիւնը կը կոչուին կրակ : Ամէն մարմին նոյն աստիճան տաքութեամբ կրակ չ'առնէր. լուցկին այն ատեն կը վառի երբ անոր ծայրի փոսփորը օդին թթուածինին տարրակցելու աստիճան տաքնայ չփութով : Նոյնպէս ոսպնածեւ ապակիի մը միջոցաւ թուղթի մը կտորին ուղղուած արեւի ճաճանչները ա'յն ատեն կրակ կու տան՝ երբ տաքութեան մասնաւոր աստիճանի մը հասած է այդ թուղթը :

ԵՐԿՐԱՇԱՐԺՆԵՐԸ. — Երկրաշարժները կը վերագրուին կեդրոնական հուրին : Ընդհանրապէս կը կարծուի թէ անոնք հետեւանքն են այն քիմիական փոփոխութեանց զորս կը կրեն Երկրին կեդրոնը զանուած հրավառ նիւթերը, որոնք հաստատուն վիճակէ հոսանուտի կը վերածուին եւ աւելի տեղ կը բռնեն կազային վիճակի մէջ : Դիւրին է ըմբռնել թէ այդ փոփոխութիւնները ուժգին ցնցումներու տեղի կու տան, մինչեւ որ հոսանուտը ելք մը գտնէ, ուրկէ ետքը հաւասարակշռութիւնը կը վերահաստատուի : Ասկէ զատ երկրաշարժներու տեղի կու տան նաեւ Երկրին ներքին մասին մէջ զանուած ժայռային զանգուածներու փլուզումները, ջուրի շոգիներուն կուտակումն՝ Երկրին ներսերը յառաջ եկած պայթիւնները եւ մանաւանդ երկրային կեղեւին խախտման երեւոյթները : Այս զանազան պատճառները տեղի կու տան շատ անգամ բուն բարձրացումներու եւ ճեղքումներու, որոնք արտաքին մակերեւոյթին վրայ զգալի կ'ըլլան երկրաշարժներով : Այսպէս կան հրաբխա-

յին եւ ոչ-հրաբխային երկրաւարժներ : Յիշենք էանայի (60,000 մետրաւ 1693ին) եւ Վեսուլի հրաբխային երկրաշարժները . իսկ Ալպեան լեռները, որոնք ս եւ է հրաբուխ չունին , յաճախ ենթակայ են երկրաշարժներու :

Երկրաշարժի ցնցումը կրնայ ուղղահայեաց ըլլալ , հորիզոնական կամ ծածանուս . այդ շարժումները ուսումնասիրելու համար հնարուած է գործիք մը որ կը կոչուի սիսոփրաճ . այդ գործիքն է ճօճանակ մը , որուն վարի ծայրը շատ նուրբ է , եւ որ կախուած է բարակ աւազէ հարթ մակերեւոյթի մը վրայ , երբ երկիրը շարժի ճօճանակին սուր ծայրը աւազին վրայ կը գծէ թեթեւ ակօս մը , որ ցոյց կու տայ ցնցման ուղղութիւնը :

Երկրիս այն մասը , որ ամէնէն աւելի ենթակայ է երկրաշարժներու , Ամերիկայի հարաւային կողմը կ'երեւայ . 1586էն 1868 Լիմա (Բերուի մէջ) ցասնրմեկ անգամ կործանեցաւ :

ԼՈՒՍԻՆԸ. — Երկրին արբանեակը , Լուսինը , Երկրիս շուրջը , ինչպէս նաեւ ինք իր վրայ , շրջան կ'ընէ 27 օր , 7 ժամ , 43 վայրկեան եւ 11 երկվայրկեանը անգամ մը : Լուսինը , ինչպէս մոլորակները , հայլի պէս կ'անդրադարձնէ արեւին լոյսը : Լուսինն Երկրէն հեռաւորութիւնն է 384,445 քիլոմէտր : 29 1/2 օրը անգամ մը Լուսինը նոյն փուլերով կ'երեւայ մեզ , եւ այդ ժամանակամիջոցն է որ կը կազմէ լուսնային ամիսը : Լուսինն ծաւալն է Երկրին $\frac{2}{100}$ ը , այսինքն 22,105,740,000 խորանարդ քիլոմէտր . Լուսինը ոչ ջուր ունի եւ ոչ մթնոլորտ , ուստի հաւանական է որ չոր անապատ մը ըլլայ որ կը դառնայ մեր շուրջը : Երկու նշանաւոր աստղագէտներ , Բարիլլի Դիտարանին անօրէն Պ . Մօսիս Լէվի , եւ Պ . Բիւրիզօ , մեր մոլորակին մթնոլորտային պայմանները քննելով սա եզրակացութեան յանդեցան

Թէ Լուսնին վրայ երբեք գործարանաւոր մարմին չի կրնար գտնուիլ, մինչդեռ շատ գիտուններ կ'ընդունին թէ մոլորակները կրնան բնակիչներ ունեցած ըլլալ : Լուսնին վրայ կ'երեւան ճեղքուածներ, որոնք ծովու անուներ ատած են, նեկտարի ծով, շոգիներու ծով, եւայլն : Կ'երեւան նաեւ շատ բարձր լեռներ, որոնցմէ նշանաւորներուն մասնաւոր անուններ դրուած են : Կարելի եղած է Լուսնի լեռները չափել եւ անոնց իւրաքանչիւրին բարձրութիւնը յայտնի է այսօր գիտական աշխարհին : Լուսնի վրայէն երկիրը կ'երեւայ $\frac{1}{4}$ անգամ աւելի մեծ քան ինչ որ մեզի կ'երեւայ Լուսինը :

ԽԱՒԱՐՈՒՄՆԵՐ. — Արեւի խաւարում տեղի կ'ունենայ երբ Լուսինը Երկրին եւ Արեւին մէջտեղը մտնելով արգիլէ Արեւի լոյսին Երկրէն տեսնուիլը : Լուսնի խաւարում տեղի կ'ունենայ երբ Երկիրը Լուսնին եւ Արեւին մէջտեղ մտնէ . Լուսինը բնականէն լոյս չունենալով եւ Արեւին լոյսէն զրկուելով, կը խաւարի : Այս խաւարումները կարելի է առաջուրնէ հաշուել : 18 տարի 28 օրը անգամ մը Արեւը եւ Լուսինը իրարու հանդէպ գրեթէ նոյն գիրքին մէջ կը գտնուին . այս ժամանակամիջոցը կը կոչուի Մեթոնի շրջան :

Գ Ի Ս Ա Ի Ո Ր Ն Ե Ր

Կան գիտաւորներ որոնք կ'երեւան որոշ պայմանաժամէ մը ետքը եւ կը կոչուին օրջամաւոր, եւ կան որ չեն վերադառնար երբեք :

1897ին պատրաստուած հետեւեալ պատկերը ցոյց կու տայ շրջանաւոր գիտաւորներէն 10ին վերջին շրջանին տեւողութիւնը, Երկրէս ունեցած առաւելագոյն հեռաւորութիւնը եւ վերջին երեւման թուականը .

Գիսաւորին անունը	Շրջանին սեւոզութիւնը	Առաւելագոյն հե- ռաւորութիւն Միլիոն ֆլովէդր	Վերջին երեւում
Էնթէ	3 տարի 4 ամիս	611	1895 փետրուար
Բըմբըլ	5 » 2 »	695	1894 ապրիլ
Պիորսըն	5 » 6 »	836	1890 փետրուար
Ուինէր	5 » 9 »	832	1892 յունիս
Պիէլա	6 » 6 »	921	1852 սեպտեմբեր
Տ'Արէսդ	6 » 8 »	860	1890 սեպտեմբեր
Ֆէյ	7 » 7 »	890	1881 յունուար
ԲըՅՅըլ	13 » 10 »	1562	1885 սեպտեմբեր
Բօնս Պրուքս	71 » 6 »	5017	1884 յունուար
Հալլէյ	76 » 5 »	5276	1839 նոյեմբեր

Կան երկարատեւ շրջան ունեցող գիսաւորներ ալ որոնք երկրորդ անգամ գիտուած չեն դեռ : Այսպէս , 1845ի գիսաւորը 249 տարիէն պիտի վերերևուի , 1860ինը 1000 տարիէն . 1780ի գիսաւորը 75,358 տարիէն , իսկ 1864ինը 2,800,000 տարիէն : Պիէլա գիսաւորը , որ 1772ին գիտուած է նախ , 11րդ անգամ վերադառնալուն (1816) , երկուքի բաժնուած էր , սակայն լոյսի ազեղ մը կը միացնէր դեռ զանոնք : 1852ին , Պիէլա երկու գիսաւորի բաժնուած էր բոլորովին , որոնք նոյն շաւղին կը հետեւէին , իրարմէ 2,000,000 քիլոմէդր հեռաւորութեամբ : 1859ին եւ 1865ին չվերադարձան անոնք . 1872ին Մատրասի մէջ նշմարուեցան , եւ անկէ ի վեր այլ եւս չերեւցան երբեք :

Պ. Գօճճիա 1874ին գտաւ նոր գիսաւոր մը որուն շրջանին տեւողութիւնը կ'ենթադրուի 310 տարի : 1882ին հիւսիսային կիսագունտին մէջ երեւցաւ Ֆինլէյի գիսաւորը . ուրիշ մը 1882ի սեպտեմբերին երեւցած է , այնքան փայլուն որ ցորեկն իսկ կը նշմարուէր , ինչպէս

Քրիստոսէ 43 տարի առաջ տեսնուած գիսաւորը , զոր Հոռոմայեցիք Կեսարի հոգին կարծեցին :

Հիները շատ նախապաշարումներ ունէին գիսաւորներու մասին : Նեւտոն (1642—1727) ցոյց տուաւ գիսաւորներու շարժման օրէնքը : Թինտալ կ'աւանդէ թէ գիսաւորները շողիներ են զորս կը լուծէ Արեւին լոյսը . անոնց կորիզը , վարսը եւ պոչը յառաջ եկած են այդ տարբազարութենէն : 1798ի եւ 1805ի գիսաւորներուն կորիզները 50 քիլոմէդր արամագիծ ունէին , իսկ 1811ի գիսաւորինը 2,000,000 քիլոմէդր արամագիծ : 1845ի եւ 1847ի գիսաւորներուն պոչին երկայնութիւնն էր 12,000 քիլոմէդր : Գիսաւորներուն պոչը միշտ արեւին հակառակ կողմը կ'երկարի : 1472ին գիսաւորը երկինքին $\frac{1}{5}$ ը կը կարէրմէկ օրուան մէջ , եւ 1739ինը երկինքին $\frac{4}{5}$ ը . 1843ի գիսաւորը մէկ երկվայրկեանի մէջ 550 քիլոմէդր ճամբայ կ'ընէր . ընդհակառակը 1680ինը մէկ երկվայրկեանի մէջ հինգ մէդր միայն կը յառաջանար :

Ա Ս Ո Ւ Պ Ն Ե Ր

Ասուպները կ'երեւան ընդհանրապէս օգոստոս 9ին եւ 14ին , նոյեմբեր 13էն 14 , յունուար 2ին , ապրիլ 15ին , յուլիս 27ին , նոյեմբեր 28ին եւ գեկտեմբեր 10ին (Բ. Ե.) : Ասուպները միջին հաշուով երկրէն 80 քիլոմէդր վեր կ'երեւան , թէեւ հեղինակներ կան որոնք 226էն մինչեւ 942 քիլոմէդր կ'ենթադրեն այդ հեռաւորութիւնը : Իրենց շարժումի արագութիւնն է 16էն 48 քիլոմէդր : Լարլաս , Պէրչէլիուս եւ ուրիշներ կարծեցին թէ ասուպները յառաջ կու գան Լուսինն հրաբուխներէն , սակայն այս տեսութիւնը հիմայ ի բաց թողուած է :

Պ Ո Լ Ի Տ Ն Ե Ր Ը

Կ'ենթադրուի թէ պոլիտաները տարբազարութեան մէջ գտնուող երկնային մարմիններէն անջատուած մասնիկներ են, որոնք կը շարունակեն իրենց նախկին շրջանը : Մերթ ընդ մերթ այդ մասնիկները կ'իյնան Երկրիս վրայ, ինչպէս կրնան իյնալ ուրիշ մոլորակի մը վրայ : Պոլիտաները մեր մթնոլորտին կը հասնին հսկայական արագութեամբ, 30էն 35 քիլոմէրը մէկ երկվայրկեանի մէջ : Հասկնալու համար այս արագութեան մեծութիւնը, բաւական է գիտնալ թէ ամէնէն արագընթաց կառախումբ մը 20 մէրը, ձայնը 340 մէրը, իսկ Լըպէլ հրացանին գնտակը 650 մէրը միայն ճամբայ կ'առնէ մէկ երկվայրկեանի մէջ : Պոլիտը մթնոլորտին շփուելով կրակ կ'առնէ, կտոր կտոր կ'ըլլայ, եւ իր կտորուանքը, որոնք կը կոչուին երկնաքար, կը ցրցքնուին ամէն կողմ : Երբ պոլիտը մթնոլորտին հասնի, ահագին ճայթիւն մըն ալ կը լսուի :

Ձինական տարեգրութիւնները կը խօսին պոլիտի մը վրայ որ Քրիստոսի 616 թուականին 10 մարդու մահուան պատճառ եղած է : Արակօ կը պատմէ թէ 1674ին կրակի գունտ մը ինկաւ նաւու մը վրայ եւ երկու նաւաստիի մահուան պատճառ եղաւ : Հումպոլդ կը յիշէ 1650ի պոլիտը, որ Միլանի մէջ լատին քահանայի մը մահուան պատճառ եղաւ : 1748ին պոլիտ մը նաւու մը երկու կայմերը ջախջախեց մեծազորոգ պայթիւնէ մը ետքը . հինգ հոգի մեռան : Վերջին ԺԹ. դարուն մէջ պոլիտի անկումներ կը յիշուին 1803ին, 1831ին, 1865ին, 1867ին, եւ այլն : Վերջին պոլիտներէն նշանաւորագոյնը 1896ին ինկաւ Մատրիտի կողմերը : Նախ մեծ լոյս մը տեսնուեցաւ . յետոյ ահագին պայթիւններ լսուեցան, եւ

ամբողջ երեւոյթը տեւեց երկու վայրկեան : Բիշ ետքը Մատրիաի շուրջը տեղ տեղ գտնուեցան երկնաքարեր :

Ե Ր Կ Ն Ա Ք Ա Ր Ե Ր

Երկնաքարերը բիւրեղեայ ժայռերու ձեւերը ունին : Անոնցմէ ոմանք երկաթ կը պարունակեն եւ ոմանք չեն պարունակեր : Նորաւնսքօլա 1870ին Կրօէնլանտի մէջ գտած է խոշոր երկնաքար մը , համակ երկաթ , որ կը կշռէ 20,000 քիլօկրամ (Պասկեր 6) :

Պատկեր 6

1870ին Նորաւնսքօլաի գտած երկնաքարը

Մանօթ մեծագոյն երկնաքարն է Բիրի տեղակային Կրօէնլանտի մէջ գտածը , որ կը կշռէ 40 թօնս :

Երկնաքարերը երբեմն բժժանքներ կը նկատուէին : Այսօր , գիտութեան համար , խորհրդաւ որ մասնիկներ են միայն , որոնք անտեսանելի աշխարհներու անձանօթ սահմաններէն կու գան մեզի : Երկնաքարին ինկած պահուն , իր արտաքին մասը տաք է , ինչ որ հետեւանք է միջնալորտին հետ ունեցած իր բուռն շփման . բայց ներքին մասը պաղ է , որովհետեւ երկնաքարը ճամբորդած է եթերին յաւիտենական ցրտութեան մէջէն :

ՆՈՐ ԳԻԻՏԵՐ

ԿԵՆԴՈՆԻ ԼՈՒՍԱՆԿԱՐԸ (Photographie animée).—

Պ. Ժանսէն առաջին անձը եղաւ որ երեւակայեց լուսանկարներու շարք մը առնել, շատ կարճ ժամանակամիջոցներու մէջ, Արուսեակ մոլորակին՝ Արեւին սկաւառակին վրայէն անցման զանազան երեւոյթները ճշգելու համար: Պ. Մարէ նոյն սկզբունքին հետեւելով լուսանկարներ հոնեց եւ ուսումնասիրեց թռչուններուն թռչելին շարժումները: Այս փորձերը առաջնորդեցին զայն հնարելու գործիք մը որով բարակ մաշկէ շերտի մը վրայ յաջորդական լուսանկարներ առաւ մէկ երկվայրկեանի մէջ 100 հատ, 1000 հատ եւ նոյն իսկ 25,000 հատ:

Այն ատեն երեւան եկան այնպիսի շարժումներ, որոնք պարզ աչքով չեն տեսնուիր. քաղուածքին, վազուածքին եւ ցատկուածքին զիրքերը, թռչուններու եւ միջասաներու թեւերուն շարժումները մօտէն դիտուելով, իրենց զանազան երեւոյթներուն տակ զարմանք ազդեցին:

Պ. Մարէ վերլուծեց այս կերպով այն շարժումները զորս կ'ընէ կատու մը, օրինակի համար, պատուհանէ մը փողոց ձգուած ժամանակ, միշտ չորս ոտքի վրայ իջնալով, ինչպէս կ'ըսէ ժողովրդային առածը: Կատուն որ կոնակն ի վար կը ձգուի անջրպեալին մէջ, իսկոյն ջանք մը կ'ընէ հակառակ կողմը դառնալու. քիչ ետքը դարձած է արդէն, գլուխը գէպ ի վար եւ կոնակը գէպ ի վեր, եւ իրեն կը մնայ միայն իր թաթերը ուղղահայեաց գիրքի մը վերածել:

Պ. Ժօրժ Տէմընի ալ հնարուած նոր գործիքով լուսանկարեց խօսող մարդու մը շրթունքը . լուսանկարը այնչափ արտայայտիչ եղաւ որ Բարիզի Խուլ-Յամբերու Վարժարանին աշակերտները , որոնք շրթունքի շարժումներուն ուսումնասիրութեամբ խօսիլ կը սորվին , լուսանկարը տեսնելով , կրցան հասկնալ թէ լուսանկարուող մարդը ըսած էր Ֆրանսերէն . «Կեցցէ՛ Ֆրանսա» եւ «զձեզ կը սիրեմ» :

Ֆօքօսօք . — Մեր աչքը գրեթէ մէկ երեսունհարորդ երկվայրկեանի պէտք ունի պատկեր մը նշմարելու համար . ուստի երբ մեր աչքին ներկայացուի միեւնոյն լուսանկարին երեսուն զանազան օրինակները մէկ երկվայրկեանի մէջ , մեզ այնպէս կ'երեւայ թէ միակ օրինակ մըն է որ կը ներկայանայ մեզի , եւ չենք զգարանոնց ընդհատական ըլլալը : Երբ լուսանկարները միեւնոյն անձին զանազան շարժումները ներկայացնեն , այն ատեն մեր աչքին պիտի երեւայ անձ մը որ շարժումներ կ'ընէ , ու չպիտի զգանք բնաւ թէ հարկւրաւոր տարբեր պատկերներ են որոնք իրարու կը յաջորդեն : Ֆօքօսօքը , զոր հնարած է Պ. Տէմընի , կը հաստատէ մեր ըսածը . տեսարանի մը Չէ յաջորդական լուսանկարները առնելով , Պ. Տէմընի կը փակցնէ զանոնք ապակիէ սկաւառակի մը շրջագծին վրայ եւ այդ սկաւառակը կը դնէ լուսանկարչի գործիքի մը մէջ . լուսանկարները ետեւէն լուսաօրուած են . սկաւառակը մասնաւոր արագութեամբ Տը դարձուելով , իրարու յաջորդող լուսանկարները գործիքին ապակիէ ծակէն կ'երեւան , եւ կենդանութեան ու շարժումի տպաւորութիւնը կը թողուն :

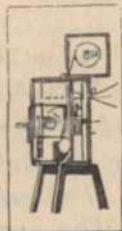
Քինքրօսօք . — Էտիւրն հնարած է ֆինքրօսօքը : 15 մէրր երկարութեամբ բարակ մաշկէ շերտը , որուն վրայ քաշուած են լուսանկարները , կ'անցնի արագու-

Թեամբ աչքիդ առջեւէն , փաթթուելով ինք իր վրայ :
Յօրօքօրին կատարելագործումն է ասիկա :

Սինեմաթօկրաֆ . — Այս գործիքին պատկերը կը
դնենք հոս (Պատկեր 7) :

Բարակ մաշկէ շերտի մը վրայ , որուն երկայնու-

Պատկեր 7

լուսանկարուած է տեսարան մը վայրկեանը
800էն 900 լուսանկար . այդ շերտը փաթ-
թուած է Ս կէտին վրայ եւ կը քակուի
հետզհետէ . լուսանկարները որոնք կ'անց-
նին ետեւի կողմէն լուսաւորուած բաց-
ուածքի մը առջեւէն , կը պատկերանան
զիմացը պատն ի վեր դրուած լաթի մը
վրայ՝ մութ սենեակի մը մէջ . մէկ երկ-

Սինեմաթօկրաֆ վայրկեանի միջոցին 30 պատկեր կ'անցնի
արագութեամբ աչքիդ առջեւէն , անընդհատ շարժման
սպաւորութիւնը թողլու համար :

ԱՆՏԵՍԱՆԵԼԻՒՆ ԼՈՒՍԱՆԿԱՐԸ . — Գրուքս 1874ին
գտաւ թէ երբ ապակիէ խողովակի մը օդը կատարելա-
պէս պարպուի եւ այդ խողովակէն անցնի Ռումօրֆի
ճախարակին երկկարական հոսանքը , ճառագայթներ կը
գոյանան , որոնք հաստատուն մարմնոյ մը՝ օրինակի հա-
մար ապակիին ընդհարելով , փոսփորականութիւն յա-
ռաջ կը բերեն : Լէհառ գտաւ թէ այդ ճառագայթները
այլումնիւմ կոչուած մետաղին մէջէն կ'անցնին : Տոք-
թոր Ռէօնթկէն (ծն. 1845), դասախօս Վիւրձպուրկի Հա-
մալսարանին , սեւ թուղթով շրջապատեց Գրուքսի ա-
պակիէ խողովակը եւ տեսաւ թէ այդ սեւ թուղթին հա-
կառակ՝ լուսանկարչական տախտակին վրայ առարկա-
ները կը նկարուին : Ռէօնթկէն շարունակեց իր փորձերը
եւ հաստատեց որ այդ ճառագայթները , զորս անուանեց
Ք ճառագայթներ , կը թափանցէին փայտէն , հաստ գիրքէ

մը , մարդոց եւ անասուներու միտէն , եւ թէ ընդհա-
կառակը չէին թափանցեր ոսկորներէն , մեազներէն ,
ապակիէն , ինչ որ կարելի կ'ընէ լուսանկարումը այս
վերջին առարկաներուն : Այս գիւարը տեղի ունեցաւ
1895ի վերջերը , եւ հռչակուեցաւ 1896ի սկիզբները :
Հեազհետէ կատարելագործուեցաւ , այնպէս որ հիմայ ոչ
միայն կարելի է Ռէօնթիկէնի բոպէական լուսանկարներ
ձեռք բերել , այլ եւ ռասիոսկոքը կոչուած տախտակի մը
վրայ պատկերացած տեսնել՝ Ք ճառագայթներուն ազ-
դեցութեան տակ՝ ծածկուած եւ հետեւաբար աչքով ան-
տեսանելի մարմիններ :

Ռեօնթիկէնի գիւսիկն կիրարկուամբ բժշկութեան մեջ .
— կարելի է այսօր լուսանկարել մարդու ոսկորները ,
տեսնելու համար թէ հրացանի կամ բլբլուլէրի գնդակ մը
մարմնոյն ո՞ր կողմը դացած խրած է :

Ոսկորներու վիրարութութիւնը մանաւանդ օգտուե-
ցաւ այս գիւտէն : Ռասիոսկոքը անմիջապէս ցոյց կու տայ
թէ բժիշկը կտորուածքի մը առջեւ կը գտնուի թէ պարզ
ճմլուածքի մը . յետոյ ոսկորներու հիւանդութեանց մէջ
սքանչելի միջոց մըն է քննութեան եւ արտաճանաչու-
թեան համար :

Ամէնէն առաջ Պ. Պուշառ ֆրանսացի բժիշկը Ռէօնթի-
կէնի գործիքով քննեց մարդու իրանին գործարան-
ները : Սիրաւը շատ աւելի անթափանցիկ կ'երեւայ քան
թոքերը . առողջ մարդու մը թոքերը ձերմակ կ'երեւան .
անոնց վրայ ստուեր կը ձգեն միայն ողնայտը , լանջ-
ուկը . բայց կողատապի տեսն (սուրու սաքիճան ,
pleurésie) , երբ լանջամաշկերէն մէկուն մէջ հոսում գո-
յանայ , այդ հոսումը ի յայտ կու գայ նոր ստուերներով :
Ք. ճառագայթները կրնան նաեւ օգտակարապէս կիրար-
կուիլ քննելու համար թոքախտը , սրտին ծաւալին եւ
ձեւին փոխութիւնները , բնաշնչերակին ուռոյցը , շըն-

չերակներուն կարծրացումը, ստամոքսին քաղցկեղը, եւ այլն :

Մախը եւ բախոսոքը . — Վերջերս բախոսոքը կը կիրարկուի մաքսերու մէջ : Այս կերպով կարելի է քննել թղթատարական կապոցները (ֆոլի քուդալ) եւ հասկնալ թէ անոնք մաքսէն բան փախցնելու կը ծառայե՞ն թէ չէ. մութ սենեակին մէջ, հիմայ բոլոր այդ կապոցները կը քննուին յատուկ գործիքով (Պասկեր 8) :

Պասկեր 8

Քննութիւն բարատարական կապոցներու

այլ եւս չեն կրնար բան փախցընել իրենց վրայ, ոչ ալ . . . կիները . որովհետեւ բախոսոքը կը մասնէ զիրենք : Օրինակի համար կին մը իր մազերուն մէջ կամ շրջազգեստին տակ ժամացոյցներ կամ գոհարեղէններ պահած է . հարկ չկայ անոր վրան գլուխը նայիլ . բաւական է որ մտնէ մութ սենեակին մէջ եւ բախոսոքի քննութենէն անցնի, խոկոյն երեւան կ'ելլեն թաքուցուած առարկաները :

ԲԱՍՒԷՕՈՒԻ ԳԱՐՄԱՆԱՏՈՒՆԸ. — Բարից՝ Վօթիոտի կողմերը Տիթօ փոզոցին մէջ է որ կը բարձրանայ Բասդէօի դարմանատունը : Հոն՝ Բասդէօն անցուց իր կեանքին վերջին տարիները եւ հոն է նաեւ իր գերեզմանը : Բասդէօի դարմանատունը 1888ին հիմնուեցաւ հանրային հանգանակութեամբ (2,586,000 ֆրանք) :

Ասաղութիւն . — Բասդէօն զիսած էր թէ երբ ճագարի մը գանկը բանանք եւ անոր ուղեղին մէջ ներարկենք կատաղութենէ բնուած շան մը ուղեղէն մաս մը, այդ ճագարը կատաղութենէ կը բնուի 15 օրէն . եթէ հետզհետէ երկրորդ ճագարի մը, երկրորդէն երրորդի մը,

երրորդէն չորրորդի մը ներարկումներ կատարենք, կը տեսնենք որ կատաղութեան ժահրը հեղհեղէ կը գօրանայ, եւ 100րդ ճագարը 7 օրէն կատաղութենէ կը բռնուի: Բասթէօն դիտեց նաեւ որ եթէ 100րդ ճագարին ուղեղէն մաս մը առնենք եւ դնենք չոր օդին մէջ, կատաղութեան ժահրը հեղհեղէ կը սկարանայ, եւ 13էն 15 օր ետքը ժահրը ա՛լ ուէ է ազդեցութիւն չ'ունենար: Բասթէօն 14րդ օրուան ժահրը ներարկեց շան մը ուղեղին մէջ, հետեւեալ օրը 13րդ օրուան ժահրը, օր մը ետքը 12րդ օրուանը եւ հեղհեղէ 11րդը, 10րդը, եւ չ'ն, այսպէս եկաւ մինչեւ առաջին օրուանը, այսինքն ամէնէն զօրաւորը. եւ տեսաւ որ շունը այլ եւս կենթակայ չի կրնար ըլլալ կատաղութեան: Առաջին անգամ իր գիւտը փորձեց Մէյսթեր անուն հովիւի մը վրայ որ խածուած էր 1885 յուլիս 4ին: Այնուհետեւ հազարաւոր մարդոց վրայ նոյն դեղը գործածուեցաւ. 1885էն մինչեւ 1895ի վերջը, 17,340 անձեր պատուաստուած են այս կերպով եւ մահուան համեմատութիւնը հետեւեալը եղած է.

1886,	0,95	առ 100	1891,	0,25	առ 100
1887,	0,79	» »	1892,	0,22	» »
1888,	0,55	» »	1893,	0,36	» »
1889,	0,38	» »	1894,	0,50	» »
1890,	0,32	» »	1895,	0,43	» »

Բասթէօնի գիւտէն առաջ մահուան համեմատութիւնն էր 15էն 16⁰/₀:

Կեղծմաւել. — Գալով կեղծմաշկին, այս հիւանդութիւնը յառաջ կու գայ մասնաւոր միջբրոպէ մը որ կը կոչուի Լեօֆլեքի պասիլ. այս միջբրոպը, ինչպէս հաստատած են Տօքթօր Ռու եւ Տօքթ. Երսէն, գուրս կու տայ թոյն մը, որ կը կոչուի քոֆսին, եւ կը տարածուի մարդկային մարմնոյն մէջ, շատ անգամ մահ յառաջ բերելով: Կարելի է կեղծմաշկին միջբրոպը շատցնել միտի ջուրի

մէջ , եւ ձեռք բերել 3 կամ 4 շարաթուան մէջ այն-
չափ թոքսին որ 20է 30 հազար հնդկախոզ մեռցնելու կա-
րող ըլլայ : Եթէ այդ հեղուկը տաքցուի մինչեւ 58 կամ
60 աստիճան, թոյնը կը տկարանայ . 100 աստիճանին բո-
ւորովին կը ջնջուի : Պէհրին եւ Քիթասթօ հաստատեցին
որ եթէ այդ թոյնէն պզտիկ քանակութեամբ եւ հետզհետէ
ներարկուի անասունի մը, այդ անասունը այլ եւս չի կրնար
ենթակայ ըլլալ կեղծմաշկի . հաստատեցին նաեւ թէ իր ա-
րիւնը ուրիշ անասուններու կամ մարդու ներարկուելով
կը պահպանէ զանոնք նոյն հիւանդութենէն կամ նոյնիսկ կը
բժշկէ՝ եթէ արդէն բռնուած են, որովհետեւ անիկա արիւնի
մէջ կը կազմէ հսկաթոքսին կոչուած հիւթ մը : Տոքթ.
Ռու օգուտ քաղեց Պէհրինի գիւտէն , եւ Բասթէօնի
գարմանատան մէջ՝ ուր կը գտնուէր՝ նոր փորձեր ըրաւ :
Ձին յատկացուց այս գործողութեան : 100էն 200 նե-
րարկում ընելով ձին կը համնի անանկ վիճակի մը որ իր
արիւնէն մաս մը իր ծանրութեան ¹/_{30,000} մասը կրնայ
չէզոքացնել այնքան թոքսին՝ որքան բաւական է 24 ժամ-
ուան մէջ ձի մը մեռցնելու համար : Հակակեղծմաշկա-
յին շիճուկին գործածութիւնը փայլուն արդիւնքներ կու-
տայ . հիւանդին տաքութիւնը կ'իջնայ իսկոյն , զարկը
կ'ամոքի եւ կոկորդին մէջ գոյացած կեղծ մաշկերը կը
թափին : Ըստ Տոքթոր Պուշարի, եթէ շիճուկի ներար-
կումը առջի օրը տեղի ունենայ , 100ին 100 ազաքի-
նում կայ , 2րդ օրը՝ 100ին 97, 3րդ օրը 100ին 87, 4րդ
օրը 100ին 77, 5րդ օրը 100ին 60, 6րդ 100ին 51, եւ այլն,
մինչդեռ 1876ին Բարիզի Հիւանդանոցներուն մէջ կեղծ-
մաշկէ բռնուողներուն 100ին գրեթէ 80ը կը մեռնէին :

Այսպէս ահա աղոց պատուհասը եղող կեղծմաշկը
ոչ եւս առաջուան նախճիրները կրնայ ընել , շնորհիւ
գիտուններուն , որոնք անդուլ անգաղար կ'աշխատին
գտնելու համար թոքսինսի եւ քաղցկեղի շիճուկներն ալ :

ԻՆՖՆԱՇԱՐԺ ԿԱՌՔԵՐ . — Նիւթըն 1680ին շինեց
ինքնաշարժ առաջին կառքը , եւ իրմէ ետքը Գիւնեօ
1770ին : Մարտրոն 1833ին շինեց ինքնաշարժ կառք մը որ
ժամը 6էն 8 մղոն ճամբայ կ'ընէր : 1875ին Պ. Պոլէ եւ 1884ին
Պ. Տիօն Բարիզի մէջ շրջեցան ինքնաշարժ կառքերով ,
ինքնաշարժ կառքերը քանի մը տեսակ են .

Բեդրոլով Եարժող կառք . — Շարժիչ գործիքը այս
կառքին առջեւը դրուած
է : Կառքը կրնայ երեք
հարիւր քիլոմէդր ճամ-
բորդութեան համար
Բէդրոլի պաշար պարու-
նակել . 10 քիլոմէդրի
համար կ'երթայ մէկ լիդր
բէզրով , այնպէս որ մէկ
քիլոմէդր ճամբան կա-
րելի է երթալ գրեթէ 5
սանթիմ ծախքով : Կարելի է ժամը 6էն մինչեւ 18
քիլոմէդր ճամբայ ընել :

Պատկեր 9

Բեդրոլով շարժող կառք

Շոգիով Եարժող կառք .
— Ետեւի կողմն է որ
ածուխը կը վառի . ջու-
րի սնաուկը առջեւի կող-
մըն է , նստելու տեղին
տակը դէպի ձախ . շար-
ժիչը նոյն տեղը աջ կողմն
է : Ծխնելոյզը հորիզո-
նական ձեւ ունի :

Պատկեր 10

Շոգիով շարժող կառք

Ելեկտրական կառքեր . — Այս կառքերը (Պատկեր 11)
երկար ճամբորդութեանց համար չեն կրնար օգտակար ըլ-
լալ , որովհետեւ հարկ է նորոգել կարճ միջոցներու մէջ
ելեկտրականութիւն յառաջ բերող բարդիչները :

Ելեկտրական կառք

Ինքնաշարժ կառքերը կ'արժեն 5000-7000 ֆրանք :
 ԵԼԵԿՏՐԱԿԱՆ ՎԱՅՐԱՇԱՐՎ. — Տեղ տեղ երկաթու-
 ղիներու ընկերութիւնները Եւրոպայի եւ Ամերիկայի մէջ
 սկսած են ելեկտրական վայրաշարժներ գործածել : Հոս
 կը գնենք օրինակը ելեկտրական վայրաշարժի մը զոր
 1897ին կառուցած է Պ. Հէյման Ֆրանսացի ճարտարա-
 գէտը . ժամը 100էն 110 քիլոմէտր ճամբայ կ'ընէ . եր-
 կարութիւնն է 19 մէտր , ծանրութիւնը 128000 քիլո-
 կրամ . 15000 ձիու ուժ ունի :

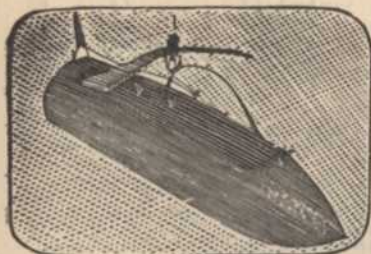
Պ Հէյմանի ելեկտրական վայրաշարժը

ՂԵԿԱՎԱՐԵԼԻ ՕՒԱՊԱՐԻԿ. — Շատոնց ի վեր Եւրո-
 պայի եւ Ամերիկայի գիտունները կ'աշխատին շինել օդա-

պարիկ մը զոր կարելի ըլլայ ուզուած կողմը ուղղել
օդին մէջ : Առաջին անգամ 1852ին Պ. Ժիֆառ շինեց
օդապարիկ մը որուն մէջ շոգեշարժ մեքենայ մը կար եւ
որ 3 մէդր ճամբայ կ'ընէր մէկ երկվայրկեանի մէջ :
1881ին Պ. Թիսանտիէ առաջին անգամ ելեկտրականու-
թիւնը կիրարկեց օդապարիկներու : Հազար խորանարդ
մէդր ծաւալով օդապարիկ մը շինեց որ 3 մէդր ճամբայ
կ'ընէր մէկ երկվայրկեանը : 1883ին Պ. Ռիչառ առաջին
անգամ ըլլալով կրցաւ օդապարիկը վերագարձնել հոն
ուրիշ մեկնած էր. արագութիւնն էր $6\frac{1}{2}$ մէդր մէկ երկ-
վայրկեանը , այսինքն ժամը 22 քիլոմէդր Ղեկավարելի
օդապարիկի նորագոյն փորձերն են հետեւեալ երկուքը .

Պատկեր 13

Տանիկէլսիի օդապարիկը

Պատկեր 14

«Սքիսիքլ» օդապարիկը

Տանիկէլսիի օդապարիկը , երկար եւ զւանաձեւ ,
փորձուած է Ռուսոյ մէջ . «Սքիսիքլ»ը փորձուած է
Ամերիկայի մէջ : Սակայն դեռ կարելի չէ եղած զոճա-
ցուցիչ արդիւնքներ ձեռք բերել , եւ Ղեկավարելի օդա-
պարիկի դիւարը Ի. դարուն բաժինը պիտի ըլլայ հաւա-
նօրէն :

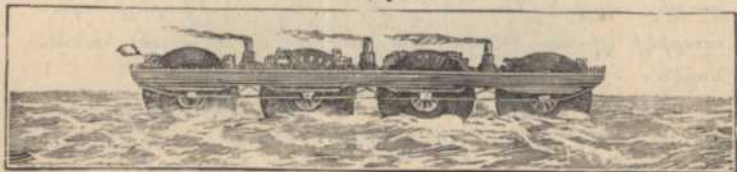
ԵԼԵԿՏՐՈՒԿԱՆ ՓՈՒՌԻ . — Պ. Մուստան յաջողած է
Բարիզի մէջ շինել ելեկտրական փուռ մը որուն շնորհիւ
մինչեւ 3000 աստիճան եւ աւելի տաքութիւն յառաջ կը
բերէ : Այս հսկայական ջերմութեան մէջ ամէնէն դիմաց-

կուն մետաղները կը հալին, ինչպէս կիրը, հանքածուխը, եւայլն : Պ. Մուսասան յաջողած է ցնդելու վիճակին բերել նոյն իսկ փլաթինի, պղինձի, ոսկիի, երկաթի, մանկանէզի, ալիւմինիումի պէս մետաղներ :

Ասեղիլէն.—Եթէ Պ. Մուսասանի ելեկտրական փուռին մէջ գնենք, հաւասար մասով, կիր եւ քոք, ձեռք կը բերենք ֆառպիւռ Տը ֆաշիոն . ջուրին մէջ դրուելով ֆառպիւռ Տը ֆաշիոնը կ'արտադրէ կազ մը, աւեքիլէնը, որ սովորական ածուխի կազէն 15 անգամ աւելի ուժով կը լուսաւորէ : Կը հաշուուի թէ ելեկտրականութիւն յառաջ բերելու համար ջուրի հոսանքները գործածելով, կարելի պիտի ըլլայ 10 Ֆրանքով 100 քիլօ ֆառպիւռ Տը ֆաշիոն ձեռք բերել, որ ջուրի մէջ տարբալուծուելով կու տայ 30 խորանարդ մէդր աւեքիլէն . այս կերպով կարելի պիտի ըլլայ մէկ խորանարդ մէդր աւեքիլէն արտադրել 30 սանթիմով : Ասեղիլէնի գործածութիւնը հետզհետէ սկսած է ընդհանրանալ :

ՊԱԶԷՆԻ ՇՈՎԵՆԱԻԸ.—Ֆրանսացի ճարտարագէտ մը, Պ. Պազէն, հնարած է շոգենաւ մը որ ութը խոշոր անիւներու վրայ կ'ընթանայ, ժամը 65 քիլոմէդր արագութեամբ : Բարիզի մէջ Սէն գետին վրայ իրր փորձ այս շոգենաւին մէկ պզտիկ նմոյշը տեսնուեցաւ արդէն 1896 օգոստոսին . շոգենաւին երկայնութիւնն էր 46 մէդր եւ լայնութիւնը 11 մէդր 80 : Ահա օրինակը .

Պատկեր 15

Պազէնի շինած շոգենաւը

ԾՈՎՈՒՆ ՎՐԱՅԷՆ ՔԱԼՈՂ ԹՐԱՄՈՒԷՅ. — Պրայթընէն Ռօթինկամ (Անգլիա) 4,800 մէդր երկայնութիւն ունեցող թրամուէյ մը շինուեցաւ քանի մը տարի առաջ: Թրամուէյին կառքը, որ կը բարձրանայ չորս հաստատուն սրունքներու վրայ, երկաթէ գիծերէն եօթն ու կէս մէթր բարձր է: Երբ մակընթացութիւն կայ, ճամբան $4\frac{1}{2}$ մէթր ջուրով ծածկուած է,

Պատկեր 17

Ծովի վրայ քաղող քրամուէյ եւ այդ ջուրին վրայէն կ'ընթանայ թրամուէյը, որուն շարժում կու տան կառքին մէջ գանուող երկու ելեկտրական շարժիչներ:

ԱՆԹԵԼ ՀԵՌՒԱԳԻՐ. — Իտալացի երիտասարդ բնագէտ մը, Պ. Մարքոնի, 1897ին փորձեր կատարելով Անգլիա, Սալզպըրի եւ Գարտիֆ քաղաքներուն մէջ, եւ Իտալիա Սրէկիա քաղաքին մէջ, ապացուցուց թէ կարելի է առանց թելի հազորակցելի հեռագրով Ձէն 15 քիլոմէդր հեռու անդերու միջեւ: Պ. Մարքոնիի այս գիւտը հիմնուած է Պոն բնակող Պ. Հէնրի Հէրձի մէկ գիւտին վրայ. Հէրձ հաստատած էր թէ ելեկտրականութիւնը անջրպեաին մէջ կը տարածուի վէտվէտումներով, ճիշդ լոյսի վէտվէտումներուն պէս եւ անոնց արագութեամբ, այսինքն մէկ երկվայրկեանի մէջ 300,000 քիլոմէդր: Պ. Մարքոնիի գործիքը երկու մասէ կը բաղկանայ. հեռագիրը կը դրկուի հաղորդիչ գործիքով եւ կը հասնի ընդունիչ գործիքով: Հովը, անձրեւը, ձիւնը արգելք չեն ըլլար ելեկտրական ալիքներուն ընթացքին: Պ. Մարքոնի իր փորձերը յաջողութեամբ կրկնեց, 1899ին, Ռուայդ եւ Պուրնմատուզ կղզիներուն միջեւ, որոնք իրարմէ 23 մղոն քիլոմեդր հեռու են: Պ. Մարքոնի, գո՛ւ այս արգիւնքէն, որոշեց հազորակցութեան գնել անթել

շուրջը : Այսպէս , կարելի է վայրկինապէս սառեցնել սեղանի մը վրայ գանուած ջուրը կամ ուրիշ ո եւ է ուտելիք , հեղուկ օդ պարունակող երկաթէ պղտիկ սրուակի մը բերանը բանալով : Կաթիլ մը հեղուկ օդով կարելի է բաւական քանակութեամբ Շամբանիա սառեցնել եւ խմել առանց վտանգի . բայց հարկ է զգուշանալ շատ դորձածելէ այս միջոցը , որովհետեւ հեղուկ օդէն գոյացած գոլորշիները ստամոքսը պէտք եղածէն շատ աւելի կ'սռեցնեն անմիջապէս :

ՄԻՔՐՅՅՕՆՕԿՐԱՅ.— Յայտնի է թէ ձայնագիրը (ֆոնոկրաֆ) , զոր էտիտըն հնարեց 1878ին , բաւական ճշգրտութեամբ կը ձեւացնէ մարդկային ձայնը , խօսուած կամ երգուած : Ժընէվցի բնագէտ մը , Պ. Տիւսօ , պղտիկ գործիք մը հնարած է , զոր կը կոչէ միկրոֆօն , եւ զոր աւելցնելով ձայնագրին վրայ , լսուած ձայնը կը զօրացնէ կամ կը մեղմացնէ ըստ կամաց : Զօրացած ձայները լսելի կ'ըլլան նոյն իսկ խուլերէն , բաւական է որ անոնք իրենց սկանջին կցեն ձայնագրին խողովակը :

ՀԵՌՈՒԷՆ ԳԻՐ ԳՐԵԼ.— Պ. Հօֆման հնարած է գործիք մը , որուն վրայ ստեղնաշար մը կայ եւ անձնուր ստեղն կը համապատասխանէ գրի մը , թուանշանի մը , կամ ուրիշ նշանի մը , որոնք կ'ըրուն թուղթի մը վրայ : Հեռագրական թելին հաղորդակցութեամբ մարդ կրնայ քաղաքէ մը ուրիշ քաղաք գիր գրել . բաւական է որ մատը գնէ ստեղներուն վրայ , իր ուղած գիրերը կ'արձանագրուին հեռաւոր քաղաքին մէջ , հեռագրական գործիքին տակ գրուած թուղթին վրայ : Այս գործիքը կը կոչուի քելեսրիքոն :

ԳՄԱԳՐԻՉ ՀԵՌԱԳԻՐ.— Այս գործիքին հնարիչն է Ամերիկացի մը , Պ. Հիւմմըլ : Նիւ Եօրֆ Հէրլըս ամերիկեան նշանաւոր թերթը առաջին անգամ գործածեց զայն Միացեալ-Նահանգաց եւ Սպանիոյ պատերազմին ժա-

մանակ : Այս գործիքով կարելի է փոխադրել , քաղաքէ քաղաք , պատկերի մը շրջադիծերը եւ նոյն իսկ շուքերը , իրարու շատ մօտ քաշուած գիծերու միջոցաւ : Պատկերը գծուած պէտք է ըլլայ աւքոյի մէջ թրջուած մետաղէ թերթի մը վրայ : Այդ մետաղէ

Պատկեր 18

Օդապարիկ և երկարուղի միանգամայն

թերթը գործիքին մէջ կը դրուի՛, եւ պատկերին գիծերուն վրայէն կ'անցնի ելեկարահան ասեղ մը՝ հորիզոնական շարժումով : Այդ ասեղին հպած անձնիւր գիծը հեռագրական թելին միւս ծայրը կը կրկնուի , հոն գետեղուած ուրիշ գործիքի մը շնորհիւ , եւ այսպէս անմիջական կերպով կը փոխադրուի պատկերը :

ԵՐԿԱԹՈՒՂԻ ԵՒ ՕԳԱՊԱՐԻԿ ՄԻԱՆԳԱՄԱՅՆ.—Թիրօլի մէջ, Հօլթանրֆէն կոչուած տեղը վերջերս շինուած է միագիծ երկաթուղի մը . 20 մէգր տրամագիծ ունեցող

օդապարիկ մը պիտի քաշէ այդ գծին վրայէն կառք մը դէպի վեր՝ սեպածեւ լերան մը նկարագեղ կատարը :

ԳՈՐԾԻ ՄԱՐԴՈՑ ՀԱՄԱՐ

ՏԱՍԱՆՈՐԴԻ ՏՈՒՐՔԸ

Տասանորդի նոր օրէնքը. — Այս օրէնքը 1890 յունիս 10ին վաւերացած է Կայսերական Իրատէով:

Տասանորդի ենթակայ քերֆեր. — Տասանորդի ենթակայ են հողի բերքերը (Յօդ. 1), ինչպէս ցորեն, գարի, եգիպտացորեն, բամպակ, ծխախոտ, այն բանջարեղէնները (Յօդ. 3) որոնք շուտ չեն կորսնցնէր իրենց Պարմուծիւնը կամ աղջուրը դրուելու կը յարմարին (օրինակի համար՝ սոխ, սխտոր, բանջար, լոլիկ), ամէն տեսակ միրգ, ափսոն, մետաքս, մեղր, և այլն: Անհատի մը սեփականութիւնը եզոյ աւազաններուն մէջ առաջ եկած կնիւններէն (սազ), նոյնպէս անհատի մը վերաբերող անտառներուն մէջ առաջ եկած ամէն տեսակ բերքերէն տասանորդ կ'առնուի:

Տասանորդի ենթակայ չեղող հողային քերֆեր. — Տասանորդի ենթակայ չեն փայտը և ածուխը, ինչպէս այն բանջարեղէնները որոնք շուտ կը կորսնցնեն իրենց Պարմուծիւնը և աղջուրը դրուելու ալ չեն յարմարիր, ինչպէս մուշ (կպե կիւմիս), անձեռուկ (սեմիզօթ), հազար (մառուշ), պրաս (փրասս), շոմին (շսպանագ), և այլն: Նոյնպէս տասանորդ չ'առնուիր այն բերքերէն որոնք յառաջ եկած են քաղաքներու և գիւղերու տուններուն կից գտնուած և շուրջը պահով, ցանկով և կամ ուրիշ մասնաւոր նշանով մը շրջապատուած այն տեղերուն մէջ, որոնք տան բակը կը համարուին և որոնց տարածութիւնը մէկ հին արտաւարէն (919 բաւակուսի կանգուն) պակաս է (Յօդ. 2):

Ինչպէս վերաբերող հողեր. — Տասանորդը վճարելու պարտական է այն գիւղը, որուն կը վերաբերի բերք առաջ բերող հողը, առանց նկատողութեան առնելու թէ ուր կալ եղած են այդ բերքերը: Ամառաբառներու (եայրագ), ձմեռաբառներու (գրշիագ) և կնիւն արտադրող վայրերու տասանորդն ալ կը գանձուի այն գիւղէն որուն սահմանին կը վերաբերին այդ արտոններն ու վաւրերը (Յօդ. 5):

Տասանորդի զանազան. — Տասանորդը կը գանձուի կամ բուն իսկ բերքէն մաս մը առնելով (այնեկն), ինչպէս ձիթապտուղը, բամպակը, և այլն. կամ դրամով (նագսեկն), ինչպէս մեղրը, միրգը, և այլն: Երկու պարագային մէջ ալ պէտք է գիտնալ բերքին քանակութիւնը, որ երբեմն իրապէս կը կշռուի կամ չափուի, երբեմն ալ ենթադրութեամբ կ'որոշուի:

Ջանազան բերեալու աստանորդին զանձման եղանակը.

— Եթախոսի, մեծախի, և անճատի մը սեփականութիւն եղող անտառներէ զոչայած առաղմբներու տասանորդները իրենց յատուկ օրէնքներուն համաձայն կը զանձուին: Հնձուելու և խուրձ կապուելու սովորութիւնը ընդունուած ցորհին և գարիին տասանորդները խուրձ վիճակի մէջ կ'առնուին. սակայն եթէ բերքին տէրերը զանտնք կալ ընելէ ետքը չափելով տալ ուզեն, այդ կերպով ալ կը զանձուի: Բաւականը նոյնութեամբ կ'առնուի ցողունները ժողվուելէ և ամբարներու մէջ դրուելէ ետքը կըռուելով, և կամ բերքը արտին մէջ գտնուած միջոցին ենթադրաբար չափուելով: Մեղրին աստանորդը զրամով կը զանձուի, իւրաքանչիւր փեթակի համար գնահատուելիք արժէքին համեմատ: Ալիխոնը և խաշխաշը արտերուն մէջ ենթադրաբար չափուելով տասանորդի կ'ենթարկուին: Խաղողին տասանորդը զրամով կը զանձուի այդիներու աւտալարին հաշուովը, և կամ ուրիշ հաշիւներով ըստ տեղոյն. սակայն կան տեղեր ուր խաղողը չորցուելէ ետքը տասանորդը կ'առնուի, զրամով կամ խաղողով: Տասանորդի ենթակայ բանջարեղէնները և, խաղողէն զատ, բոլոր միբղերը ըստ տեղոյն տասանորդի կ'ենթարկուին այնքան կամ զրամով: Կան ուրիշ բերքեր ալ, ինչպէս եղիպտացորեն, ձիթապտուղ, խոտ, և այլն, որոնք տասանորդի կ'ենթարկուին իւրաքանչիւր տեղոյ մէջ ընդունուած դրութեանց համաձայն կան չափուելով, կան կըռուելով, կամ ենթադրութեամբ, այնքան կամ զրամով:

Ներադրու բեամբ Բանակա քեան Եզգում. — Երբ ենթադրութեամբ ճշգրտած բանակութեան մասին համաձայնութիւն չզոյնանայ,

զաւտակին վարչական ժողովը երկու երգուեալ գնահատիչ կը զրկէ, որոնց յայտնած կարծիքին եթէ երկուստեք չհաւանին, զաւտակին վարչական ժողովին անդամներէն երկու մարդ ալ կը զրկուին հոն, և ասոնց կողմէ կատարուելիք քննութեանց վրայ, նոյն ժողովէն տրուելիք որոշումը վերջնական հանգամանք կ'ունենայ: Բոլոր այս գործողութիւնները պէտք է կատարուին բերքը տեղէն վերցուելու սովորական և կարևոր եղած ժամանակամիջոցին մէջ (Յօդ. 7):

Վրամով զանձում. — Այն բերքերը որոնց տասանորդը զրամով կը զանձուի, երբ հասնելու ըլլան, զաւտակին վարչական ժողովին մէջ տեղական արժէքին համեմատ զինքնին կ'որոշուի: Նահանգներուն և ուղղակի ներքին զործոց նախարարութեան իրաւասութեանը ենթարկուած զաւառներու կեղրոն եղող զաւտակներու մէջ Բաղաբապետական ժողովները կ'որոշեն բերքերու զինքերը: Բոլոր այս պարագաներուն մէջ խմբագրուած տեղեկագրին վաւերացուած մէկ օրինակը կը մատուցուի զիւզին Վիճիկին ար Մէնչիխիսին, և վաւերացուած մէկ օրինակն ալ տասանորդը ստանձնող վարձակալներուն, կամ եթէ տասանորդը կառավարութեան կողմէ կը մատու-

կարարութի, մալ մեմուրիներուն: Տեղեկագրին պարունակած որոշման չյօ-
ժարող կողմը պարտաւոր է տեղեկագրին մատուցման թուականէն
ակնեալ տասը օրուան մէջ իր դիտողութիւնը պարունակող աղերսագիր մը
պատրաստել: այդ աղերսագրին մէկ օրինակը կը տրուի Գայմագամին,
եթէ գիները զաւառակին մէջ որոշուած են, Միւթէսարրֆին, եթէ զաւա-
ռին մէջ որոշուած են: Տրուելիք աղերսագրին օրինակը՝ առ առաւելն երեք
օրուան մէջ միւս կողմին կը մատուցուի, և շարանութան մը միջոցին անոր ալ
տալիք պատասխանագիրը՝ տրուած տեղեկագրին բնագրին և յիշեալ
աղերսագրին միացուելով՝ եթէ զաւառակէն է, զաւառակին վերաբերած
զաւառին և եթէ զաւառէն է նահանգին կը ներկայացուի պաշտօ-
նական գրութեամբ: Գաւառին կամ նահանգին վարչական ժողովը հարկ
եղած քննութիւնը կատարելով կամ կը վաւերացնէ որոշուած գիները,
կամ կը չափաւորէ և կամ կ'աւելցնէ: այս որոշումը վերջնական հանգա-
մանը ունի (Յօդ. 8):

Տասանորդի արմախիին փոխադրութիւնը. — Հողագործ-
ները իրենց արմտիքներուն տասանորդը, երբ այնքն կ'աւանտին ստիպ-
ուած են ձրիաբար տանելու, եթէ քաղաքէն են, հոն գտնուած ամբարը,
իսկ եթէ գիւղէն են հոն գտնուած տասանորդի ամբարը, և եթէ այն գիւղը
տասանորդի ամբար չգտնուի, մօտը գտնուած տասանորդի ամբարը, որ
կալի տեղէն հաշուելով առ առաւելն մէկ ժամէն աւելի հեռաւորութիւն
չպիտի ունենայ: Հողագործները գիւղերու ամբարներուն մէջ գիզուելիք
տասանորդի արմտիքը մերձակայ քաղաքներէն ամէնէն մօտ քաղաքը կամ
նաւամատոյցը փոխադրելու պարտաւոր են, անոնց ամէն նոր գրիւին (Տի) համար
տեղւոյն վարչական ժողովէն որոշուելիք գնով: Այս փոխադրու-
թիւնը կրնայ յետաձգուիլ Գասըմէն ետքի, որպէս զի գիւղին բնակիչները
իրենց հողագործական մշակումները չզաղարնցնեն: Բայց նոյեմբերէն ետքը
այս փոխադրութեան խնդիրը հողագործներուն հաւանութենէն կախում
ունի (Յօդ. 9):

Պահուած բերքեր. — Առանց տասանորդի հաւաքչին լուր տրուե-
լու արտէն կամ կալի տեղէն վերցուած, և տասանորդը չտրուելու համար
զաղտնի պահուած բերքերը՝ փախցուած կը նկատուին, և անոնցմէ կառա-
վարութեան համար երկու պատիկ տասանորդ կ'աւանտուի եթէ տասանորդը
վարձակալներու (միւլքեզիմ) տրուած է, առնուած կրկին տասանորդի
կէսը վարձակալին, և միւս կէսին կէսն ալ լրաբերին կը տրուի: Եթէ
տէրը բերքին տասանորդէ փախցուած ըլլալը չխտտովանի, զատարանի
գիմում կ'ըլլայ:

Տասանորդի վարձակալները (միւլքեզիմ). — Իւրաքանչիւր
գիւղի տասանորդին գտնուած վարձակալներու կը յանձնուի, որուն հա-

մար աճուրդ տեղի կ'ունենայ. այս աճուրդի ու յանձման գործողութեան վերաբերեալ օրինական տրամադրութիւնները մանրամասնօրէն ճշդուած են տասանորդի օրէնքին 11րդ յօդուածէն մինչև 51րդ յօդուածը: Կրնայ պատահիլ սակայն որ տեղւոյ մը տասանորդին մատակարարութիւնը կառավարութեան հաշուոյն մնայ:

ԿԱԼՈՒԱԾԱԿԱՆ ՏՈՒՐՔԸ

1290 Մարտ 1էն ի վեր (Քրիստոսի թուական 1874) կալուածական տուրքը սկսած է զանձուիլ կալուածներու արժէքին վրայ $\frac{1}{4}$ առ հազար, եւ կալուածային հասոյթներէն $\frac{1}{4}$ առ հարիւր: Այս դրութիւնը տեւած է մինչև 1295 տարւոյ վերջը:

1296 Մարտ 1էն սկսեալ, կալուածային հասոյթի տուրքը վերցուած է եւ կալուածական տուրքը բարձրացած է հազարին 8ի՝ հասուծարեր բոլոր կալուածներուն համար: Իսկ սեփականատէրին բնակութեան յատկացած կալուածները ենթարկուած են հազարին 4ի՝ երբ իրենց արժէքը 20,000 դրուշէն պակաս է, եւ հազարին 8ի՝ երբ արժէքնին 20,000 դրուշ և անկէ վեր է:

1303ին հասուծարեր կալուածներու տուրքը բարձրացած է հազարին 8էն հազարին 10ի:

1304ին 20,000 դրուշէն պակաս արժող եւ սեփականատիրոջ բնակութեան յատկացուած կալուածներու տուրքը բարձրացած է հազարին 4էն հազարին 5ի:

Մշակուած հողերը՝ զաւառներուն մէջ կը վճարեն $\frac{1}{4}$ առ հազար, որովհետեւ ենթարկուած են նաեւ տասանորդի տուրքին. իսկ Կ. Պոլսոյ մէջ իբր հասուծարեր կալուած կը վճարեն 10 առ հազար, առանց ենթարկուած ըլլալու տասանորդի տուրքին:

1300 թուականէն սկսեալ զանձուած կալուածային տուրքերուն վրայ աւելցած է այդ ռուքին քանակութեան հարիւրին վեցը, կրթական նախարարութեան օգտին: Այս կրթական տուրքը (վեարիք) 1303ին իչած է հարիւրին 5ի:

Հատուցման եղանակին զալով, մինչև 1299 տարւոյն վերջը անվճար մնացած տուրքերը կարելի է վճարել քասթիլէի արժեթուղթով, այսինքն հաշուակցիլ այդ տարիներու յատուկ սեքիիներով, կամ 100 դրուշի փո-

խարէն 25 դրուշ հնչուն դրամ վճարելով: Նոյնպէս ամսամոշակի տէրերը իրենց եւ իրենց կարգ մը ազգականներուն կալուածական տուրքերը պիտի կրնան հատուցանել իրենց անվճար մնացած ամսամոշակներով:

Իսկ 1300էն մինչեւ 1314 Փետրուարի վերջը անվճար մնացած կալուածական տուրքերուն համար, 1899 յուլիս 30ի 2/3 պաշտօնական զեկոյցին մէջ հետեւեալ վճարման ձեւը նշանակուած է.

Ա. Մինչեւ 1315 ելմտական տարւոյն Փետրուարի վերջը (1900 Փետր.) հարիւրին 50 հնչուն դրամ եւ մնացած 50ին համար ալ կառավարական պաշտօնատուններուն յատուկ ամսամոշակ, որուն անունով որ ըլլայ եւ որ տարիին ալ վերաբերի:

Բ. Եթէ այդ յեանեալ տուրքերը մինչեւ 1315 տարուան վերջը չհատուցուին, 1316ի Մարտէն մինչեւ Փետրուարի վերջը հարիւրին 75 հնչուն դրամ եւ մնացած 25ին համար ամսամոշակ:

Գ. Եթէ 1316 տարուան մինչեւ Փետրուարի վերջը այդ տուրքերը անվճար մնան, մը այնուհետեւ հնչուն դրամով միայն պիտի կրնան հատուցուիլ:

Դաւով 1315 տարիէն սկսելով բանած եւ բանելիք կալուածական տուրքերուն, եթէ բանած տարւոյն մէջ հատուցուին, հարիւրին 50ին համար հնչուն դրամ եւ մնացածին համար ալ նոյն տարուան յատուկ ամսամոշակ պիտի ընդունուի: Իսկ յաչորդ տարիին մնացած կալուածական տուրքերուն համար հարիւրին 75ը հնչուն դրամ եւ մնացածը ամսամոշակ պիտի ընդունուի. եթէ երկրորդ տարիին մէջ ալ չհատուցուի, այն պարագային ամբողջութեամբ հնչուն դրամով պիտի հատուցուի:

Կրթական տուրքը ենթակա չէ այս պայմաններուն, եւ ըստ առաջնոյն հնչուն դրամով պիտի գանձուի:

1899 թգոստոս 1է սկսեալ Ելմտական նախարարութիւնը ըստ այս զեկոյցին կը գանձէ տուրքերը:

ԴՐՈՇՄԱՏՈՒՐՔԸ

ԴՐՈՇՄԱՏՈՒՐՔԻ ԵՆԹԱԿԱՑ ԹՈՒՂԹԵՐԸ. — Դրոշմատուրքի ենթակայ են բնագահնրապէս բոլոր այն թուղթերը որոնք Սամսեան Կայսրութեան զատարաններուն ու ժողովներուն առջեւ իրր ապացոյց ներկայացուելու ենթակայ են, ինչպէս պարտամուշակներ, ըն-

կերու թեան պայմանագիրներ, փոխանակագիրներ, պօստներ, ստացագիրներ, անդորրագիրներ, բաժնեթուղթեր, պարտաթուղթեր, լիկեր, ծանուցագիրներ, տեղեկագիրներ, խնդրագիրներ, վճարագրներ, ևն, ևն, (Տե՛ս 8/20 մարտ 1894ի Գրոշմատուրքի օրէնքը, Ընդարձակ Օրացոյց 1900ի, Յօդուած 1)։

Գրոշմատուրքէ բացառապէս ազատ կացուցուած են կարտեւալներու, աղքատներու, վարժարաններու, աղօթատեղիներու և բարեգործական հաստատութեանց տրուած նպաստի իլմուխապերները, մարդու մը աղքատութիւնը հաստատելու համար տրուած վկայագիրները, ևն (Յօդ. 2)։

ԳՐՈՇՄԱՏՈՒՐՔԻ ՏԵՍԱԿՆԵՐ. — Գրոշմի տուրքը երկու կարգի բաժնուած է.

1. Որոշուալ տուրք, որ կը գանձուի այն թուղթերէն, որոնց տեսակները ցոյց տրուած են Ա. Յուցակին մէջ (էջ 305-306)։

2. Համեմատական տուրք, որ Ա. Յուցակին մէջ շնչանկուած ա՛յն մուրհակներուն վրայ կը տրուի, որոնք որոշ արժէքի մը կամ գուճարի մը համար գրուած են։

Համեմատական տուրքն ալ երկուքի կը բաժնուի.

1 Աստիճանաւոր համեմատական տուրք, որուն ենթակայ են ամէն տեսակ պարտագիրներ, ի հրամանի գրուած մուրհակներ, փոխանակագիրներ, վաճառականներու և ուրիշներու միջեւ առնուած ծախուած մուրհակներ, փոխատուութեան հեօճէքներ (իտանէ հեօճէքի), ժառանգուած գոյքերու և անոնց բաժանման պաշտօնական ցուցակներ (Կասամ տէֆրերի, և այլն (Յօդ. 3)։ Աստիճանաւոր համեմատական տուրքը կ'առնուի մուրհակներուն պարունակած գումարներուն համեմատութեամբ ըստ Ե. Յուցակին (էջ 306-307)։

2. Բուն համեմատական տուրքը, որ կ'առնուի $\frac{1}{2}$ և 1 առ հարիւր, ի՛նչ ալ ըլլայ գումարին կարեւորութիւնը։ Այսպէս, $\frac{1}{2} \%$ կ'առնուի ապահովագրութեանց մուրհակներէն՝ ա՛յ թէ ապահովագրութեան գումարին վրայ, այլ իրր ապահովագրին վճարուած գումարին (Յօդ. 8)։ Նոյնպէս 1% կ'առնուի կարգ մը բաժնեթուղթերու հատուցուած գրամագրութիւն (Յօդ. 10)։

ԳՐՈՇՄԻ ՏՈՒՐՔԻՆ ՀԱՏՈՒՑՄԱՆ Ե՛ՂԱՆԱԿԸ. — Գրոշմի տուրքին հատուցումն ու գանձումը երկու կերպով կ'ըլլայ.

1. Որոշուած տուրքին վճարմամբ՝ բուղբին դրոշմուելովը, որուն ենթակայ են կարգ մը ընկերութեանց բաժնեթուղթերը և պարտաթուղթերը (Յօդ. 10)։

2. Թուղբին վրայ դրոշմ փակցուելով։

ԳՐՈՇՄՆԵՐԸ. — Գրոշմները տարբեր աստիճաններով և յա-
տուկ ձևերով յարինուած են: Երբ խնդրոյ առարկայ գումարին
կարեւորութեանը պատճառաւ կարելի չըլլայ մէկ գրոշմ գտնել
գումարին համապատասխանող, պէտք եղածին շափ գրոշմ պիտի
աւելցուի անոր և լրացուի (Յօդ. 18):

Գրոշմները պէտք է որ մուրհակներուն կնքուած կամ ստո-
րագրուած ժամանակը փակցուին. պէտք է որ կնիքին, կամ ստո-
րագրութեան և կամ թուականին մէկ մասը գրոշմին կամ գրոշմե-
րուն վրայ գրուած ըլլան, անանց գիրքերը բոլորովին չեղծանելու պայ-
մանաւ (Յօդ. 18):

Այս գրոշմները կրնան գործածուիլ (Յօդ. 17).

1. Համեմատական տուրքի ենթականերուն համար:

2. Որոշեալ տուրքի ենթականերուն համար:

ՋԱՆԱԶԱՆ ՏՐԱՄԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ. — Երբ մուրհակի մը խմբ-

ըագրութեանը պատճառ եղող գործառնութեան մէկէ աւելի գու-
մարներ վերաբերութիւն ունին և կը յիշատակուին մուրհակին մէջ,
խմբագրութեանը էապէս պատճառ եղող գումարին համեմատու-
թեամբ է որ մուրհակը կ'ենթարկուի գրոշմի տուրքին (Յօդ. 4):
Երբ մուրհակի մը մէջ յիշատակուած գործառնութիւնը քանի մը
պարագայ միանգամայն պարունակելու ըլլայ իր մէջ, գրոշմի տուր-
քը կ'առնուի ա՛յն պարագային տեսակէտով միայն որ այդ մուրհա-
կին խմբագրութեան ըուն նպատակն է: Իսկ եթէ նպատակը նոյն
պարագաներուն ամէնքը և կամ մէկ րանին միանգամայն կը պա-
րունակէ, այն ատեն ամէնէն աւելի տուրք տալ տրամադրող պա-
րագան հաշիւի պիտի առնուի, և յիշեալ մուրհակը այս հաշուով
պիտի ենթարկուի գրոշմի տուրքին (Յօդ. 5): — Պարտամուրհակնե-
րու և վարձակալութեան պայմանագիրներուն վրայ եթէ երաշխա-
ւոր գտնուի, համեմատական գրոշմի վրայ պիտի ստորագրէ մինչեւ
20,000 զրուշ, իսկ անկէ վեր 10 զրուշի սրոշեալ գրոշմատուրք,
ինչ ալ ըլլայ գումարին կարեւորութիւնը:

Այն մուրհակները որոնք Օսմանեան Պայսրութեան երկիրնե-
րուն մէջ հատուցուելու պայմանաւ խմբագրուած են օտար երկիր-
ներու մէջ և կամ Օսմանեան Պայսրութեան ա՛յն երկիրներուն մէջ
ուր գրոշմի տուրքը ի գործ գրուած չէ, ենթակայ են գրոշմի տուր-
քին. ուստի երբ այդ մուրհակներէն մէկը տեղ մը հասնի, առաջին
անգամ ո՛ր անձին որ ձեռքը անցնի, այդ անձը զեռ այդ մուրհակը
չընդունուած, չփոխանցուած կամ չհատուցուած, պարտաւոր է
գրոշմ փակցնել անոր վրայ և փակցուած գրոշմը կնիքով կամ ստո-

բազրութեամբ ոչնչացնել. հակառակ պարագային մէջ, գրոշմ չկրող մուրհակներու կարգը պիտի դառնուին (Յօդ. 15 և 19):

Նոյնպէս երբ օտար երկիրներու մէջ հատուցուելու պայմանաւ Օսմանեան երկիրներէն փոխանակագիրներ կամ նմանօրինակ առեւտրական թուղթեր քաշուին, քաշուած միջոցին կամ քաշուած տեղն իսկ, գրոշմ պիտի փակցուի անոնց վրայ (Յօդ. 20): Օտար երկիրներու վրայ քաշուած փոխանակագիրները պիտի ենթարկուին գրոշմի աստիճանաւոր համեմատական տուրքին, հազարին կէսի հաշուով ըստ Բ. Յուցակին: Անգլիական ոսկին 25 ֆրանք և օսմանեան ոսկին 23 ֆրանք կը հաշուուին. իսկ ուրիշ տեսակ գրամներ փոխանակագիրը քաշուած օրուան հրապարակի արժէքովն կը հաշուուին (Յօդ. 6):

Օտար երկիրներու մէկէն միւսին վրայ քաշուած այն փոխանակագիրները՝ որոնք օսմանեան երկիրներու մէջ միայն պիտի շրջաբերին, հազարին միայն մէկ քառորդ աստիճանաւոր համեմատական տուրքի պիտի ենթարկուին (Յօդ. 7):

Ատացագիրներու գրոշմի տուրքին հատուցումը գրամը գանձողին պիտի պատկանի (Յօդ. 13):

Կառավարական պաշտօնատուներու հետ փոխանակուած թուղթերու համար պէտք եղած գրոշմի տուրքը պիտի հատուցուի անհատներուն կողմէ (Յօդ. 13):

ՊԱՏՃԱԿԱՆ ՏՐԱՄԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ. — Այն մուրհակները որոնց համար գրոշմատուրք չէ վճարուած, գրամական տուգանքի կ'ենթարկուին երկու կերպով (Յօդ. 22):

1. Եթէ այդ մուրհակները համեմատական տուրքի ենթակայ տեսակէն են, անոնց պարունակած $\frac{1}{10}$ ին 3ին շտի գրամական տուգանք կ'առնուի:

2. Եթէ այդ մուրհակները որոշեալ տուրքի տեսակէն են, $\frac{1}{2}$ օսմանեան ոսկիէն մինչեւ 3 օսմանեան ոսկի գրամական տուգանք կ'առնուի:

Ինչպէս այս տուգանքը, նոյնպէս օրինական գրոշմին փոխարէնը պիտի գանձուի անգրոշմ մուրհակը դատարան ներկայացնողէն. տուգանքին հատուցումը կը պատկանի նախ մուրհակը ստորագրողներուն, երկրորդ փոխանակագիրը քաշող, ընդունող և փոխանցողներէն ամէն մէկուն. ասոնց ամէնքը մէկզմէկու համերաշխաբար պատասխանատու են: Մուրհակը դատարան ներկայացնողը կանխիկ վճարելէ ետքը տուգանքը և գրոշմաթուղթը, կը գիժէ անոնց որոնք ստասխանատու են համերաշխաբար (Յօդ. 23):

Ձգրոշմուած կամ դրոշմ չփակցուած փոխանակագիրներ կամ շրջաբերութեան մէջ գտնուած վաճառականական և ուրիշ թուղթեր փոխադարձ երաշխաւորութեանց առաւելութիւնը չեն կրնար վայելիլ, այսինքն զանոնք փոխանցողները երաշխաւորութենէ կ'ազատին (Յօդ. 28):

Երբ այն տեղերուն մէջ, ուր, ըստ այս կանոնագրին, դրոշմ օրէնքը գործադրելի է, չգրոշմուած կամ դրոշմ չփակցուած թուղթերուն վրայ՝ առնուելու և ծախուելու ընդունակութիւն ունեցող փոխանակագիրներ, նկվալէ սէնէտիներ և վաճառականներու միջեւ շրջաբերուած ուրիշ մուրհակներ գրուած են, տակաւին իրենց պայմանաժամը չհասած և տակաւին առաջին փոխանցման գործողութիւնը չկատարուած, ներելի պիտի ըլլայ ստանց վրայ դրոշմ փակցընել. այլ սակայն այս պարագային մէջ՝ անոնց վրայ փակցուելիք դրոշմը՝ ըստ օրինի փակցուել պէտք եղած դրոշմին երեքպատիկը արժէք ունեցող դրոշմ պիտի ըլլայ (Յօդ. 29):

Օրինական չափէն պակաս դրոշմ ունեցող մուրհակներուն դրոշմի պակասը որչափ որ ըլլայ, լրացուելէ յետոյ, գրամական տուգանքը միայն պակաս փակցուածին համեմատ պիտի առնուի:

Գիտակցաբար գործածուած դրոշմ գործածողները երեք տարի կը բանտարկուին (Պատժական Օրէնք, Յօդ. 147րդ):

Յ Ո Ւ Յ Ա Կ Ա.

ՈՐՈՇԵՍԼ ԴՐՈՇՄԱՏՈՒՐՔԵՐ

ԹՈՒՂԹԵՐՈՒ ՏԵՍԱԿԸ

	Ղ.Ր.	ՓՐ.
Գատարաններէ և ժողովներէ տրուած բոլոր այն վճաագիրներն ու տեղեկագիրները, որոնք որոշ գումարի չեն վերաբերիր, նոյնպէս վարչական ժողովներէն՝ Կ. Պոլիս կամ ուրիշ տեղեր ուղղուած և գործի տէրերուն ձեռքը յանձնուած ամէն տեսակ տեղեկագիրներ	10	
Գրաւորապէս ներկայացուած և կամ ի ներկայութեան գատարանին արձանագրուած փոխանորդագիրներ	10	
Արձանագրութեանց օրինակներ	3	
Զեկուցագիրներ, բեռնագիրներ, նաւողչէքի պայմանագիրներ և փոխադրութեանց մուրհակներ		10
Անհատներու միջեւ փոխանակուած անգործագիրներ (խորտ) և ստացագիրներ (մագպուզ)		20

	Ղր.	Փր.
Թղթատարական և հեռագրական ստացագիրներ . . .		10
Աւանդագիրներ (կմսներ սկնկսչիտի)	3	
Երաշխաստութեան մուրհակներու, առեւտրական պայմանագիրներու, հաշտարար կարգադրութեան հաւանագիրներու (ֆուրտուկսո), վաճառականներու և անհատներու միջև փոխանակուած պայմանագիրներու, և առեւտրական ու քաղաքային (հուշուց) խնդիրներու վերաբերեալ ընկերութեանց պայմանագիրներու ամէն մէկ օրինակը		10
Յոսոս կայսերական Փահայից մատուցուելիք ազերսագիրները		2
Պարզ խնդրագիր		1
Արձանագրութեան, անցագրի, և ուրիշ իշխոյսապէտներ, վարձակալութեան պայմանագիրներ		1
Արտօնագիր	10	
Դատաւորական հրամաններ (միւրասուչի)		20
Լրագիրներ և անհատներու կողմէ եղած ազգեր		2
Ձէք		20
Գանպիս և կամ սկիսիսի թուղթեր գնելու և վաճառելու յատուկ ցուցակներ (պոստո), նօրա ըսուած պաշտօնական երկառոյններ, հաշուեցուցակներ և հաշուընթացներ		20
Անձնական գործերու համար պաշտօնագէտ գրուելիք յայտագիրներ և տեղեկագիրներ		3
Ամէն տեսակ բողոքագիրներու (բրօքսո) իւրաքանչիւր օրինակը		2
Երկաթուղւոյ իշխոյսապէտներ		20

Յ Ո Ւ Յ Ա Կ Ը .

Հ Ա Մ Ե Մ Ա Տ Ա Կ Ա Ն Դ Ր Ո Շ Մ Ա Թ Ո Ւ Ղ Թ Ե Ր

	Ղր.	Փր.
1 Էն մինչև 100 զրուշ		10
101 » » 1000 »		20
1001 » » 2000 »	1	
2001 » » 4000 »		2
4001 » » 6000 »		3
6001 » » 8000 »		4
8001 » » 10000 »		5
10001 » » 15000 »	7	20

				Ղ.Ր.	Փ.Ր.
15001	էն	մինչև	20000	դրուշ	 10
20001	»	»	25000	»	. . . . . 12 20
25001	»	»	30000	»	 15
30001	»	»	35000	»	. . . . . 17 20
35001	»	»	40000	»	 20
40001	»	»	45000	»	. . . . . 22 20
45001	»	»	50000	»	 25
50001	»	»	55000	»	. . . . . 27 20
55001	»	»	60000	»	 30
60001	»	»	65000	»	. . . . . 32 20
65001	»	»	70000	»	 35
70001	»	»	75000	»	. . . . . 37 20
75001	»	»	80000	»	 40
80001	»	»	85000	»	. . . . . 42 20
85001	»	»	90000	»	 45
90001	»	»	95000	»	. . . . . 47 20
95001	»	»	100000	»	 50
100001	»	»	110000	»	 55

ՆՈՐ ԴՐՈՇՄԱՏՈՒՐՔ

ԳԱՂԹԱԿԱՆՆԵՐՈՒ ԶԵՏԵՂՄԱՆ ԾԱԽՔԻՆ ՅԱՏԿԱՅԱԾ

1900 թի տարու ար 5էն սկսեալ նոր գրոշմատուրք մը սկսած է գործածուիլ, որուն հասոյթը յատկացած է զազթականներու զեռեղման ծախքին, Այս գրոշմատուրթերը պիտի գործածուին երկու տարի միայն ըստ հետեւեալ ցուցակին.

	Ղ.Ր.	Փ.Ր.
Քէզքէրէի Օսմանիէներու համար	1	
Տեղական անցագիրներ (Միրուր րեզերկսի), օտար երկիրներու համար անցագիրներ (Քարտոր), բողոքագիրներ (Քրօքսոր), և հիւպատոսարաններէ տրուած գրութիւններ	1	
Ծանուցագիրներ (Իլուխսպիւր)	1	
Աղերսագիրներ	1	
Քաղաքային գատարաններէ տրուած վճիռներ	10	
Պայմանագիրներ	5	
Հօսիքներ	10	

Թարուի սեւեւներ		
Պարզ մուրհակներ	(և ասոնց նման առեւ- տըրական Սուղթերուն իւրաքանչիւր 10,000 դրուշէն)	1
Ի հրամանի մուրհակներ		
Փոխանակագիրներ		
Պորտուներ		
Չէքէր		
Բեռնագիրներ (խոնկիսկերո)		
Փոխադրագիրներ (հսուչի սեւեւի)		
Պետական Խորհրդին ներկայացուած անհատական գործերու և մենաշնորհներու վերաբերեալ ծրագիրներ (մագլարա)		20
Հազար դրուշ և անկէ վեր եղած ամսական թոշակի սէնէտ- ներու իւրաքանչիւր հազար դրուշէն		1
Կառավարական պաշտօնատուներէ անհատական գործե- րու համար տրուած տեղեկագիրներէն՝ ցարգ գանձուած տուչքին կէտը		—
Աստիճանի վկայականներէն մինչև Միւթէմայիզ		100
Անկէ վեր		200
Օսմանեան տէրութեան պաշտօն- եաներուն և հպատակներուն շնորհուելիք օսմանեան պատ- ուանշաններուն համար մինչև երրորդ աստիճանը	(Պարզ զինուորները, ոստիկան զինուորներ- ը, ոստիկանները, ոս- տիկանութեան երկրորդ և երրորդ կարգի զովի- սէրները և մինչև հա- զարապետ եղած սպա- ները զերծ են 2 այս տուրքէն)	50
Երկրորդ աստիճանի համար		
Առաջին աստիճանի համար		
Ահանակուռ պատուանշաններու »		
Հանքերու խուզարկութեան արտօնագիրներէն		100
Քարահանքերու արտօնագիրներէն		10
Տպուած գիրքերու և տետրակներու արտօնագիրներէն		10
Հաշուեցուցակներէն (Քարուրա)		20
Առեւտրական և անձնական [ապրանքներու համար մաք- սատուներէն ձրիաբար տրուած հսա քզգիտեսիներէն		20
Մաքսատուներու կողմէ տրուած ստացագիրներէն		20
Կաշուածներու Քերտաղի և ինքիզալի գործողութեանց ա- տեն , մինչև 25,000 դրուշ արժէք ունեցողները մէկ կողմ թողուելով , 25,000 դրուշէն մինչև 100,000 դրուշ արժէք ունեցողներէն		10
100,000 դրուշէն վեր արժէք ունեցողներէն		20

Պաշտօնական արտօնութեամբ բացուելիք գործարաններէն և արհեստանոցներէն . . . . . 1 Օսմանեան Ոսկի
Հանքի մենաշնորհներու Գերմանը յանձնուած ատեն՝ մէկ անգամուան համար՝ հանքին տարածութեանը ու հա- րատութեանը համեմատ . . . . . 100էն 150 Օսմանեան Ոսկի
Ասկէ վերջը կազմուելիք առանձնաշնորհեալ ընկերու- թեանց գրամագլուխէն . . . . . Հազարին կէս

ՀԱՐԻԻՐԻՆ ՎԵՅԻ ՅԱԻԵԼՈՒԱԾԱԿԱՆ ՆՈՐ ՏՈՒՐԻ

Զինուորական պէտքերու համար 1316 (1900) մարտ 1էն սկսեալ, հարիւրին վեց յաւելում մը եղած է բոլոր տուրքերուն վրայ մինչև որ հարկ եղած ծախքերը գոցուին: Այս մասին հրատարակուած Կանոնադրին Ջրդ յօդուածին համեմատ, այս $6\frac{0}{10}$ յաւելուածական տուրքը կը գանձուի ոչխարի (աղնաւ) տուրքին, կալուածական, զինուորական եւ քիւմքքիւի տուրքերուն վրայ. մեքարիֆի եւ մեկնաֆի տուրքերը այս յաւելուածէն դուրս են:

Այս յաւելուածական տուրքը կը գանձուի թէ՛ Կ. Պոլսոյ եւ թէ՛ նահանգներուն մէջ (Յօդ. 4):

Այս տուրքը միւսներէն անջատ կերպով կը վճարուի, ինչպէս կ'ըլլան մեքարիֆի եւ մեկնաֆի բաժնին ինկած տուրքերը, եւ տպագրեալ ստացագիր մը կը տրուի տուրքը վճարողին (Յօդ. 5):

Այս տուրքին առաջին կէսը կը գանձուի ամէն տարի ապրիլ եւ մայիս ամիսներուն մէջ, իսկ միւս կէսը հոկտեմբերի եւ նոյեմբերի մէջ (Յօդ. 6):

Այս յաւելուածական տուրքը հարիւրին 6էն աւելի չպիտի գանձուի, եւ այն պաշտօնեաները որոնք հարիւրին 6էն աւելի կ'որոշեն զայն, խիստ պատիժներու պիտի ենթարկուին:

ՔՂՔԱՏԱՐ ՇՈԳԵՆԱԻԵՐ

ՄԵԿՆՈՒՄ Կ. ՊՈՒՍԷ

ԵՐԿՈՒՇԱԲԹԻ. — Աւստրիական Լոյս . իրիկուան 4ին , տասնըհինգ օրը անգամ մը . կ'երթայ Թրիէստէ՝ հանդիպելով Կէլիպոլու , Տարտանէլ , Իզմիր , Էւայլն (գեկտեմբեր , յունուար եւ փետրուար ամիսներէն զատ) : — Իսալական . իրիկուան 4ին . ձենովա՝ հանդիպելով Տարտանէլ , Իզմիր կամ Սելանիկ (փոխն ի փոխ) , Էւայլն : — Մախսուսէ . իրիկունը . Արթաքիա՝ հանդիպելով Ռօտօսթօ , Էւայլն : — Մեսաժրքի Մարիդիմ . իրիկուան 4ին . 28 օրը անգամ մը՝ Օսեսա : — Նոյն . իրիկուան 4ին . 15 օրը անգամ մը . Պաթում՝ հանդիպելով Սամսոն (փոխն ի փոխ Տրայիզոն) : — Նոյն . իրիկուան 4ին . 28 օրը անգամ մը՝ Պաթում : — Նոյն . 3 շաբաթը անգամ մը՝ Մարսիլիա , հանդիպելով Տարտանէլ , Իզմիր , Սամոս , Էւլն : — Բանհէլլեցի . իրիկուան 4ին . Տրայիզոն՝ հանդիպելով Սամսոն , Կիրասոն , Օրսու : — Ռումանական . իրիկուան 4ին . 15 օրը անգամ մը՝ Սելանիկ :

ԵՐԵՔՇԱԲԹԻ. — Գուրնի եւ Ընկ . իրիկուան 4ին . Թրիէստէ՝ հանդիպելով Կէլիպոլու , Տարտանէլ , Իզմիր , Քիոս , Պիրէոն , Գօրֆու , Էւայլն : — Ֆրեսիցե . (մարտէն նոյեմբեր .) իրիկուան 4ին . 15 օրը անգամ մը . Նարոլի՝ հանդիպելով Տարտանէլ եւ Պիրէոն : — Նոյն . իրիկուան 4ին . 15 օրը անգամ մը . Մարսիլիա՝ հանդիպելով Իզմիր , Նարոլի : — Իսալական . իրիկուան 4ին . 15 օրը անգամ մը՝ ձենովա՝ հանդիպելով Իզմիր եւ Մէսինա : — Խրսիլի . իրիկուան 3ին . Աղեքսանդրիա՝ հանդիպելով Միսիլի , Իզմիր , Պիրէոն : — Մահսուսէ . առաւել . Իզմիա՝ հանդիպելով Եալովա , Տարբճա , Գարամուսալ ,

եւայլն : — Նոյն . առառւն . Մուտանիա եւ Կէմլէյիկ :
— Նոյն . առառւն . Ռօտօսթօ՝ հանդիպելով Սիլիվրի ,
էրէյլի , եւայլն : — Նոյն . առառւն . Նալովա : — Ռու-
մանական . առառւն 9ին . Քէօսթէնճէ : — Ռուսական .
իրիկուան . 4ին . Օտեսա :

ՋՈՐԵՔՇԱԲՅԻ . — Գուրնի եւ Ընկ . իրիկուան 4ին . Կրե-
տէ՝ հանդիպելով Կէլիպոլու , Տարտանէլ , Սելանիկ ,
եւայլն : — Իսալական . առառւն 10ին . Թրիէսթէ՝ հան-
դիպելով Պիրէոն , Վենեսիկ , եւայլն : — Մալսուսե .
իրիկուանը . Պանարմա : — Նոյն . իրիկուանը . ամէն տաս-
նը՝ինգ օրը անգամ մը . Սայտա՝ հանդիպելով Կէլիպո-
լու , Տարտանէլ , Թենեսոս , Էարէմիա , Այվալը , Մի-
տիլլի , Տիքիլի , Իզմիր , Պէյրուսթ , եւայլն : — Մեսաժրի
Մարիդիմ . իրիկուան 4ին . 15 օրը անգամ մը . Մարտիլիա՝
հանդիպելով Տարտանէլ , Տէտէաղաճ , Սելանիկ , Շիրա ,
եւայլն : — Բաննէլլէնիք . իրիկուան 4ին . Թրիէսթէ՝
Տարտանէլ , Միտիլլի , Իզմիր , Քիոս , Գօրֆու , եւայլն
— Ռուսական . առառւն 10ին . Աղեքսանդրիա՝ հանդի-
պելով Իզմիր , Պիրէոն : — Նոյն . առառւն 10ին . 15 օրը
անգամ մը . Օտեսա՝ հանդիպելով Պուրկազ , Վանսա :

ՀԻՆԳՇԱԲՅԻ . — Աւստրիական . իրիկուան 3ին . Օտեսա՝
ուղղակի : — Նոյն . իրիկուան 2ին . (ղեկտեմբեր , յուն-
ուար եւ փետրուար ամիսներէն զատ) , Կալաց՝ հան-
դիպելով Քէօսթէնճէ , Սուլինա եւ Պրայիլա : —
Գուրնի եւ Ընկ . իրիկուան 4ին . Տրապիզոն՝ հանդիպե-
լով Ինէպոլու , Սամսոն , Օրսու , (կամաւոր) Թրիէսթ-
լու , Ինեսա , Ֆաթսա : — Իսալական . իրիկուան 3ին .
Օտեսա ուղղակի : — Մալսուսե . առառւն . Իզմիա՝
հանդիպելով Նալովա , Տարըճա , Գարամուսալ , եւայլն
— Նոյն . իրիկուանը . էրաէք՝ հանդիպելով Ռօտօսթօ ,
եւայլն : — Նոյն . իրիկուանը . ամէն 15 օրը անգամ
մը . էրէյլի եւ Պարթըն : — Մեսաժրի Մարիթիմ .

երեք շաբաթը անգամ մը . Մարտիլիա՝ հանդիպելով Տարաանէլ , Սելանիկ , Շիրա , Էւայն : — Նոյն . իրիկուան 4ին . 15 օրը անգամ մը . Մարտիլիա՝ հանդիպելով Տարաանէլ , Իզմիր , Պէյրութ , Մէլսին , Իսկէնտէրուն , Լաթաքիա , Թարապուս , Արհն Պէյրութ , Եաֆա , Բօր-Սայիա , Աղեքսանդրիա , Էւայն : — Նոյն . իրիկուան 4ին . 15 օրը անգամ մը . Մարտիլիա՝ հանդիպելով Տարաանէլ , Իզմիր , Պիրէն , Նարոլի : — Նոյն . իրիկուան 4ին . 15 օրը անգամ մը . Լօնտօն՝ հանդիպելով Տարաանէլ , Իզմիր , Սամոս , Պիրէն , Մարտիլիա , Հալա : — Նոյն . իրիկուան 4ին . 15 օրը անգամ մը . Մարտիլիա՝ հանդիպելով Իզմիր և Պիրէն : — Ռուսական . առաւուն 10ին . Սելասաբօ :

ՌՐԲԱԹ . — Գուրնի և Ընկ . Շաբաթը անգամ մը . էրէյի (Սել ծովու) , Գօզու և Չոնկուսաք : — Ֆրեսինե . արշաւոյին . (մարտէն նոյեմբեր) . Պրայա՝ հանդիպելով Սուլինա և Կալաց : — Մախսուսե . առաւուն . Մուսանիա և Կէմէյիկ : — Նոյն . իրիկուն . 15 օրը անգամ մը . Սելանիկ՝ հանդիպելով Կէլիպոլու , Տարաանէլ , Տէտէաղաճ , Գալալա , Էւայն : — Նոյն . իրիկունը . 15 օրը անգամ մը . Սելանիկ՝ Կէլիպոլու , Տարաանէլ և Լէմնուս : — Նոյն . առաւուն . Եալովա : — Ռուսական . առաւուն 8ին . 15 օրը անգամ մը . Պաթում՝ հանդիպելով Ինէպոլու , Սինոպ , Սամսոն , Օրաու , Կիրասոն , Տրապիզոն : — Նոյն . առաւուն 10ին . Օտեսա :

ՏԱԲԱԹ . — Աւսրիական . Առաւուն 8ին . 15 օրը անգամ մը . Թրիէստէ՝ հանդիպելով Ռօտտոթօ , Տէտէ աղաճ , Սելանիկ , Էւայն : — Նոյն . առաւուն 8ին . 15 օրը անգամ մը . Թրիէստէ՝ հանդիպելով Ռօտտոթօ , Տարաանէլ , Տէտէ աղաճ , Իզմիր , Չէշմէ , Կրեաէ , Էւայն : — Նոյն . կէսօրին . Կիրասոն՝ հանդիպելով Ինէպոլու , Սամսոն : — Գուրնի և Ընկ . իրիկուան 4ին . Բլօմարի՝ հանդիպելով

Կէլիպոլու , Տարտանէլ , Թենեատս , Էարէմիա , Այվալը :
— Մախսուսէ . — Առտուն . Իզմիա՝ հանդիպելով Եա-
լօվա , Պահճէճիկ , Եւայն : — Նոյն . առտուն . Ռօտօսթօ՝
հանդիպելով Սիլիվրի , Եւայն : — Նոյն . իրիկունը .
Պանարմա : — Նոյն . իրիկունը . 15 օրը անգամ մը .
Մալթա՝ հանդիպելով Կէլիպոլու , Տարտանէլ , Միախլի ,
Իզմիր , Քիոս , Շիրա , Կրեաէ , Եւայն : — Ռուսական-
կան . իրիկունն Չին . Քէօսթէնճէ . — Ռուսական . իրիկ-
ունն 4ին . 15 օրը անգամ մը . Աղեքսանդրիա՝ հանդի-
պելով Տարտանէլ , Սելանիկ , Իզմիր , Քիոս , Թարապ-
լուս , Պէյրութ , Եաֆա , Բօր Սայրա : — Նոյն . իրիկ-
ունն 4ին . 15 օրը անգամ մը . Աղեքսանդրիա՝ հանդի-
պելով Տարտանէլ , Միախլի , Իզմիր , Քիոս , Թարապ-
լուս , Պէյրութ , Եաֆա , Բօր Սայրա :

ԿԻՐԱԿԻ . — Աւստրիական . Առտուն 10ին . սեպտեմ-
բերէն մարտ շարաթը անգամ մը . ապրիլէն օգոստոս 15
օրը անգամ մը . Աղեքսանդրիա՝ հանդիպելով Ռօտօսթօ ,
Տարտանէլ , Միախլի , Իզմիր , Հոդոս , Մերսին , Իս-
կէնաէրուն , Լաթաքիա , Թարապլուս , Պէյրութ , Եաֆա ,
Բօր Սայրա : — Գուրնի եւ Ընկ . իրիկունն Չին . Պրայա՝
հանդիպելով Պուրկազ (կը հազորդակցի երկաթուղոյ) ,
Վաննա (կը հազորդակցի երկաթուղոյ) , Սուլինա ,
Թուլչա , Կալաց եւ Պրայա : — Իսպական . իրիկունն
3ին . Պրայա՝ հանդիպելով Քէօսթէնճէ , Սուլինա , Կա-
լաց : — Մախսուսէ . առտուն . Մուսանիա եւ Կէմէլիկ :
— Նոյն . առտուն . Եալօվա : — Ռուսական . իրիկ-
ունն 4ին* . 15 օրը անգամ մը . Քէօսթէնճէ :